

Niet-stemmers

Niet-stemmers

Een onderzoek naar achtergronden en motieven
in enquêtes, interviews en focusgroepen

Paul Dekker (redactie)

Jeroen Boelhouwer
Peter de Greef
Judith van Male

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, april 2002

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2002

SCP-publicatie 2002/6

ISBN 90-377-0098-5

NUR 740

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Zet- en binnenwerk: Mantext, Moerkapelle

Verspreiding in België: Maklu-Distributie

Somersstraat 13-15, B-2018 Antwerpen

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier.

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: <http://www.scp.nl>

E-mail: info@scp.nl

Inhoud

	Voorwoord	1
1	Inleiding Paul Dekker	3
1.1	Dalende opkomst als probleem	3
1.2	Onderzoek naar niet-stemmers	7
1.3	Opzet	16
2	Achtergronden van niet-stemmers Jeroen Boelhouwer	21
2.1	Inleiding	21
2.2	Sociaal-demografische achtergrondkenmerken	24
2.3	Subjectieve oordelen over de eigen situatie	28
2.4	Participatie	29
2.5	Politieke interesse	32
2.6	Tot slot: De belangrijkste indicatoren bij elkaar	34
3	Groepen niet-stemmers Paul Dekker	43
3.1	Inleiding	43
3.2	Eerder onderzoek	44
3.3	Vier groepen onderscheiden	49
3.4	De groepen nader gekarakteriseerd	54
3.5	Slot	57
4	Niet-stemmers gehoord: de interviews Peter de Greef	63
4.1	Inleiding	63
4.2	Portretten	68
5	Niet-stemmen in discussie: de focusgroepen Judith van Male	109
5.1	Inleiding	109
5.2	De eerste Zwolse groep	111
5.3	De tweede Zwolse groep	116
5.4	De Amsterdamse 50-plussers	120
5.5	De hogeropgeleide Amsterdamse jongeren	124
5.6	De lageropgeleide Amsterdamse jongeren	127
5.7	Conclusies	130

6	Samenvatting en slotbeschouwing Paul Dekker	135
6.1	De belangrijkste bevindingen	135
6.2	Nabeschouwing van de gebruikte methoden	141
6.3	Opkomstbevordering Summary	144 163
	Bijlagen	167
B1	Ontwikkelingen	167
B2	Niet-stemmers, non-respondenten en stedelijkheid	175
B3	Een alternatieve indeling van niet-stemmers	187
B4	Enquêtegegevens geïnterviewden	189
B5	Enquêtegegevens focusgroepen	190
B6	De gebruikte databestanden	191
	Literatuur	199
	Publicaties Sociaal en Cultureel Planbureau	203

Voorwoord

Nauwelijks meer dan een half jaar geleden leken de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 de meest voorspelbare, en dus de saaiste verkiezingen ooit te worden. De verwachting was dat dit ook gevolgen zou hebben voor de motivatie van de kiezers om hun stem uit te brengen. Er zouden nog meer mensen thuisblijven dan in eerdere jaren, en daarmee zou het opkomstpercentage zakken tot een niveau dat zelfs de geloofwaardigheid van de representatieve parlementaire democratie zou kunnen aantasten. Voor het SCP was dat aanleiding om eens nader te kijken naar de kenmerken, achtergronden en beweegredenen van de niet-stemmers. Daar hoort ook de vraag bij wat hen zou kunnen bewegen om alsnog gebruik te maken van hun kiesrecht.

Het SCP rapporteert regelmatig over ontwikkelingen in politieke participatie en betrokkenheid. Die rapportages zijn voornamelijk gebaseerd op bevolkingsenquêtes. Daarbij zijn de nodige waarschuwende opmerkingen gemaakt over de betrouwbaarheid van dat type gegevens. Ook is meer dan eens geprobeerd de grenzen van betrouwbaarheid in beeld te brengen, zijn aanvullende cijfers gezocht in andere bronnen en is herhaaldelijk gepleit voor meer kwalitatieve onderzoeksmethoden om groepsverschillen en veranderingen in de aard van de politieke betrokkenheid in kaart te brengen.

Ons voornemen om extra onderzoek te doen naar de sociale en politieke ‘onderkant’, die in bevolkingsenquêtes waarschijnlijk slecht in beeld komt, werd in 2000 actueel door de vraag van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) om nieuw onderzoek te verrichten naar niet-stemmers. Die vraag was opgekomen in besprekingen die eind 1999 in de vaste Kamercommissie van BZK werden gevoerd over mogelijke achtergronden van de dalende opkomst bij verkiezingen. Aan de discussie in de Kamercommissie lag een rapport ten grondslag van de Twentse politoloog Kees Aarts (1999), waarin opkomst was onderzocht met behulp van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 en vervolgenquêtes bij de Europese verkiezingen van 1999. Over de representativiteit en zeggingskracht van het enquêtemateriaal bestonden twijfels, die in het rapport ook al zijn verwoord door de onderzoeker. Ook was er behoefte aan andersoortige gegevens over de beweegredenen van niet-stemmers, over de samenhang tussen niet-stemmen en de afwezigheid van andere vormen van sociale en politieke participatie, en over concentraties van niet-stemmers in gedepriveerde groepen en wijken.

In deze publicatie worden behalve algemene bevolkingsenquêtes twee andere informatiebronnen gebruikt: individuele interviews met niet-stemmers, en gespreksgroepen waarin zowel stemmers als niet-stemmers zaten. De enquêtes worden vooral gebruikt om naar de achtergronden van niet-stemmers te kijken, de interviews en gespreksgroepen dienden vooral om motieven te achterhalen. De interviews en

focusgroepen zijn gefinancierd door het ministerie van BZK (directie Constitutionele Zaken en Wetgeving).

Aan het onderzoek werkten behalve Paul Dekker en Jeroen Boelhouwer van het SCP ook Peter de Greef (De Greef Journalistiek, Rotterdam) en Judith van Male (Ferro MCO, Amsterdam) mee. Gert-Jan van den Nieuwenhuizen verkende in een eerder stadium de literatuur als gedetacheerd rijkstraineé van het ministerie van BZK.

Behalve van mr. P.J. Stolk, contactpersoon bij het ministerie van BZK, en van SCP-collega's ontvingen we zeer nuttig commentaar van dr. Kees Aarts van de Universiteit Twente.

Tot slot: het SCP brengt graag ontwikkelingen in kaart en probeert tendenties tijdig te onderkennen. Voorspellen kunnen wij niet, maar niemand zal hebben verwacht dat de bezorgdheid over de niet-stemmers zo snel heeft kunnen plaatsmaken voor ongerustheid over de wel-stemmers.

Prof.dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1 Inleiding

Paul Dekker

Deze studie over niet-stemmers komt voort uit zorgen: vooral uit politieke zorgen over de dalende opkomst bij verkiezingen en de afnemende politieke betrokkenheid van burgers die daarin tot uitdrukking zou komen, maar ook uit zorgen over de betrouwbaarheid van bevolkingsenquêtes om die politieke betrokkenheid in kaart te brengen. Dit hoofdstuk begint in paragraaf 1.1 met de dalende opkomst en de bezorgdheid daarover. Vervolgens gaan we in paragraaf 1.2 in op eerder onderzoek naar niet-stemmen en wordt uiteengezet welk aanvullend onderzoek voor deze publicatie is verricht. Paragraaf 1.3 geeft inzicht in wat de lezer in de volgende hoofdstukken kan verwachten.

1.1 Dalende opkomst als probleem

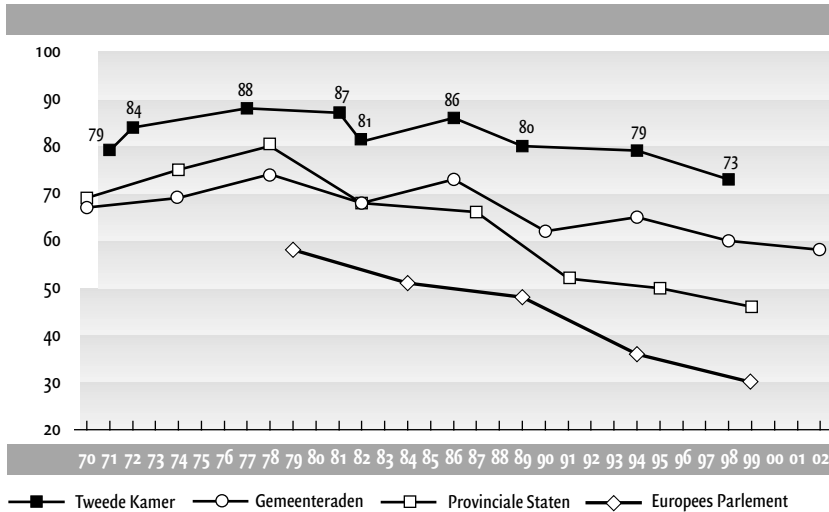
Sinds 1970 bestaat in Nederland geen opkomstplicht meer bij verkiezingen. Tot in de jaren negentig was voor de Tweede-Kamerverkiezingen vol te houden dat de opkomst schommelingen vertoonde, maar dat van een trendmatige daling geen sprake was. Hetzelfde gold voor de gemeenteraadsverkiezingen en, met iets meer twijfel, voor de Provinciale-Statenvierkiezingen. De opkomst voor het Europees Parlement liet wel vanaf de eerste directe verkiezingen in 1979 een daling zien. In de jaren negentig drong de conclusie zich op dat er sprake was van een dalende opkomst bij alle verkiezingen. Zoals blijkt uit figuur 1.1 zijn de meest recente verkiezingen voor alle vier de volksvertegenwoordigingen de verkiezingen met laagste opkomst.

Niet alleen in Nederland maar ook wereldwijd was in de jaren negentig de opkomst zichtbaar afgenomen (zie de IDEA-website). Bij de belangrijkste nationale verkiezingen is de daling meestal niet groot. Landen die al lang geen opkomstplicht meer hebben, tonen ook vaak een naoorlogs dieptepunt dat groter is dan het laagste punt in de afgelopen jaren.

In de ruim dertig jaar waarin Nederland geen opkomstplicht heeft, waren de Kamerverkiezingen van 1998 met 73% wel de landsverkiezingen met de laagste opkomst. In 1971 ging echter ook maar 79% van de kiesgerechtigden stemmen; waarom zou de opkomst in mei 2002 niet ook weer iets hoger zijn? Bijvoorbeeld dankzij een effectieve en meer omvangrijke mobilisatie van kiesgerechtigden die de neiging hebben thuis te blijven en die niet meer op 'gevestigde partijen' willen stemmen; of dankzij een campagne gericht op mensen die normaal niet zouden gaan stemmen, maar die wel tegenwicht willen bieden tegen de nieuwe partijen; of doordat mensen dankzij de media-aandacht voor deze politieke bewegingen de politiek weer even spannend genoeg vinden om niet te vergeten dat ze moeten gaan stemmen? Vooralsnog zijn de laatste verkiezingen,

ook na de raadsverkiezingen van maart 2002, over de hele linie de verkiezingen met de laagste opkomst.¹

Figuur 1-1 Opkomst bij algemene verkiezingen sinds 1970

De daling van de opkomst is niet noodzakelijk een probleem. Er zijn regelmatig beschouwingen te vinden waarin wordt gespeculeerd over tevredenheid van de kiezer als een reden om niet te gaan stemmen. Sterke electorale betrokkenheid en activiteit zouden wel eens kunnen duiden op grote ontevredenheid en op ongewenst veel maatschappelijke en politieke onrust. Verwezen wordt dan vaak naar de hoge opkomst aan het einde van de Duitse republiek van Weimar, voor de machtsovername door Hitler. Liever een lage opkomst dan ‘spannende tijden’. Er is wel gesteld dat het in de meeste West-Europese landen, na het uitwoeden van de klassenstrijd en de opbouw van de verzorgingsstaat, in de afgelopen decennia eenvoudig ontbroken heeft aan grote maatschappelijke strijdpunten voor electorale mobilisatie. Een wat lagere opkomst is dan in overeenstemming met het geringere belang van de politiek (Franklin 2001). Landenvergelijkend doet de ‘normaliseringshypothese’ opgeld, die behelst dat de hogere opkomst in de afgelopen decennia het gevolg was van traditioneel plichtsbefef en traditionele sociale bindingen en dat, nu die zijn uitgewerkt, de opkomst naar een ‘normaal’ (Amerikaans?) niveau gaat, waarop alleen politiek betrokkenen nog gaan stemmen (Roth 1992, Kleinhenz 1995).

De geruststellende beschouwingen over een lage opkomst zijn eerder te vinden in de politicologie dan in de politiek; in het publieke debat vormen ze een onderstroom. Meestal wordt lage opkomst wel als een probleem gezien voor de politieke democratie; ook zit men het als teken van een afnemende maatschappelijke betrokkenheid.

De lage opkomst wordt gezien als een probleem voor de politieke democratie, omdat massale opkomst als zodanig als norm wordt gesteld of omdat lage opkomst zou getuigen van een gering draagvlak of van een geringe steun voor de democratie in de bevolking. Daar wordt dan wel tegenovergesteld dat het niet gaan stemmen niet hoeft voort te komen uit een veranderde basishouding tegenover de democratie en dat mensen echt wel weer gaan stemmen als ze dat nodig vinden of dat ze liever gebruikmaken van andere mogelijkheden om politiek te participeren en politiek invloed uit te oefenen en dat daar ook niets tegen is zolang de uiteindelijke beslissingen maar volgens de regels van de representatieve democratie worden genomen. Een meer bestuurlijk argument is dat het politici zowel bij het nemen van beslissingen en het uitvoeren van beleid, als in de politiek-bestuurlijke verhoudingen aan legitimiteit zou ontbreken door een lage opkomst bij de verkiezingen van de organen waarin ze zijn gekozen of waarin ze zich moeten verantwoorden. Een bekend tegenargument is dan dat de president van de Verenigde Staten er weinig last van lijkt te hebben dat hij zijn hoge ambt te danken heeft aan verkiezingen waar maar iets meer dan de helft van de kiesgerechtigden een stem uitbracht. Het probleem speelt misschien wel voor een orgaan als het Europees Parlement, dat zich als volksvertegenwoordiging nog een positie moet verwerven.

Een specifiek probleem voor de politieke democratie komt voort uit het feit dat een lage opkomst ook een selectieve opkomst is. De representativiteit van de volksvertegenwoordiging wordt bedreigd als bepaalde bevolkingsgroepen zoveel minder stemmen dat hun belangen en problemen verwaarloosd kunnen worden door partijen en politici, of als – al dan niet ten gevolge van die ongelijkheid van groepen – de voorkeuren van stemmers afwijken van de voorkeuren van niet-stemmers. Wat de representativiteit aangaat, is empirisch, aan de hand van vergelijkingen van opvattingen van stemmers en niet-stemmers in enquêtes, meer dan eens naar voren gebracht dat het met de vertekening van voorkeuren door de selectieve opkomst waarschijnlijk wel meevalt (o.a. Teixeira 1992: 86-104, Armingeon 1994). Normatief is een overweging dat het bij een representatieve democratie niet gaat om een zo zuiver mogelijke afspiegeling van private belangen en voorkeuren, maar om de ‘verheffing’ daarvan in democratische processen van publieke agendavorming en politieke deliberatie. Dat de probleem-percepties en voorkeuren van politiek meer betrokken burgers afwijken van die van minder betrokken burgers, is als zodanig geen bezwaar; het is hoogstens een aanmoediging om alle burgers meer bij de politiek te betrekken.²

In een breder politiek kader wordt afnemende opkomst gezien als een teken van groeiend politiek wantrouwen en cynisme en van toenemende politieke vervreemding, niet slechts ten aanzien van de zittende politici – het streven naar hun vervanging kan de opkomst juist bevorderen – maar ook ten aanzien van de politieke instellingen en ‘de politiek’ als zodanig. Empirisch zijn er bij de veronderstelde gevolgen van een dergelijke ‘Politikverdrossenheit’ de nodige kanttekeningen te plaatsen: men kan om andere redenen niet stemmen, men kan op protestpartijen stemmen of ondanks weerszin tegenover politiek en politici toch op gevestigde partij blijven stemmen (Maier 2000); de angst leeft dat de dalende opkomst duidt op een toenemende afwijzing van het politieke systeem.

In Nederland was in de afgelopen decennia sprake van een toenemende ‘kloof’ tussen burgers en politiek (voor een kritische bespreking: Van Gunsteren en Andeweg 1994). In dat perspectief is in eerdere publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau met gegevens uit bevolkingsenquêtes herhaaldelijk gekeken naar ontwikkelingen in politiek wantrouwen en cynisme en in politieke betrokkenheid. De conclusie was grofweg dat van een toenemend wantrouwen en cynisme geen sprake was, en dat men eerder kon spreken van een toename dan van afname van de politieke betrokkenheid (SCP 1999: 27 e.v.; Dekker 2002). Wat de participatie betreft, werd wel een verschuiving vastgesteld van electorale vormen (betrokkenheid bij politieke partijen en verkiezingscampagnes) naar meer activistische vormen (handtekeningenacties, demonstraties).

In de bijlage B1 bij dit hoofdstuk worden ontwikkelingen beschreven in politiek wantrouwen en cynisme en meer uitgebreid in politieke interesse en opkomstgeneigdheid. Daar wordt ook ingegaan op de longitudinale betrouwbaarheid van enquêtegegevens voor de meting van ontwikkelingen in politieke betrokkenheid. In bijlage B1 vallen lageropgeleide jongeren in 2000 op door een zeer geringe interesse en geneigdheid te gaan stemmen. Als het beeld van een ‘toenemende kloof’ in de Nederlandse politiek ergens op toepasbaar is, dan is dat niet op de veranderingen in de betrokkenheid bij de politiek van de hele (geënquêteerde) bevolking, maar op de vervreemding tussen een kleiner wordende groep jongeren met weinig opleiding en de groter wordende groep hogeropgeleiden.³

In een nog breder perspectief zijn verkiezingen wel beschreven als een Durkheimiaans ‘solidariteitsritueel’, waarin wordt bevestigd dat kiezers en kandidaten elkaar kunnen vertrouwen en dat iedereen zich zal houden aan democratische regels (Rahn et al. 1999, Carlson 1999). Volgens Rahn et al. (1999) biedt het gaan stemmen bij landelijke verkiezingen mensen de gelegenheid ‘to renew their attachment to national society’ en hun Amerikaanse enquêtecijfers van voor en na de verkiezingen laten daadwerkelijk een verhoging zien van het niveau van vertrouwen in ‘andere mensen’.

Afnemende opkomst is niet alleen zorgelijk vanwege de afnemende positieve effecten van het gaan stemmen op politieke houdingen van de stemmers en op de politieke cultuur, maar ook vanwege de afnemende productie van sociaal vertrouwen en de daarmee samenhangende negatieve effecten op het sociale klimaat. De relatie met het sociale klimaat zal doorgaans overigens eerder omgekeerd worden gelegd. Een dalende opkomst is dan een manifestatie van afnemende burgerzin, teruglopende maatschappelijke betrokkenheid, een verschrompelende ‘civil society’ of verminderend ‘sociaal kapitaal’:

‘Declining electoral participation is merely the most visible symptom of a broader disengagement from community life. Like a fever, electoral abstention is even more important as a sign of deeper trouble in the body politic than a malady itself.’

(Putnam 2000: 35)

In het voorafgaande zijn zorgen over een lage opkomst of een dalende trend in de opkomst verkend. Voor directe zorgen over de verminderde representativiteit van de vertegenwoordiging van personen, partijen of standpunten is empirisch niet zoveel grond en ook bij de politiek-bestuurlijke gevolgen zijn relativerende kantekeningen geplaatst. De overige zorgen impliceren veronderstellingen over de motieven van de niet-stemmers en over het gerelateerd zijn van niet-stemmen aan het ontbreken van politieke en maatschappelijke betrokkenheid en participatie in algemene zin. Motieven en sociale en politieke betrokkenheid van niet-stemmers zullen dan ook belangrijke aandachtspunten in deze studie zijn.

1.2 Onderzoek naar niet-stemmers

De afname in de feitelijke opkomst vanaf het midden van de jaren tachtig, zoals weergegeven in figuur 1.1, blijkt in bijlage B1 gepaard te gaan met een betrekkelijk stabiele opkomstgeneigdheid en politieke interesse. Deze combinatie van feitelijke en geënquêteerde trends en de aanzienlijke verschillen in geënquêteerde ontwikkelingen bij de bevolkingscategorieën in bijlage B1 roepen vragen op: is het enquêtebeeld niet te rooskleurig?; komt politieke interesse lossen te staan van electorale betrokkenheid?; welke verscheidenheid aan houdingen tegenover en ervaringen met de politiek gaat er schuil achter de enorme verschillen in politieke interesse bij bevolkingsgroepen (zie bijlagenfiguur B1.4)? Onderzoek naar niet-stemmers is niet alleen van belang vanwege de in de vorige paragraaf behandelde politieke en maatschappelijke zorgen over het niet gaan stemmen, maar is ook methodologisch belangrijk als men is geïnteresseerd in politieke betrokkenheid. Twijfels over de betrouwbaarheid van enquêteonderzoek spitsen zich toe op niet-stemmers, omdat ze waarschijnlijk oververtegenwoordigd zijn in bevolkingscategorieën die slecht in enquêtes zijn vertegenwoordigd en omdat ze zich als zodanig, als niet-stemmers, slechter laten enquêteren.

Het empirische onderzoek in deze studie betreft vier vraagcomplexen:

1. Wat zijn de sociale en politieke trekken van de niet-stemmers vergeleken met stemmers? In welke groepen komen niet-stemmers veel voor? Dat zijn gangbare vragen, die we, zoals ook gebruikelijk is, met enquêtedata zullen proberen te beantwoorden. Het databestand dat daarvoor wordt gebruikt, is wel ongebruikelijk groot – daardoor zou het beter mogelijk moeten zijn om naar combinaties van kenmerken te kijken en kleine groepen op het spoor te komen – en het is afkomstig uit een minder ‘politieke’ enquête, die wellicht minder geplaagd wordt door problemen van politiek selectieve non-response dan het kiezersonderzoek.
2. Welke verscheidenheid bestaat er binnen de categorie niet-stemmers op sociale en politieke kenmerken? In welke mate beantwoorden niet-stemmers aan de ‘conventional wisdom’ (Doppelt en Shearer 1999: 1-14) dat het bij uitstek gaat om burgers in de sociale en economische marge van de maatschappij, gekenmerkt door politiek cynisme of door politieke apathie? Zijn er groepen aan te wijzen waarvoor deze kenmerken in hoge mate gelden of waarvoor ze juist helemaal niet gelden, en die

- door andere gemeenschappelijke politieke houdingen en maatschappelijke betrokkenheid worden gekenmerkt? Deze vragen naar de verscheidenheid van niet-stemmers zullen we ook weer vooral met enquêtemateriaal proberen te beantwoorden.
- 3 Hoe is de beslissing (of gewoonte) om niet te gaan stemmen ingebed in de leef-situatie? Welke concrete aanleidingen en oorzaken worden aangevoerd om niet te gaan stemmen? Hoe zien niet-stemmers zelf de relatie tussen stemmen en andere vormen van sociale en politieke betrokkenheid? Geven de eigen verhalen van niet-stemmers steun aan de beschrijvingen van niet-stemmers op basis van antwoorden op enquêtevragen, of dwingen ze tot verdere correcties van het algemene beeld?
  - 4 Hoe wordt er gepraat over het al of niet gaan stemmen? De beslissing om al of niet te gaan stemmen zal zelden een puur individuele afweging zijn van scherp omschreven voor- en nadelen of doordachte argumenten pro en contra. Men komt eerder min of meer impliciet tot een besluit, overeenkomstig een gewoonte of van verwachtingen in de omgeving. Argumenten ontwikkelt men pas in relatie tot argumenten van anderen. Welke argumenten worden gebruikt als burgers met elkaar praten over politiek en verkiezingen?

De vier vraagcomplexen komen grofweg achtereenvolgens aan de orde in de hoofdstukken 2 tot en met 5. Voordat we aangeven wat we daar gaan doen en op welke manieren we nieuwe informatie over niet-stemmers hebben verzameld, worden eerst enige inzichten samengevat uit eerder onderzoek naar niet-stemmers. Die inzichten zijn voornamelijk ontleend aan de vergelijking van (waarschijnlijke) stemmers en niet-stemmers in bevolkingsenquêtes. Daar beginnen we mee en vervolgens kijken we naar onderzoek onder niet-stemmers.

1.2.1 Enige bevindingen uit eerder onderzoek

In het rapport 'Opkomst bij verkiezingen' (Aarts 1999), waar dit onderzoek op voortbouwt, is een uitgebreid overzicht geboden van eerder onderzoek naar opkomst. Daarbij werd een onderscheid gemaakt tussen drie soorten verklaringen: 1) verklaringen met behulp van stemmotivaties en politieke houdingen van de kiesgerechtigden; 2) verklaringen vanuit persoonlijke achtergronden en kenmerken van de leefomgeving; en 3) systeemkenmerken (beschikbare partijen, kiesstelsel, stemprocedures). In het volgende blijven de systeemkenmerken buiten beschouwing.

Uit enquêteonderzoek naar voorgenomen en gerapporteerd stemgedrag – en ook wel uit analyses van plaatselijke verschillen in de feitelijke opkomst – komen diverse achtergronden van opkomstgeneigdheid voortdurend naar voren (Smeets 1994, Denters 1995, Smeenk et al. 1995, Van Egmond et al. 1998, SCP 1999: 30-33, Aarts 2000; zie verder hoofdstuk 2). Ouderen (maar niet de alleroudsten), hogeropgeleiden, mensen met een hoger inkomen, mensen die in de publieke sector werken, protestanten en kerkgangers, bewoners van rijkere buurten, inwoners van kleinere gemeenten of bewoners van het platteland en forensenplaatsen gaan vaker stemmen dan de complementaire groepen.⁴ Sekseverschillen zijn klein of afwezig. Soms zeggen mannen iets vaker dat ze gaan stemmen (i.c. zeggen vrouwen wat vaker dat ze nog niet weten of ze gaan stemmen) en soms is er een iets grotere opkomst bij vrouwen.

Veel van deze verschillen treffen we ook aan in onderzoek in het ons omringende buitenland. Topf (1995) vindt in West-Europese landen overal het leeftijdsverschil dat ouderen meer gaan stemmen dan jongeren, maar het opleidingsverschil is lang niet overal hetzelfde, en de landen verschillen ook wat de seksen betreft. Voegt men de demografische en sociaal-economische kenmerken samen in een analyse om zuivere effecten van de kenmerken te isoleren, dan blijken sommige onderscheidingen niet meer belangrijk (het verschil van kerkrichting blijkt bijvoorbeeld een gevolg van verschillen in kerkgang en leeftijd; inkomensverschillen blijken een gevolg van opleidings-effecten) en komt het belang van andere kenmerken nog scherper naar voren (de grotere opkomstgeneigdheid van ouderen springt bijvoorbeeld meer in het oog als rekening wordt gehouden met hun gemiddeld lagere opleidingsniveau).⁵

Traditioneel worden verschillen tussen stemmers en niet-stemmers wel samengevat in de 'randgroepentheorie', die behelst dat er in sociaal-economisch en cultureel perifere groepen minder wordt gestemd. Nu is die samenvatting minder gebruikelijk, hetzij omdat men minder zeker is over wat centrum en periferie nog in onze maatschappij betekenen, hetzij omdat men meent dat het niet-stemmen zich verspreidt naar het centrum (of cultureel 'stijgt').⁶

Statistisch belangrijker dan demografische en sociaal-economische kenmerken zijn politieke houdingen zoals politieke interesse en kennis en politiek zelfvertrouwen. Theoretisch zijn deze factoren niet per se belangrijker. Een verklaring van politieke gedragingen en voornemens uit politieke houdingen krijgt al gauw iets tautologisch.⁷ Dat geldt zeker voor statistisch nog belangrijkere verklaringsfactoren zoals de binding met een politieke partij, perceptie van verschillen tussen partijen en het idee dat het orgaan dat wordt gekozen relevant is. Het toegekende belang speelt waarschijnlijk een grote rol bij de volgorde van opkomstgeneigdheid van hoog bij de Kamerverkiezingen via raadsverkiezingen en Statenverkiezingen tot laag bij de Europese verkiezingen.⁸ In dit verband wordt zelfs gesproken van de Kamerverkiezingen als 'eersterangs'-verkiezingen en de andere als 'tweederangs'-verkiezingen. Het stemgedrag bij die laatste is vaak meer bedoeld als signaal voor de 'eersterangs'-politiek dan om een oordeel of voorkeur tot uitdrukking te brengen ten aanzien van de politiek in en rond de te kiezen volksvertegenwoordiging. Vooral de provinciale en Europese verkiezingen worden in Nederland gezien als tussentijdse peilingen van de landelijke politiek. De opkomst wordt dan mede afhankelijk van de tijd die is verstreken sinds de echte verkiezingen voor de landspolitiek.⁹

De beslissing van individuen om al dan niet te gaan stemmen wordt genomen in verschillende omgevingen. Verschillen tussen provincies, tussen gemeenten in provincies en tussen wijken in gemeenten kunnen voor een deel worden herleid tot kenmerken van individuen. Zo verklaart het percentage protestanten in de bevolking veel van de interprovinciale opkomstverschillen en doen sociaal-economische statusverschillen het goed bij de verklaring van verschillen tussen en binnen plaatsen (Janssen et al. 1998: 42). Dat zal echter niet uitsluitend een kwestie van samenstellingseffecten zijn,

maar ook van een effect van sociale milieus waarin iedereen, los van de persoonlijke kenmerken, meer of minder gestimuleerd wordt te gaan stemmen. In dat verband wordt in de literatuur ook gewezen op de afnemende opkomstbevorderende invloed die grote maatschappelijke organisaties zoals kerken en vakbonden hebben op hun leden en achterban. In Nederland zullen verzuilde organisaties vaak een mobiliserende invloed hebben gehad (los van de wettelijke opkomstplicht). In het algemeen zal juist in groepen waarin de individuele betrokkenheid bij de politiek gering is, de gevoeligheid voor de druk van verwachtingen van de maatschappelijke organisaties waartoe men behoort vaak groot zijn. Vermindert de sociale integratiekracht van die organisaties, dan zal ook de opkomst dalen (Armingeon 1994).¹⁰ Een traditie van hoge plaatselijke opkomst, met name voor lokale verkiezingen, zal ook vaak gedragen worden door verenigings- en gemeenschapsleven, waarin verkiezingen een onderwerp van gesprek zijn en mensen worden aangemoedigd op een bekende te gaan stemmen (zie bijvoorbeeld De Greef 1999).

De individuele gang naar de stembus hangt ook af van toevallige en per verkiezing wisselende omstandigheden. In enquêtes geeft slechts een minderheid van niet-stemmers onvrede met de politiek aan als motief voor hun afzijdigheid. Veel antwoorden hebben betrekking op niet-politieke persoonlijke omstandigheden, tijdgebrek, het kwijt zijn van de oproep en dergelijke (SCP 1992: 492-495; Smeets 1995: 66-70; Janssen et al. 1998). Uit het nationale kiezersonderzoek van 1998 komen zowel voor de raadsverkiezingen van dat jaar als voor de Kamerverkiezingen als belangrijkste redenen voor het niet zijn gaan stemmen naar voren dat men niet in de gelegenheid was (geen tijd, te laat, vergeten, oproep kwijt, afwezigheid of ziekte), of dat men het voor zichzelf niet zinvol vond (geen interesse, onvoldoende kennis, geen keuze kunnen maken); ook werden, maar dan aanzienlijk minder frequent, uiteenlopende redenen genoemd die kritiek op de politiek impliceren (stemmen heeft geen zin, de partijen zijn slecht, politiek is een rommeltje).

Tabel 1.1 toont enkele opvattingen over het gebruik van het stemrecht bij Kamerverkiezingen. Ze werden voor de verkiezingen van mei 1998 voorgelegd aan de respondenten van het nationale kiezersonderzoek. Een meerderheid van de kiezers steunt de eerste drie opvattingen, die voor een hoge opkomst pleiten en waarvan de ondersteuning ook gepaard blijkt te gaan met een grotere geneigdheid om te gaan stemmen en – als we afgaan op een enquête die onder dezelfde respondenten is gehouden na de verkiezingen – met het feit dat men vaker heeft gestemd. Steun voor de andere drie opvattingen gaat gepaard met een geringere opkomstgeneigdheid en een geringere feitelijke opkomst volgens de latere enquête.¹¹

Tabel 1.1 Instemming met stellingen over stemmen en opkomst- en responsgedrag; kiesgerechtigde bevolking in 1998 (in procenten)

	enquête voor de verkiezingen				enquête na de verkiezingen		
	allen	gaat wel stemmen	gaat niet stemmen	weet nog niet	heeft gestemd	heeft niet gestemd	non-respons
'stemmen ondersteunt de democratie'							
helemaal mee eens	28	31	7	14	30	12	22
mee eens	66	66	64	75	65	65	70
mee oneens	5	4	24	10	4	21	7
helemaal mee oneens	1	0	6	1	0	2	2
'als je niet stemt, verlies je het recht om kritiek uit te oefenen'							
helemaal mee eens	21	22	8	11	22	11	19
mee eens	50	52	43	40	50	44	53
mee oneens	25	23	37	42	24	37	24
helemaal mee oneens	4	3	12	7	3	8	5
'stemmen is een plicht tegenover de samenleving'							
helemaal mee eens	17	19	1	6	18	6	18
mee eens	54	58	26	38	57	38	49
mee oneens	25	21	59	48	22	48	29
helemaal mee oneens	3	2	14	8	3	8	4
'stemmen levert mij persoonlijk niets op'							
helemaal mee eens	7	5	24	10	5	17	8
mee eens	35	33	46	50	33	45	41
mee oneens	51	54	29	37	54	36	44
helemaal mee oneens	7	8	1	3	8	2	7
'om politieke invloed uit te oefenen, helpt stemmen niet'							
helemaal mee eens	3	2	14	4	2	8	4
mee eens	18	16	35	25	16	26	22
mee oneens	66	68	48	63	67	61	64
helemaal mee oneens	14	15	2	8	15	5	9
'als alles goed gaat, heeft het geen zin om te stemmen'							
helemaal mee eens	2	1	9	5	1	6	2
mee eens	7	6	24	13	5	23	14
mee oneens	62	62	61	70	62	61	62
helemaal mee oneens	29	32	6	12	32	10	22
(% van alle ondervraagden)(100)	(86)	(7)	(7)	(78)	(8)	(14)	

Bron: Nationaal Kiezersonderzoek 1998 (ongewogen; n = 2055-2086)

Mensen die in de eerste enquête nog niet weten of ze gaan stemmen en mensen die niet meer meedoen aan de tweede enquête zitten wat hun opvattingen betreft tussen de stemmers en niet-stemmers in. De opvatting dat stemmen in goede tijden zinloos is, wordt massaal afgewezen. De opvatting dat stemmen persoonlijk weinig oplevert, is aanzienlijk populairder. Geheel afgezien van het realiteitsgehalte van de uitspraak, is ze als zodanig ook niet strijdig met de norm dat men hoort te gaan stemmen. In tegendeel, de norm impliceert dat men ook gaat stemmen als dat geen persoonlijk voordeel oplevert. Ouderen blijken vaker dan jongeren stemmen een morele plicht te vinden; ook vinden ze vaker dat ze er zelf weinig aan hebben.

Tot zover enige bevindingen uit (enquête)onderzoek van de kiesgerechtigde bevolking, stemmers en niet-stemmers. Voor een vollediger systematisch overzicht van kwantitatief onderzoek verwijzen we nogmaals naar het rapport van Aarts (1999); uitvoeriger literatuurstudies bieden Blais (2000) en Kleinhenz (1995).

Er is slechts beperkt specifiek onderzoek onder niet-stemmers gedaan door middel van kiesgerechtigden- of bevolkingsenquêtes. Dat zal deels te maken hebben gehad met een gebrek aan publieke en politieke belangstelling voor het verschijnsel, bijvoorbeeld omdat er geen sprake was van een dalende opkomst (Ueltzhöffer en Ascheberg 1991). Een andere reden is de interesse en theorievorming van de onderzoekers: kiezersonderzoekers zijn meer geïnteresseerd in de partijkeuze van de stemmers dan in de achtergronden en motieven van de niet-stemmers; tot slot speelt ook de aard van het materiaal een rol. Niet-stemmers vormen een minderheid in de bevolking. Door ondervertegenwoordiging onder de geënquêteerden en omdat een aantal van hen sociaal wenselijk zegt dat ze wel gaan stemmen of dat ze hebben gestemd, verschijnen niet-stemmers in enquêtes als een heel kleine minderheid. Zeker in een tijd waarin de techniek nog niet zo ver was ontwikkeld dat men zonder alle ondervraagden en de enquêteurs te belasten vragen voor selecties respondenten kon opnemen, liet men verdere vragen achterwege. Gezien de kleine aantallen zou men met de antwoorden toch weinig kunnen doen.

Grootschalige enquêtes onder uitsluitend niet-stemmers zijn er waarschijnlijk nog minder geweest dan analyses van uitsluitend niet-stemmende respondenten in bevolkingssurveys. Een voorbeeld is het onderzoek van Marriam en Gosnell (1924) onder zesduizend niet-stemmers bij de burgemeestersverkiezing in Chicago in 1923.¹² Een ander voorbeeld is het eveneens Amerikaanse onderzoek van Doppelt en Shearer (1999) onder waarschijnlijke niet-stemmers bij de presidentsverkiezingen van 1996 (zie verder § 3.2). De eersten konden hun respondenten selecteren aan de hand van officiële registraties van stemmers, de laatsten maakten gebruik van een telefonische enquête om niet-stemmers op te sporen voor een vervolgenquête. In Nederland is de eerste methode niet mogelijk voor onderzoekers die zelf geen toegang tot het bevolkingsregister hebben (zie echter Van Rhee 2002). Bij de tweede methode zou men, om eerder aangegeven redenen, niet alleen lang moeten telefoneren om voldoende niet-stemmers te vinden voor een vervolgonderzoek – men zou ook twijfel behouden over hun representativiteit.

1.2.2 De behoefte aan nieuw onderzoek

Enquêtemateriaal wordt doorgaans kwantitatief gebruikt: met veel waarnemingen (veel ondervraagden) worden relaties tussen een beperkt aantal variabelen verkend of in het licht van verklarende theorieën getoetst. In het weinige specifieke onderzoek dat met behulp van enquêtemateriaal naar niet-stemmers is gedaan, valt het kwalitatieve gebruik van de gegevens op: met relatief veel variabelen wordt een beeld geschetst van de niet-stemmers. Dat heeft waarschijnlijk zowel te maken met het geringe aantal niet-stemmers in enquêtes als met het ontbreken van goede theorieën om te komen tot de selectie van weinig variabelen. Populair is het opsporen van subgroepen niet-stemmers, vooral met behulp van clusteranalyse. In deze studie gebeurt dat in hoofdstuk 3; daar zal ook verder op het belang van dergelijk kwalitatief onderzoek worden ingegaan.

Afgezien van het geringe aantal niet-stemmers is de enquête als onderzoeksmethode een probleem. Het formaat van eenvoudige, gesloten of slechts tot het geven van trefwoorden uitnodigende open vragen in de grootschalige enquêtes beperken de mogelijkheden om achter de beweegredenen van gedrag te komen.¹³ Doppelt en Shearer (1999: xiv) spreken in dit verband van een ‘natural limitation’ van grootschalige enquêtes, namelijk

‘... that nonvoter respondents do not have a firm grasp themselves of why they do not vote, often clinging to rationalizations that they do not fully believe or that are internally contradictory. The answers reveal multiple truths and observations, conflicting and almost always susceptible of deeper answers beneath the surface.’

Doppelt en Shearer zelf kunnen in hun onderzoek de antwoorden van niet-stemmers op enquêtevragen vergelijken met hun uitspraken in uitvoerige interviews. Dat geeft hen aanleiding tot de volgende conclusie:

‘Nonvoters may tell pollsters they don’t vote because they don’t like the choice of the candidates. What they often mean, we found, is that they don’t connect and aren’t likely to connect enough with any political candidate or party or with the electoral process to become involved. Behind the answer that they are too busy to vote or that the process is too cumbersome lies the accumulated belief of a majority of Americans that a vote has lost not only its actual value in terms of influencing the result of an election or governmental actions after the election but also its symbolic value as a democratic virtue. In the simple finding that nonvoters are more likely than voters to call themselves independent lurks a profoundly deeper message: Often, they mean that they have become independent of the body politic.’
(Doppelt en Shearer 1999: 216; zie verder hoofdstuk 3)

Behalve dat niet-stemmers hun overwegingen niet kunnen noemen in antwoord op enquêtevragen, wordt ook wel tegen enquêteonderzoek aangevoerd dat mensen hun ware motieven niet willen onthullen:

'Denn wenn man jemanden mit einem Statement einen rationalen Grund dafür anbietet, daß er nicht zur Wahl gegangen ist, dann wird er sehr schnell zu dieser Erklärung greifen; man fragt letztlich nicht tatsächliche Ursachen ab, sondern die Fähigkeit, sein Verhalten nachträglich gut zu rationalisieren.' (Roth 1992: 63)

Enquêtes maken het de niet-stemmer met andere woorden te gemakkelijk. Dit lijkt een reëel bezwaar tegen de gangbare rijtjes redelijke motieven waaruit de niet-stemmer er enkele mag kiezen, maar het is geen argument tegen enquêteonderzoek zonder meer.¹⁴

In deze studie zullen uitgebreide open interviews en focusgroepen worden gebruikt in aanvulling op een conventionele vergelijking tussen stemmers en niet-stemmers, en op typenonderscheidingen van niet-stemmers met behulp van enquêtegegevens.

Waarom interviews? Of beter: waarom niet-gestandaardiseerde interviews? In een beschouwing over het achterhalen van motieven van mensen om maatschappelijk actief te zijn, wijzen Leijenaar en Niemöller (1999: 132) erop dat het interview zowel in 'kwantitatief' als 'kwalitatief' onderzoek een veelgebruikte methode is. Zij onderscheiden vier soorten interviews: het gesprek ('informal conversational interview'); het diepte-interview ('general interview guide approach'); het gestandaardiseerde openeinde-interview ('personal interview'); en het gestandaardiseerde gesloten interview oftewel de enquête.

Deze vierdeling toont een toenemende structurering en standaardisering. In het gesprek is nauwelijks sprake van een rolverdeling tussen interviewer en geïnterviewde en kan de laatste min of meer bepalen waarover wordt gepraat. Voor een diepte-interview worden de onderwerpen vooraf wel vastgelegd, eventueel ook in de juiste volgorde, en de interviewer zal het gesprek sturen door op onderdelen door te vragen, met voorbeelden te komen, zaken van minder belang te verklaren enzovoort. In het gestandaardiseerde openeinde-interview liggen de vragen vast en zal de interviewer gericht doorvragen om van alle geïnterviewden ook op onderdelen goed vergelijkbare informatie te krijgen. In de enquête, zeker als deze voor het overgrote deel of geheel uit gesloten vragen bestaat, is de geïnterviewde ten slotte vrijwel elke vrijheid ontnomen en moet hij voortdurend kiezen tussen een beperkt aantal reacties op vragen en stellingen die hij zelfs niet van commentaar kan voorzien.

Door de standaardisering wordt de onderlinge vergelijkbaarheid van geïnterviewden groter of in ieder geval gemakkelijker, maar tegelijkertijd neemt het risico toe dat de gegenereerde informatie weinig zegt over de werkelijke beweegredenen of, nog erger, dat dezelfde antwoorden een verschillende betekenis hebben voor verschillende onderwerpen. Idealiter vindt standaardisering van interviews dan ook slechts plaats als men zich in een minder gestandaardiseerde vorm heeft verzekerd van de geldigheid en betrouwbaarheid van de vragen. Achteraf kan men ook proberen informatie uit verschillende soorten interviews over dezelfde onderwerpen met elkaar te vergelijken in de hoop dat bevindingen in de kern overeenkomen en elkaar verder aanvullen qua

diepgang en representativiteit (zie bijvoorbeeld Leijenaar en Niemöller 1994: 139-140, of Wells 2001).

Het materiaal in deze studie biedt nauwelijks een dergelijke vergelijkingsmogelijkheid. De beschikbare enquêtes voor de hoofdstukken 2 en 3 bieden weinig inzicht in de betekenis die de geïnterviewden aan politiek hechten en geven meestal helemaal geen informatie over motieven om wel of niet te gaan stemmen. In de interviews in hoofdstuk 4 gaat het er juist om het niet gaan stemmen begrijpelijk te maken vanuit de specifieke ervaringen met en opstelling tegenover politiek en maatschappij. Voor de interviews is zelfs niet vastgelegd dat ze vooral over politiek moeten gaan. In de zojuist aangehaalde vierdeling zijn de interviews meer van het type 'gesprek' dan van het type 'diepte-interview'. Aldus worden de zeer uiteenlopende redenen van burgers om niet te gaan stemmen hopelijk beter begrijpelijk, maar de onderlinge vergelijkbaarheid van de interviews wordt navenant beperkt. Weliswaar is een poging gedaan om door het voorleggen van enkele enquêtevragen een link te leggen met de enquêtes van hoofdstuk 3, maar de interviews staan hier toch eerder tegenover de enquêtes dan in het verlengde daarvan. We komen hier in hoofdstuk 6 nog uitgebreid op terug.

Waarom focusgroepen? Het gaat om gespreksgroepen met meestal tussen de vijf en tien deelnemers en een moderator die op weinig directieve wijze de aandacht gericht probeert te houden op de te behandelen onderwerpen (Delli Carpini en Williams, 1994; Krueger, 1994). Om tot een goed gesprek te kunnen komen, wordt veelal enige homogeniteit in leeftijd en opleidingsniveau van de groep nagestreefd, maar daarbinnen wordt vaak wel bewust naar een verscheidenheid aan opvattingen of naar een bepaald contrast gestreefd. Idealiter gaat het in focusgroepen om het gesprek als zodanig, om overtuigingsstrategieën, wederzijdse beïnvloeding en processen van collectieve meningsvorming. In feite kan het gesprek soms weinig meer zijn dan een groeps-interview, waarin meningen vooral via de moderator uitgewisseld worden; sommige verslagen van focusgroepen met hun overdaad aan losse citaten wekken zelfs de indruk dat slechts een aantal individuele interviews door elkaar heen werd afgenomen (Wilkinson, 1998: 196).

Met een focusgroep kunnen meningsvorming en de levende publieke opinie beter worden benaderd dan met enquêtes of individuele interviews. Maar ook deze setting blijft kunstmatig en er zitten grote risico's aan, zoals erg dominante gespreksdeelnemers, een overdreven gerichtheid op consensus, die onderwerpen taboeïseert en afwijkende meningen onderdrukt, of het ontstaan van een atmosfeer waarin deelnemers tegen elkaar gaan opbieden in radicaliteit en bijzondere ervaringen (Sigel 1996: 28 e.v.; Wilkinson, 1998; Barbour en Kitzinger, 1999). Het gesprek is een 'collective performance' (Smithson 2000), waarin sommige deelnemers een hoofdrol weten te veroveren en anderen in een bijrol worden gedrukt waarvoor ze van tevoren nooit zouden hebben gekozen, en de moderator meer of minder de regie heeft en dominante gesprekspartners weet te remmen en controversiële opvattingen ruimte weet te verschaffen. Gamson (1992: 189 e.v.) onderschrijft en relativeert het kunstmatige.

Enerzijds is het stellig zo dat het gesprek sterk wordt bepaald door het feit dat een onderzoeker iets wil weten (en een vergoeding aanbiedt voor deelname); de meeste mensen gaan niet spontaan met elkaar een uur of meer systematisch over een (in zijn geval: politiek) onderwerp praten. Anderzijds hebben zoveel gesprekken iets kunstmatig: mensen praten met elkaar als werknemers in aanwezigheid van een baas, als leerlingen in aanwezigheid van een leerkracht enzovoort. De deelnemers aan een focusgroep hebben vaak al ervaringen met nieuwsgierige onderzoekers en talkshows hebben ze waarschijnlijk al vaak gezien op tv, dus iets heel vreemds zal het gesprek niet voor ze zijn. Het gesprek is niet zozeer artificieel, als wel publiek. Wat gezegd wordt, wordt geregistreerd en op een of andere manier, later en anoniem, aan een groter publiek gepresenteerd. Gamson zelf is met zijn gesprekken op zoek naar de wijzen waarop mensen met elkaar over politiek praten. Conover et al. (1993) gebruiken focusgroepen om burgerschapsconcepties te achterhalen. In beide gevallen zijn de onderwerpen zelf publiek van aard en hoopt men dat in de ‘discursive explorations’ van publieke samen- en tegenspraak van burgers zaken worden ontdekt en ontwikkeld die men in een interview niet zou vinden. In het verlengde van deze onderzoeken hopen we over de meningsvorming over politiek en verkiezingen en over de sociale achtergronden van het al of niet te gaan stemmen meer te weten te komen dan mogelijk is door individuele ondervraging.

1.3 Opzet

Voor deze studie zijn zoals al aangegeven verschillende manieren van gegevensverzameling en -analyse gecombineerd. In de hoofdstukken 2 en 3 wordt beschikbaar enquêtemateriaal opnieuw onderzocht, in hoofdstuk 4 wordt verslag gedaan van individuele interviews met niet-stemmers en in hoofdstuk 5 van focusgroepen met stemmers en niet-stemmers.

In hoofdstuk 2 worden gegevens van drie jaren van het ‘Permanent onderzoek naar de leefsituatie’ (POLS) van het CBS gebruikt om opnieuw verschillen in sociale achtergronden, leefsituatie, participatie en politieke betrokkenheid van stemmers te onderzoeken. Door de grote omvang van het databestand kunnen met meer stelligheid verschillen worden beschreven zoals die in het begin van de vorige paragraaf aan de orde kwamen. Bovendien kan dieper op combinaties van kenmerken worden ingegaan. Veel aandacht zal worden besteed aan de al enkele malen aangestipte problematiek van de non-response, in het bijzonder met het oog op vertekeningen in verschillen naar stedelijkheid die daardoor kunnen optreden.

In hoofdstuk 3 wordt een aantal jaargangen van de SCP-enquête ‘Culturele veranderingen in Nederland’ (CV) gecombineerd om groepen niet-stemmers te onderscheiden. Het gaat nu niet zoals in hoofdstuk 2 om het effect van afzonderlijke kenmerken op de kans dan iemand wel of niet gaat stemmen, maar om een nadere karakterisering van de niet-stemmers gelet op een aantal kenmerken naast elkaar. Na inleidende methodologische opmerkingen en een verkenning van eerdere onderscheidingen van soorten niet-stemmers, wordt met behulp van clusteranalyse

uiteindelijk een viertal groepen niet-stemmers onderscheiden: jongere en oudere cynici, onbekommerden en politiek betrokkenen. Deze worden nader beschreven en ook vergeleken met de stemmers.

Hoofdstuk 4 biedt twintig portretten van een gevarieerd gezelschap van 26 niet-stemmers, voorlopig geordend naar de soorten van hoofdstuk 3. In individuele en enkele duo-verhalen wordt geprobeerd begrijpelijk te maken hoe mensen vanuit heel verschillende achtergronden en met verschillende ervaringen besluiten niet te stemmen. De portretten beperken zich daarom niet tot electorale overwegingen. De redenen om niet te stemmen zijn zelden uitsluitend electoraal van aard, vaak zijn ze niet eens primair politiek; meer dan eens zijn het zelfs geen redenen in de zin van beargumenteerde keuzen, maar eerder levensverhalen waarvan het niet gaan stemmen een min of meer vanzelfsprekend deel is.

Hoofdstuk 5 doet verslag van drie Amsterdamse en twee Zwolse focusgroepen, waarin stemmers en niet-stemmers met elkaar praatten over de Haagse politiek en de politiek en maatschappij daarbuiten, en over de motivatie die men zelf heeft om al of niet te gaan stemmen. Hier gaat hier niet primair om de individuele beweegredenen, maar meer om de wijze waarop mensen daar met elkaar over praten. Hoe acceptabel zijn argumenten pro en contra, in hoeverre willen stemmers en niet-stemmers hun keuze verdedigen, willen ze elkaar overtuigen, zoekt men overeenstemming, zijn het bepaalde argumenten op basis waarvan mensen hun standpunten eventueel willen herzien?

Hoofdstuk 6 biedt een samenvatting van de bevindingen en bevat slotbeschouwingen over de aard van het niet-stemmen en de mogelijkheden om opkomst te vergroten, en over de gebruikte onderzoeksmethoden en hun combinatie. We kunnen het nu al zeggen: het zal niet lukken om op basis van de verschillende informatiebronnen een ondubbelzinnig en evenwichtig beeld te schetsen van de niet-stemmers. Daarvoor konden de bronnen vooraf onvoldoende op elkaar worden afgestemd en bleef de vergelijkbaarheid te gering. De speculaties over verschillen tussen de deelonderzoeken kunnen niettemin nuttig zijn om greep te krijgen op tegenstrijdige ontwikkelingen in de politieke betrokkenheid en op tegenstrijdige invloeden op de individuele kiesgerechtigde. Voor vervolgonderzoek worden suggesties gedaan.

Noten

- 1 Op het moment dat dit hoofdstuk werd geschreven, eind maart 2002, wees veel op een grotere mobilisatie van kiesgerechtigden dankzij het optreden van Leefbaar Nederland en vooral van Pim Fortuyn. De overwinning van Leefbaar Rotterdam onder leiding van Fortuyn bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002 in Rotterdam ging gepaard met een hogere opkomst. Bij de eindredactie van het slothoofdstuk komen we hier nog op terug. Wel moet ik er hier op wijzen dat de gesprekken en groepsdiscussies voor dit onderzoek in het najaar van 2001 werden afgesloten en dat toen 'het verschijnsel Fortuyn' nog niet aan de orde was.
- 2 Zie Bennett en Resnick (1990), Verba et al. (1995: 166-168) en SCP (1984: 430-433) voor vergelijking van opvattingen tussen stemmers en niet-stemmers of politiek actieven en niet-actieven; zie Lijphart (1997) voor een pleidooi voor de opkomstplicht om de representativiteit te vergroten.
- 3 Een verslechterde positie van (jongere) lageropgeleiden kan zowel een gevolg zijn van voorselectie (bijvoorbeeld kinderen uit milieus met minder betrokkenheid bereiken minder vaak een hoger opleidingsniveau) als van marginalisering (laagopgeleiden voelen zich minder thuis en minder competent als de politiek meer een zaak van hogeropgeleiden wordt). Overigens wordt, anders dan op theoretische gronden en gezien Amerikaanse bevindingen te verwachten was (Nie et al. 1996; vgl. Hoffmann-Lang 2000), bij vergelijking van een algemene politieke participatiemaat in de nationale kiezersonderzoeken van 1977 en 1998 in Nederland geen relatieve afname van participatie bij de lageropgeleiden te noteren (Dekker 2000a: 85). Volgens die onderzoeken blijven de aandelen participanten onder lager- en hogeropgeleiden constant, maar verandert ten gevolge van het stijgende opleidingsniveau de verhouding van lager- tot hogeropgeleide participanten wel dramatisch van 1:1 tot 1:5.
- 4 Verschillen naar gemeentegrootte of tussen gemeentetypen komen duidelijk naar voren uit feitelijke opkomstgegevens, maar niet per se uit enquêtegegevens over opkomstvoornemens (SCP 1999: 31; zie verder de bijlage bij hoofdstuk 2).
- 5 Gemiddelde effecten zeggen echter vaak niet zoveel, omdat de grootte van het effect afhankelijk is van andere factoren (zie Wolfinger en Rosenstone 1980). Zo maakt voor mensen met een lager opleidingsniveau kerkgang wel een verschil, maar voor mensen met een hoger opleidingsniveau niet, omdat die in ieder geval al bijna allemaal zeggen dat ze gaan stemmen (SCP 1999: 33).
- 6 Op basis van interviews met West-Duitse niet-stemmers verwerpen Ueltzhöffer en Ascheberg (1991) de randgroepentheorie omdat er sprake zou zijn van een toename van het niet-stemmen onder beteropgeleiden. Afgezien van de betrouwbaarheid van hun indruk uit interviews, is die ontwikkeling in Nederland met het enquêtemateriaal van bijlage B1 voor de periode 1970-2000 in ieder geval niet te signaleren (zie figuur B1.3).
- 7 Combinaties van politieke houdingen met 'voor de hand liggende' effecten kunnen echter wel weer interessant zijn: politiek zelfvertrouwen verhoogt de opkomstkans, maar gecorrigeerd voor steun voor het politieke systeem heeft politiek zelfvertrouwen juist een negatief effect: de competente systeemcriticus geeft blijkbaar de voorkeur aan andere vormen van politieke participatie (Carlson 1999).
- 8 Dit is de landelijke volgorde; de verhoudingen verschillen tussen provincies (Limburg scoort bijvoorbeeld hoog bij lokale verkiezingen en laag bij nationale), gemeentetypen (hogere lokale opkomst bij kleinere gemeenten) en individuele

- gemeenten. Internationaal geldt dat nationale verkiezingen doorgaans een hogere opkomst hebben dan lokale en regionale; uitzonderingen hierop vorm(d)en Japan en België (Blais 2000: 36-39).
- 9 Los van het relatieve belang zal er ook een verband bestaan tussen frequentie van verkiezingen en deelname. Zo hebben Zwitserland en de Verenigde Staten wel een lage opkomst bij nationale verkiezingen, maar gaan Zwitsers en Amerikanen gemiddeld niet minder stemmen dan andere volken als gelet wordt op de frequentie van die verkiezingen, referenda en verkiezingen voor lokale commissies en functionarissen (Dalton en Wattenberg 1993: 211). Franklin (2001) wijst voor deze twee landen behalve op de hoge frequentie van verkiezingen trouwens ook op de betrekkelijk geringe impact van de parlementaire verkiezingen op het overheidsbeleid. Wat de Verenigde Staten betreft wordt ook nog vaak gewezen op de hindernis van het zich als kiezer moeten laten registreren (o.a. Piven en Cloward 1988).
  - 10 Te onderscheiden van dit argument van de verminderde betekenis van massa-organisaties die de opkomst vaak door mobilisatie voor een bepaalde partij stimuleerden – in de literatuur worden vaak vakbonden, partijen van de arbeidersklasse en kerken genoemd (Piven en Cloward 1988; Gray en Caul 2000) – is de algemene ‘sociale-participatiehypothese’ dat lidmaatschap van (apolitieke) vrijwillige verbanden de opkomst bevordert (Olsen 1972; Verba et al. 1995; Cassel 1999).
  - 11 Dichotomiseert en combineert men de instemming met de zes stellingen in één analyse van het al of niet gaan stemmen of gestemd hebben, dan hebben de opvattingen dat stemmen een plicht is tegenover de maatschappij en de opvatting dat stemmen geen zin heeft als alles goed gaat, nog steeds de grootste invloed op de opkomstgeneigdheid en op de feitelijke opkomst; in combinatie met de andere oordelen heeft de opvatting dat stemmen niet helpt om politieke invloed uit te oefenen echter een verwaarloosbaar effect op het feitelijke opkomstgedrag.
  - 12 Naast de enquête werd nog ander onderzoek gedaan, onder andere met expert-oordelen, ambtelijke statistieken, onderzoek van buurten en groepen en open gesprekken met niet-stemmers. De slotzin van het laatste hoofdstuk: ‘In any case, there will remain considerable groups of non-voters, such as those who are absent for long periods, those who are ill or institutionally confined, those who have just moved, those who are satisfied with either candidate or dissatisfied with both, and a mass of beings who are either bitter against society or assume no obligation for community maintenance or feel themselves superior to society or disbelieve in the utility of all political action.’ (Merriam en Gosnell 1924: 258). De zin heeft iets ouderwets, niet zozeer vanwege de opgesomde factoren als wel vanwege de impliciete verwachting dat het aantal niet-stemmers minder zal worden.
  - 13 In de Nederlandse nationale kiezersonderzoeken wordt met open vragen wel altijd geïnformeerd naar de belangrijkste problemen in het land en soms ook naar politieke waarderingen en redenen waarom men eventueel niet is gaan stemmen. Het resultaat is meer een registratie van trefwoorden dan van argumenten. Dat het aandeel open vragen in enquêtes de afgelopen decennia in het algemeen is afgenomen – het nationale kiezersonderzoek van 1994 heeft echter juist een recordaantal – lijkt minder een uitkomst van inhoudelijke afwegingen dan van een kwestie van geld: open vragen kosten meer tijd en vergen meer van de enquêteur; de antwoorden zijn bovendien lastiger te verwerken (zie Van Holsteyn 1994: 11-46).
  - 14 Integendeel: het aanbieden van een sociaal onwenselijk motief als antwoordmogelijkheid verschafft het waarschijnlijk enige legitimiteit, c.q. het zal doorgaans makkelijker zijn om iets ‘onbehoorlijks’ aan te kruisen, dan het zelf te formuleren in reactie op een open vraag.

2 Achtergronden van niet-stemmers

Jeroen Boelhouwer

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk worden achtergronden van niet-stemmers behandeld met behulp van secundaire analyses van bevolkingsenquêtes. Het doel is duidelijk te maken wie de niet-stemmers zijn en welke specifieke kenmerken zij hebben. Er zal in dit hoofdstuk dus geen aandacht worden geschonken aan *motieven* om niet te gaan stemmen. Die komen in andere hoofdstukken aan de orde. Ook is het niet de bedoeling de opkomst-(kans) uitgebreid en modelmatig te verklaren of te voorspellen.

Het gaat in dit hoofdstuk vooral om de samenhang tussen het gaan stemmen en andere manifestaties van sociale en politieke betrokkenheid. Deze manifestaties worden in samenhang bekeken; hierdoor zal blijken of zij, behalve afzonderlijk, ook in combinatie van betekenis zijn.

Het is van belang te weten dat het in dit onderzoek gaat om mensen die *zeggen* dat ze niet gaan stemmen, en niet om daadwerkelijk opkomstgedrag. Daar is verschil tussen: zeggen dat je (niet) gaat stemmen is niet alleen een uitdrukking van een gedrag-intentie, het is ook een uitdrukking van het (niet) accepteren van een sociale norm. In het vervolg van dit (en het volgende) hoofdstuk wordt korthedshalve niet gesproken over ‘mensen die zeggen dat ze (niet) gaan stemmen’ of over (niet-)opkomstgeneigdheid, maar over niet-stemmers.

Het onderscheid tussen niet-stemmers en stemmers wordt gemaakt aan de hand van de volgende vraag:

*‘Stel dat er nu verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden.
Op welke partij zou u dan stemmen?’*

De antwoorden van mensen die hier een partij noemen, zijn geschaard onder de stemmers, de niet-stemmers zijn mensen die geantwoord hebben dat ze niet zullen gaan stemmen. De mensen die op de vraag ‘weet niet’ antwoordden, zijn als stemmers meegenomen. Gelet op de vraagstelling is het immers aannemelijk dat zij niet weten op welke partij zij zouden stemmen als er verkiezingen zouden zijn.¹ Bovendien daalde het percentage ‘weet niet’ tussen 1997 en 1998 voornamelijk ten gunste van de stemmers, terwijl het percentage niet-stemmers nagenoeg gelijk bleef (zie tabel 2.1). In de bijlage wordt dieper ingegaan op mogelijke problemen die met de vraagstelling samenhangen.

Voor dit hoofdstuk zijn secundaire analyses uitgevoerd op databestanden van het CBS. Het gebruik van bestaande gegevens heeft als nadeel dat het niet specifiek gericht is op kiezers- of opkomstonderzoek. Zo is de gebruikte vraag om niet-stemmen te meten niet de meest voor de hand liggende. Aan de andere kant is het voordeel van het gebruikte materiaal dat het gaat om relatief grote databestanden; gemiddeld zijn jaarlijks zo'n 35.000 mensen ondervraagd. Hierdoor is een grote groep niet-stemmers voorhanden waarmee uitsplitsingen kunnen worden gemaakt die verder gaan dan bij specifiek kiezersonderzoek. Bovendien bevat het gebruikte onderzoek een breed scala aan onderwerpen die aan het niet-stemmen gerelateerd kunnen worden.

De gegevens van het CBS zijn afkomstig van het zogeheten 'Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie' (POLS). De data werden verzameld in 1997, 1998 en 1999: het jaar vóór de Tweede-Kamerverkiezingen van 1998, het verkiezingsjaar zelf, en het jaar ná de verkiezingen. In 1998 is in de maand mei, na de verkiezingen, niet aan mensen gevraagd of ze zouden stemmen als er verkiezingen zouden zijn, maar of ze bij de afgelopen verkiezingen daadwerkelijk gestemd hebben. Aangezien dit een andere vraag naar (niet-) stemmen is, die bovendien slechts door een beperkt aantal mensen is beantwoord, wordt deze vraag in de analyses niet meegenomen.² Daarnaast zijn uitsluitend stemgerechtigden in de analyses meegenomen; mensen zonder de Nederlandse nationaliteit en/of mensen jonger dan 18 jaar zijn uit de gegevens verwijderd. Tot slot zijn voor de analyses in deze rapportage de drie onderzoeksjaren samengevoegd.

Bij de verkiezingen van 1998 was er een opkomstpercentage van 73,3% (CBS, Statistisch Jaarboek 1999). Het werkelijke percentage niet-stemmers is daarmee 26,7%. In de voor deze rapportage gebruikte databestanden is het percentage niet-stemmers gemiddeld 10,6% over de drie onderzoeksjaren. Er zit dus een groot verschil tussen het werkelijke aantal niet-stemmers en het aantal mensen dat in de gebruikte gegevens zegt dat ze niet gaan stemmen.³ De ondervertegenwoordiging van niet-stemmers in survey-onderzoek is het onderwerp van een al lang durende discussie (vergelijk o.a. Visscher, 1995).

Daarnaast is er ook verschil tussen de onderzoeksjaren, zoals blijkt uit tabel 2.1. Wat opvalt, is dat het percentage stemmers in het verkiezingsjaar 1998 groter is dan in de andere jaren (ook al zijn respondenten uit de verkiezingsmaand zelf niet meegenomen). Wellicht speelt mee dat rond de verkiezingen vaker sociaal wenselijke antwoorden worden gegeven dan wanneer verkiezingen ver weg zijn. Daarnaast blijkt dat in 1997 een groot percentage het nog niet weet, terwijl dat in andere jaren lager ligt. In eerste instantie lijkt een groot deel van hen terecht te komen bij de mensen die wel gaan stemmen (1998), terwijl in 1999 juist het percentage niet-stemmers hoger werd. Hier kan meespelen dat met het verstrijken van de tijd sinds de laatste verkiezingen, meer mensen gaan twijfelen. Bovendien neemt de trouwe steun aan partijen, zoals die in het verzuilingstijdperk aanwezig was, sterk af. Veel kiezers twijfelen op welke partij ze moeten stemmen en bepalen dat pas vlak voor hun gang naar het stemlokaal.⁴

Tabel 2.1 Overzicht van het verschil in (niet-)stemmers per onderzoeksjaar

	zegt te gaan stemmen	zegt het niet te weten ^a	zegt niet te gaan stemmen
1997	76,9	12,2	10,9
1998	83,0	7,5	9,5
1999	77,8	9,9	12,3
alle jaren samen	80,2	9,3	10,6

a Voor de goede orde: het 'niet weten' kan in dit geval zowel betekenen dat mensen niet weten op welke partij ze zouden gaan stemmen, als dat ze niet weten of ze gaan stemmen.

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Verschillen tussen de onderzoeksjaren worden in dit hoofdstuk echter niet behandeld, er wordt dus verder geen aandacht aan besteedt. Hier gaat het om niet-stemmers in het algemeen.

De keuze die mensen maken om wel of niet te gaan stemmen, is in grote mate een individuele keuze. Voor sommigen is stemmen een traditie, een democratisch recht of zelfs een burgerplicht. Anderen vragen zich af of het zin heeft dat ze gaan stemmen: is bij de verkiezingen bijvoorbeeld spannend welke partij de grootste wordt, of maakt die ene stem weinig uit? Mensen die niet gaan stemmen, kunnen dat doen omdat ze ontevreden zijn en denken dat hun individuele stem er niet toe doet. Of omdat ze een algemeen wantrouwen of cynisme koesteren: zij denken dat de politiek toch niets kan veranderen. Maar er zijn ook mensen die niet gaan stemmen omdat ze 'gewoon' op vakantie zijn, hun stemkaart kwijt zijn, of de verkiezingen zijn vergeten. Zoals gezegd komen motieven om niet te gaan stemmen uitgebreid in andere hoofdstukken aan de orde. De aandacht gaat in dit hoofdstuk uit naar de kenmerken van niet-stemmers. De vraag is of niet-stemmers in bepaalde bevolkingsgroepen vaker voorkomen dan in andere. Of niet-stemmers zich in bepaalde bevolkingsgroepen concentreren, kan op verschillende manieren worden onderzocht. We kunnen kijken naar afzonderlijke kenmerken (zijn niet-stemmers vaker man of vrouw?) of naar combinaties daarvan (zijn niet-stemmers vaker niet-kerkelijke mannen of niet werkende vrouwen?).

Als we uitsluitend kijken naar afzonderlijke items, is een aantal weinig verrassende kenmerken van niet-stemmers te onderscheiden. Zij hebben vooral weinig belangstelling voor politieke onderwerpen en tonen geen interesse als er over politiek wordt gesproken (zie Boelhouwer 2000). Wellicht iets minder voor de hand liggend is dat 1 op de 4 mensen die zichzelf ongelukkig vinden, niet gaat stemmen. Daarnaast vallen andere groepen op die vaak figureren in onderzoek naar niet-stemmers: laagopgeleiden, mensen met lage inkomens, mensen zonder een betaalde baan, jongeren, mensen die niet of nauwelijks participeren in de maatschappij en mensen met weinig sociale contacten. Zo gaat van de laagopgeleiden ongeveer 1 op de 5 niet stemmen, terwijl aantal dit bij de hoogopgeleiden 1 op de 25 is (zie ook tabel 2.2).

Het is echter interessanter om niet naar afzonderlijke kenmerken te kijken, maar naar kenmerken in samenhang met elkaar. We mogen immers verwachten dat een aantal kenmerken gerelateerd zijn: iemand die niet in politiek is geïnteresseerd, zal daar ook niet graag over spreken en iemand met een lage opleiding heeft over het algemeen ook een lager inkomen dan iemand met een hogere opleiding.⁵ Zo gaat van de mensen met een laag opleidingsniveau die bovendien een laag inkomen hebben 22% niet stemmen. Dat is meer dan het percentage niet-stemmers bij de afzonderlijke kenmerken (15% voor lage inkomens en 18% voor laagopgeleiden) en veel meer dan het percentage niet-stemmers onder mensen die een lage opleiding hebben, maar wel een hoog inkomen genieten; van hen gaat 5% niet stemmen.

Achtereenvolgens komen in dit hoofdstuk de volgende kenmerken aan de orde: sociaal-demografische kenmerken, belevingskenmerken, en kenmerken die met participatie en politieke interesse te maken hebben. Daarbij gaat het vooral om de vraag welke kenmerken het meest van invloed zijn op het al dan niet gaan stemmen. Hierbij wordt gebruik gemaakt van logistische regressieanalyse, waarbij telkens respondenten die op één van de indicatoren geen antwoord hebben gegeven, niet zijn meegenomen. In de eerste kolom staan de kenmerken, met daarachter tussen haakjes het percentage respondenten. De tweede kolom bevat het percentage niet-stemmers per categorie. In de derde kolom staat de relatieve kansenverhouding (*odds ratio*) voor een categorie gerelateerd aan de referentiecategorie. De vierde kolom geeft de gezuiverde relatieve kansenverhouding (*adjusted odds ratio*), dat wil zeggen: gecorrigeerd voor de effecten van de overige in de tabel weergegeven kenmerken. Bij de kansenverhoudingen is steeds de eerste categorie als referentiecategorie gekozen. Waarden die groter zijn dan 1 betekenen een grotere kans op niet-stemmers; waarden kleiner dan 1 duiden op een kleinere kans op niet-stemmers dan in de referentiecategorie. Niet significante categorieën staan tussen haakjes.⁶

2.2 Sociaal-demografische achtergrondkenmerken

In veel onderzoek gebruikt men sociaal-demografische achtergrondkenmerken als belangrijke verklarende kenmerken. Het gaat dan bijvoorbeeld om geslacht, opleiding en leeftijd. Ook in dit onderzoek wordt naar deze kenmerken gekeken. Zo is bijvoorbeeld de relatieve kansenverhouding van vrouwen 1,11 (zie tabel 2.2). Dit betekent dat de kans op niet-stemmers onder vrouwen iets groter is dan onder mannen.⁷

Bij inkomen en opleiding is het effect sterker; de kansenverhouding van de hoogste inkomens ten opzichte van de laagste inkomens is 0,31, en voor de hoogstopgeleiden versus de laagstopgeleiden zelfs 0,16. In het algemeen geldt dat de kans op niet-stemmers afneemt, naarmate het inkomens- en opleidingsniveau stijgt. Ook onder mensen die niet werken of die gescheiden of verweduwd zijn, is de kans op niet-stemmers groter dan bij anderen. Tussen de verschillende stedelijkheidsklassen zijn er nauwelijks verschillen.

Tabel 2.2 Invloed van sociaal-demografische kenmerken op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansverhouding	gezuiverde relatieve kansverhouding
geslacht				
man	(50)	9,9		
vrouw	(51)	10,9	1,11	(0,97)
leeftijd				
18 – 24 jaar	(11)	13,2		
25 – 34 jaar	(22)	12,1	0,90	(1,07)
35 – 44 jaar	(21)	9,3	0,67	0,74
45 – 54 jaar	(18)	8,0	0,57	0,53
55 – 64 jaar	(12)	9,1	0,66	0,47
65 – 74 jaar	(10)	10,5	0,77	0,43
75 jaar of ouder	(7)	12,8	(0,96)	0,47
opleiding				
lager onderwijs	(21)	18,4		
lbo	(16)	14,0	0,72	0,68
mavo, havo-3	(9)	9,8	0,48	0,45
havo, vwo, mbo	(34)	8,1	0,39	0,34
hbo, universiteit	(20)	3,5	0,16	0,16
inkomen				
laagste 20%	(19)	14,8		
20–40% groep	(18)	13,0	0,86	(0,96)
40–60% groep	(17)	10,2	0,65	0,82
60–80% groep	(17)	8,0	0,50	0,72
hoogste 20%	(18)	5,1	0,31	0,56
onbekend	(11)	11,5	0,75	0,88
arbeidsmarktpositie				
werkt >12 uur	(57)	9,2		
werkt <12 uur	(5)	8,9	(0,96)	0,79
werkt niet	(38)	12,4	1,41	1,18
burgerlijke staat				
gehuwd	(58)	9,2		
gescheiden	(7)	13,8	1,59	1,36
weduwe / weduwnaar	(7)	12,6	1,43	(1,02)
nooit gehuwd	(28)	11,6	1,31	(1,04)
stedelijkheid				
zeer sterk stedelijk	(18)	11,3		
sterk stedelijk	(25)	10,7	0,93	(0,97)
matig stedelijk	(20)	9,8	0,85	0,91
weinig stedelijk	(21)	10,4	0,91	0,82
niet stedelijk	(16)	9,7	0,84	0,42

De getallen die in de eerste kolom tussen haakjes staan, geven het aandeel in de steekproef weer. De getallen die in de vierde kolom tussen haakjes staan, zijn niet significant.

Aantal respondenten: 106.456⁸

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Bij leeftijd is er sprake van een niet-lineair verband; de kans op niet-stemmers neemt niet af of toe met het ouder worden. Het verband lijkt op de vorm van een hoefijzer: de middengroep van 45-54-jarigen heeft de kleinste kans op niet-stemmers; naarmate de leeftijd afneemt of toeneemt, stijgt de kans op niet-stemmers.

Zoals gezegd, kunnen kenmerken met elkaar samenhangen: er treden veranderingen op als de kenmerken niet afzonderlijk worden bekeken, maar in combinatie met elkaar. Daartoe is gebruik gemaakt van de kansenverhoudingen, gecorrigeerd voor de andere kenmerken in de analyse. In een aantal gevallen blijkt er een verandering op te treden. Zo valt bijvoorbeeld het verschil tussen mannen en vrouwen weg. Dit verschil heeft dus vooral te maken met andere kenmerken, zoals verschillen in opleiding of inkomen.

Als we rekening houden met de andere kenmerken, zien we ook verschil bij de werkenden: iemand die minder dan 12 uur per week werkt, gaat vaker stemmen dan iemand die meer uren werkt. Opvallend is verder dat de kans op niet-stemmers afneemt met het stijgen van de leeftijd, waarmee de 'knik' die er op het eerste gezicht inzit dus wegvalt. Verder kunnen we uit de tabel aflezen dat bij de burgerlijke staat alleen gescheiden personen nog afwijken van gehuwden; het onderscheid tussen gehuwden, verweduwen en nooit gehuwden is door andere kenmerken overgenomen.

Tot slot zijn de verschillen tussen de stedelijkheidsklassen toegenomen: hoe minder stedelijk de gemeente waar iemand woont, hoe minder kans op niet-stemmers. Dit kan te maken hebben met het percentage 'achterstandsgroepen', dat toeneemt naarmate een gebied stedelijker wordt. Laagopgeleiden, mensen met lage inkomens en werklozen bevinden zich relatief vaak in de grotere steden. Dit zijn bovendien groepen met relatief veel niet-stemmers.

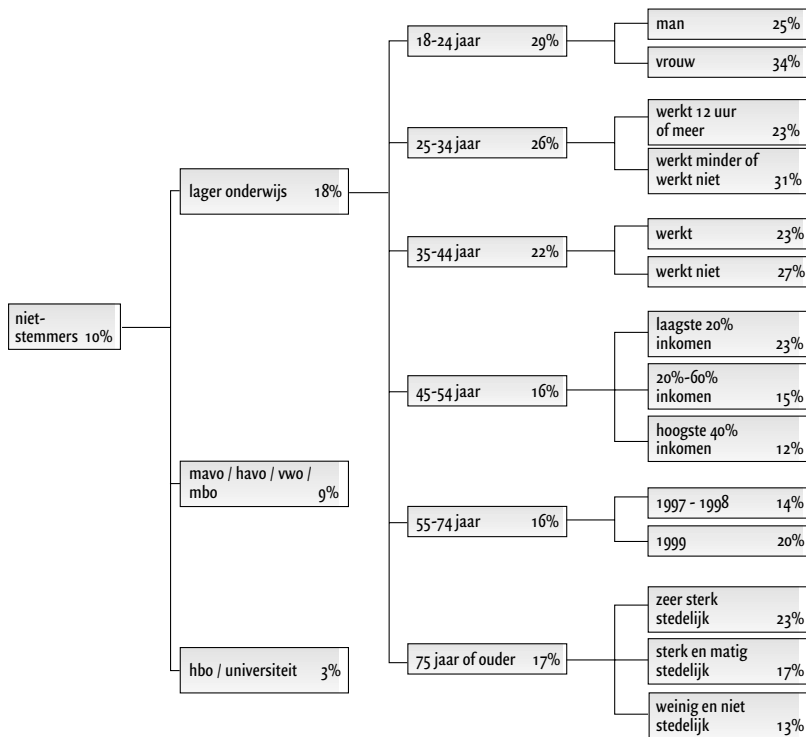
Uit het vorenstaande komen als belangrijkste groepen niet-stemmers naar voren:

- mensen met lage inkomens
- jongeren
- laagopgeleiden
- niet-werkenden

Als we kijken naar afzonderlijke kenmerken, kunnen er op het eerste gezicht verschillen zijn die wegvallen als gecorrigeerd wordt voor andere kenmerken, en omgekeerd. Daarbij gaan we ervan uit dat de kenmerken voor alle groepen op dezelfde wijze van belang zijn. Met behulp van een segmentatietechniek zijn verschillen tussen groepen nader in kaart te brengen, en kunnen ze grafisch worden weergegeven.⁹ Het is dan mogelijk dat een kenmerk voor verschillende groepen verschillend wordt opgebroken. Op deze wijze ontstaat een hiërarchische boomstructuur. In figuur 2.1 is deze structuur weergegeven, waarbij die voor de laagstopgeleiden, waaronder zich het grootste percentage niet-stemmers bevindt, verder is uitgesplitst naar de in deze paragraaf gebruikte kenmerken (voor de overige opleidingsgroepen: zie Boelhouwer 2001).¹⁰

Figuur 2.1 Percentage niet-stemmers in combinaties van sociaal-demografische kenmerken

Leesvoorbeeld: In het hier gebruikte onderzoek gaat 10% van de respondenten niet stemmen. Van de mensen met een opleiding op hbo-niveau of met een universitaire opleiding gaat 3% niet stemmen; bij de mensen met een middelbaar opleidingsniveau is dit 9%; van de mensen met een lage opleiding gaat 18% niet stemmen. De groep 18-24-jarigen met een lage opleiding telt 29% niet-stemmers.

Bron: Zie tabel 2.2.

Uit figuur 2.1 blijkt dat er grote verschillen schuil gaan achter het gemiddelde percentage niet-stemmers bij de laagstopgeleiden (18%). Als zij tussen de 45 en 54 jaar zijn en een hoog inkomen hebben, gaat 12% niet stemmen; als het gaat om vrouwen tussen de 18 en 24 jaar, dan gaat 34% niet stemmen. Een verschil van meer dan 20 procentpunten.

Bij de hoogstopgeleiden zijn de verschillen gemeten in procentpunten minder groot. Aan de andere kant is het percentage niet-stemmers bij lage inkomens driemaal zo hoog als bij hoge inkomens (respectievelijk 6% en 2%).

Over het algemeen is de hoogte van het inkomen het meest onderscheidende kenmerk, na opleiding en leeftijd. Bij mensen met maximaal lager onderwijsniveau komt

echter per leeftijdsklasse een ander kenmerk naar boven (zie figuur 2.1). Voor oplopende leeftijdsgroepen zijn achtereenvolgens van belang: geslacht, arbeidsmarktpositie, inkomen, enquêtejaar en stedelijkheid.

Kortom: er kunnen grote verschillen in percentage niet-stemmers zijn binnen groepen, bijvoorbeeld binnen de groep mensen met een laag opleidingsniveau.

2.3 Subjectieve oordelen over de eigen situatie

In deze paragraaf kijken we naar de relatie tussen opkomst en tevredenheid van mensen met hun eigen situatie. Deze zaken, die overigens moeilijk door (overheids)beleid zijn te beïnvloeden, hebben betrekking op een algemene levenshouding. Dergelijke kenmerken liggen minder voor de hand als het gaat om niet-opkomstintentie dan de kenmerken in de voorgaande paragraaf. Toch kunnen ze van belang zijn als we uitgaan van de gedachte dat als mensen ongelukkig zijn, dit tot gevolg kan hebben dat ze zich isoleren en niet of minder (willen) bezighouden met de rest van de samenleving. Uit ander onderzoek is bijvoorbeeld bekend, dat mensen die zich minder gelukkig vinden, minder aan vrijwilligerswerk doen en zich minder zorgen maken om bijvoorbeeld politieke problemen dan mensen die zichzelf gelukkig vinden (Veenhoven, 1984). De verwachting is dat ook de gang naar de stembus weinig prioriteit zal hebben.

Uit tabel 2.3 blijkt dat de kans dat iemand niet gaat stemmen groter wordt naarmate de tevredenheid daalt. De relatie tussen het algemene geluksgevoel en niet-stemmen is het grootst. Onder ongelukkigen is de kans op niet-stemmers bijna 3,5 keer zo groot als onder gelukkigen. Als we rekening houden met de andere subjectieve kenmerken, gaan mensen die ongelukkig zijn of die vinden dat ze een slechte gezondheid hebben ongeveer tweemaal zo vaak niet stemmen als anderen. Overigens gaat het in beide gevallen om een relatief klein deel van de bevolking.

In de tabel is ook te zien dat tevredenheid met het leven nauwelijks nog van significante betekenis is als rekening wordt gehouden met de andere kenmerken (alleen de minst tevreden wijkers nog enigszins af).

Aangezien een aantal andere subjectieve oordelen aan minder respondenten gevraagd is, zijn die oordelen in een aparte analyse gedaan. Naast vorenstaande indicatoren zijn daarbij ook eenzaamheid, tevredenheid met de woning en met de woonomgeving meegenomen. Bij de laatste twee indicatoren is de respondenten gevraagd een rapportcijfer te geven. Alleen sociale isolatie (eenzaamheid) blijkt van invloed te zijn op het niet-stemmen (zie Boelhouwer 2000).¹¹ Van het algemene geluksgevoel wijken alleen nog de minst gelukkigen significant af, en van de subjectieve gezondheid de mensen die antwoorden dat 'het wel gaat'. Het eenzaamheidsgevoel is dus belangrijker dan deze twee kenmerken als het gaat om de vraag of iemand wel of niet gaat stemmen. De hier gebruikte eenzaamheidsschaal bevat vragen die betrekking hebben op de intensiteit van de sociale contacten en op de aanwezigheid in de nabije omgeving van personen 'bij wie je terecht kunt'. Het ontbreken van dergelijke contacten kan ook een aanwijzing zijn voor een geringe betrokkenheid bij de samenleving. In de volgende paragraaf wordt hier iets dieper op in gegaan.

Tabel 2.3 Invloed van subjectieve oordelen op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansverhouding	gezuiverde relatieve kansverhouding
algemeen geluksgevoel				
erg gelukkig	(21)	8,7		
gelukkig	(68)	10,2	1,19	1,09
niet gelukkig/niet ongelukkig	(8)	14,8	1,82	1,41
niet zo gelukkig	(2)	19,2	2,49	1,67
ongelukkig	(1)	24,7	3,43	1,98
tevredenheid met het leven				
buitengewoon tevreden	(9)	9,0		
zeer tevreden	(33)	9,0	(0,99)	(0,94)
tevreden	(46)	10,9	1,23	(1,05)
tamelijk tevreden	(9)	13,0	1,51	(1,07)
niet zo tevreden	(3)	18,9	2,34	1,29
algemene gezondheid				
zeer goed	(23)	8,7		
goed	(55)	9,8	1,14	1,09
gaat wel	(13)	13,2	1,61	1,42
soms goed/soms slecht	(6)	14,8	1,83	1,55
slecht	(3)	19,6	2,57	1,91

Aantal respondenten: 113.423 (zie noot 8)

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

2.4 Participatie

Een belangrijk kenmerk van een democratisch systeem is dat mensen invloed kunnen uitoefenen op de (politieke) besluitvorming. Naast het stemmen bij verkiezingen zijn er andere vormen van participatie, zoals een bezoek brengen aan een inspraakavond, actievoeren, of bepaalde vormen van vrijwilligerswerk doen. Aangezien er geen gegevens beschikbaar zijn over deze vormen van participatie, die gericht zijn op beïnvloeding en medebeslissing (anders dan wel of niet gaan stemmen), worden zij verder buiten beschouwing gelaten. Het begrip participatie kent, naast deze vormen en naast electorale participatie, nog andere betekenissen, die in meerdere of mindere mate de betrokkenheid bij de samenleving weerspiegelen. In eerste instantie kan gedacht worden aan het verrichten van vrijwilligerswerk. Maar participatie kan ook opgevat worden als een activiteit als zodanig, waarbij eventueel effecten kunnen optreden die een positieve uitwerking hebben op het welbevinden of de ontwikkeling van de betrokkenen (zoals cultuurparticipatie of lidmaatschap van een vereniging).

Hier wordt het begrip ruim opgevat en wordt bekeken of er verschillen zijn tussen de diverse vormen van participatie. Is het doen van vrijwilligerswerk inderdaad van meer belang voor het gaan stemmen dan bijvoorbeeld cultuurparticipatie?

Een weer andere vorm van participatie heeft betrekking op contacten die mensen met elkaar hebben. Is er contact met familieleden, met buren of vrienden en kennissen, of is iemand sociaal geïsoleerd?

We onderscheiden vier vormen van maatschappelijke participatie: vrijwilligerswerk, lidmaatschap van verenigingen, sociaal-culturele uitgaansactiviteiten en kerkgang.¹² Tot slot komt een nog andere vorm van sociale participatie aan bod: contacten met de familie, vrienden of buren.

Overigens zijn de analyses in deze paragraaf gebaseerd op slechts een deel van de data; niet alle respondenten hoefden deze vragen te beantwoorden. Omdat deze vormen van participatie van belang kunnen zijn voor (niet-)stemmen, worden de resultaten hier toch gepresenteerd.

Tabel 2.4 Invloed van maatschappelijke participatie op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansenverhouding	gezuiverde relatieve kansenverhouding
kerkgang				
1x per week of vaker	(13)	6,1		
2-3x per maand	(6)	5,8	(0,92)	(1,05)
1x per maand	(5)	4,4	(0,70)	(0,77)
minder dan 1x per maand	(10)	5,6	(0,91)	(0,99)
zelden of nooit	(27)	12,6	2,122,12	
geen kerkelijke gezindte	(40)	11,7	2,04	2,17
sociaal-culturele uitgaansactiviteiten				
geen	(6)	19,9		
1	(13)	14,3	0,68	(0,79)
2	(22)	10,0	0,45	0,56
3	(24)	8,2	0,36	0,47
4	(18)	7,9	0,35	0,44
5	(11)	7,9	0,35	0,47
6 of meer	(7)	7,0	0,30	0,38
doet vrijwilligerswerk				
niet	(40)	13,1		
voor 1 organisatie	(35)	9,2	0,67	0,81
voor 2 organisaties	(17)	6,7	0,48	0,69
voor 3 of meer organisaties	(8)	4,0	0,28	0,48
lidmaatschap van verenigingen				
geen	(56)	12,1		
1	(34)	7,9	0,62	0,71
2 of meer	(10)	4,8	0,37	0,45

Aantal respondenten: 6.416

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Alle opgenomen kenmerken blijken van invloed te zijn op het niet-stemmen (zie tabel 2.4). Bij de kerkgang maak het vooral uit of iemand met enige regelmaat naar de kerk gaat of niet. Mensen die zich niet tot een kerkelijke gezindte rekenen of die slechts zeer sporadisch een kerk bezoeken, gaan minder vaak stemmen dan frequente kerkgangers. Met welke regelmaat de laatste groep naar de kerk gaat, doet er niet toe. Verder blijkt dat er ook een relatie bestaat tussen de andere onderscheiden vormen van maatschappelijke participatie en de verschillen in opkomst. De kans dat iemand gaat stemmen die vrijwilligerswerk doet, lid is van verenigingen of uitgaat, is groter dan de kans dat iemand gaat stemmen die dit niet doet. Dit bevestigt het feit dat maatschappelijke betrokkenheid de kans om te gaan stemmen vergroot.

Dat de diversiteit aan sociaal-culturele uitstapjes in relatie staat tot niet-stemmen, is toch enigszins onverwacht. Het is immers geen indicator waaraan snel gedacht wordt als men opkomstverschillen tussen groepen wil verklaren. Hierbij kunnen inkomen en opleiding, die in deze analyse niet zijn meegenomen, een rol spelen: hogere inkomensgroepen en hogeropgeleiden hebben een diverser uitgaanspatroon en gaan bovendien, zoals eerder te zien was, vaker stemmen dan hun tegenpolen. Het 'uitgaanseffect' kan ook te maken hebben met sociale isolatie. Uitgaansactiviteiten worden immers meestal met anderen gedeeld; in de vorige paragraaf zagen we dat sociaal geïsoleerden minder vaak gaan stemmen. In paragraaf 2.6, waar de meest belangrijke kenmerken gezamenlijk worden geanalyseerd, komen we hierop terug.

Ook van invloed op het niet-stemmen is of iemand contact heeft met de familie, de burens, vrienden of kennissen. De kans op niet-stemmers is groter bij diegenen die zelden of nooit contact hebben met één van de drie groepen (zie tabel 2.5). De frequentie van het contact doet er niet toe. Ook nu blijkt dus dat eenzaamheid een rol speelt.

Tabel 2.5 Invloed van sociale participatie op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansverhouding	gezuiverde relatieve kansverhouding
contact met de burens				
1x per week	(68)	10,3		
1x per 2 weken	(11)	8,6	(0,82)	0,81
minder dan 1x per 2 weken	(14)	11,3	(1,11)	(1,08)
zelden of nooit	(7)	17,1	1,78	1,62
contact met vrienden of kennissen				
1x per week	(75)	10,4		
2x per maand	(12)	9,9	(0,95)	(0,96)
1x per maand	(7)	10,2	(0,98)	(0,97)
minder dan 1x per maand	(3)	12,2	(1,20)	(1,11)
zelden of nooit	(3)	24,2	2,75	2,41
contact met familie				
1x per week	(85)	10,6		
2x per maand	(8)	9,4	(0,88)	(0,87)
1x per maand	(4)	10,7	(1,00)	(0,96)
minder dan 1x per maand	(2)	16,6	1,68	1,56
zelden of nooit	(2)	19,9	2,11	1,70

Aantal respondenten: 12.270

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

2.5 Politieke interesse

De meest voor de hand liggende kenmerken van niet-stemmen zijn nog niet aan de orde geweest. Het gaat dan om vragen die meer direct met politiek te maken hebben: lidmaatschap van een politieke partij, tevredenheid met de regering en vragen over politieke interesse. Daarnaast komen twee indicatoren aan bod die iets minder te maken hebben met directe politieke interesse, maar meer met algemene maatschappelijke interesse: de frequentie waarmee men een krant leest en naar het journaal op tv kijkt.

Van de mensen die lid zijn van een politieke partij gaat nagenoeg iedereen stemmen. Dit kenmerk is dan ook verder buiten beschouwing gelaten. Van de overige variabelen is, zoals te verwachten valt, de invloed van politieke interesse het grootst (zie tabel 2.6).

Mensen die zeggen dat ze geen interesse hebben voor de politiek, hebben bijna 13 keer meer kans tot de niet-stemmers te behoren dan mensen die zeer veel belangstelling hebben voor het politieke gebeuren. De tevredenheid met de regering is van de drie indicatoren het minst van invloed, maar ze weegt nog altijd zwaarder mee dan de meeste indicatoren die in eerdere paragrafen werden behandeld.

Tabel 2.6 Invloed van politieke interesse op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansenverhouding	gezuiverde relatieve kansenverhouding
eigen oordeel over politieke interesse				
zeer geïnteresseerd	(12)	3,3		
tamelijk geïnteresseerd	(43)	3,5	(1,05)	(1,07)
weinig geïnteresseerd	(29)	10,5	3,41	2,93
niet geïnteresseerd	(16)	30,9	12,93	8,32
politiek gesprek				
actieve deelname	(44)	4,8		
luistert	(41)	9,1	1,98	1,26
luistert niet	(15)	27,9	7,68	2,20
tevredenheid met de regering				
(zeer) tevreden	(38)	5,7		
niet tevreden/niet ontevreden	(46)	11,2	2,10	1,79
ontevreden	(13)	15,0	2,92	2,79
zeer ontevreden	(3)	26,0	5,85	5,44

Aantal respondenten: 109.714

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

De grote invloed van de drie indicatoren neemt weliswaar iets af wanneer ze voor elkaar gecorrigeerd worden, maar ook dan blijven ze alle drie een eigen significant effect hebben. Het is dus niet zo dat het ene kenmerk de invloed van een ander kenmerk overneemt.

Er is een rechtlijnig verband tussen de kans op niet-stemmers en de tevredenheid met de regering: hoe groter de tevredenheid, hoe kleiner die kans. Een kromlijnig verband was ook mogelijk geweest. Dit verband zou op twee manieren tot stand kunnen komen: tevreden en ontevreden mensen gaan even vaak wel stemmen, of zij gaan juist even vaak niet stemmen. Het eerste geval ontstaat wanneer mensen die tevreden zijn, dit zo willen houden, en mensen die ontevreden zijn de verkiezingen aangrijpen om dit te uiten (in de hoop op verandering of door het uitbrengen van een proteststem). In het tweede geval gaan tevreden mensen niet stemmen omdat ze vinden dat alles goed verloopt, en gaan ontevreden mensen niet stemmen omdat ze er geen vertrouwen in hebben dat daardoor iets verandert.

Met deze gegevens kan geen eenduidige conclusie worden getrokken over één van beide theorieën: ook van de mensen die (zeer) tevreden zijn met de regering gaat 6% niet stemmen. Wel kunnen we stellen dat mensen die zeer ontevreden zijn met de regering eerder niet gaan stemmen dan mensen die wel tevreden zijn.

Tevredenheid met de regering en politieke interesse zijn dus belangrijk als het gaat om de vraag of mensen gaan stemmen. Bijna 50% van de mensen die zeer ontevreden zijn met de regering en die bovendien geen politieke interesse hebben, gaat niet stemmen, tegenover slechts 1,4% van de zeer tevreden en zeer geïnteresseerde mensen (zie tabel 2.7). Maar hoe zit het als iemand wel geïnteresseerd is en tegelijkertijd ontevreden is met de regering? Of andersom: niet in politiek geïnteresseerd, maar wel tevreden met de regering? In het eerste geval gaat 22% niet stemmen, in het tweede geval 12% (zie tabel 2.7). De laatste groep is echter beduidend groter dan de eerste (hoewel deze groep niet-stemmers slechts iets meer dan 1% van de totale steekproef omvat)¹³.

Tabel 2.7 Combinatie van politieke interesse en tevredenheid met de regering; percentage niet-stemmers.

	zeer geïnteresseerd (12)	tamelijk geïnteresseerd (43)	weinig geïnteresseerd (29)	niet geïnteresseerd (16)
(zeer) tevreden (38)	1,4	3,0	5,9	12,3
noch noch (46)	1,9	3,5	7,3	15,2
ontevreden (13)	6,7	11,5	15,6	28,1
zeer ontevreden (3)	21,8	32,4	38,5	49,7

Leesvoorbeeld: van de mensen die (zeer) tevreden zijn met de politiek (38% van het totaal) én die daar zeer in geïnteresseerd zijn (12% van het totaal), gaat 1,4% niet stemmen.

Aantal respondenten: 110.467

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Zoals gezegd kunnen we deze interesse-indicatoren nog uitbreiden met twee indicatoren die meer te maken hebben met algemene maatschappelijke interesse. Omdat deze vragen (naar het lezen van een krant en het kijken naar het journaal op televisie) aan minder mensen zijn gesteld, is daar een aparte analyse voor gedaan. Onder mensen die dagelijks een krant lezen of naar het journaal kijken, zijn minder niet-stemmers te vinden dan onder mensen die dit minder vaak of nooit doen (zie Boelhouwer, 2001). Als we de andere kenmerken hier echter ook bij betrekken, blijkt de invloed van het journaal kijken te vervallen. De krant lezen blijft ook dan een significant effect hebben.

2.6 Tot slot: De belangrijkste indicatoren bij elkaar

In de slotparagraaf van dit hoofdstuk komen de belangrijkste kenmerken uit de vorige paragrafen gezamenlijk aan bod.

De volgende kenmerken kwamen naar voren als meest belangrijk voor niet-stemmen:

- leeftijd
- opleiding
- algemeen geluksgevoel

- kerkgang
- tevredenheid met de regering
- politieke interesse

In deze paragraaf worden vorenstaande kenmerken gezamenlijk bekeken. Voor de overzichtelijkheid zijn categorieën van variabelen die op elkaar lijken, samengevoegd. Dit is gebeurd op basis van de analyses die in de voorgaande paragrafen zijn gepresenteerd.

In tabel 2.8 blijken al de opgenomen kenmerken een significante invloed te hebben op niet-stemmen. Politieke interesse en opleidingsniveau blijken de belangrijkste kenmerken te zijn. Dit geldt zowel als de kenmerken afzonderlijk worden bekeken, als wanneer zij voor elkaar worden gecorrigeerd.

Hoewel politieke interesse een grote invloed heeft, blijven ook de andere kenmerken van belang. Het is dus niet zo dat politieke interesse de invloed van andere kenmerken ‘overneemt’.

In paragraaf 2.2 vonden we pas onderscheid naar stedelijkheid als we rekening hielden met andere kenmerken. Nu alle belangrijke kenmerken bij elkaar genomen worden, blijkt dat er nog slechts een gering onderscheid is tussen de stedelijkheidsklassen, zowel ongecorrigeerd als gecorrigeerd voor de overige gebruikte kenmerken. Omdat er bij werkelijke verkiezingen wel degelijk opkomstverschillen tussen stedelijkheidsklassen zijn, gaan we in de bijlage dieper in op het ontbreken ervan in het hier gebruikte onderzoek. Ter verklaring kijken we naar de deugdelijkheid van de opkomstindicator, de indeling naar stedelijkheidsklassen en naar non-respons.

Overigens verklaren de indicatoren uit tabel 2.8 23% van de variantie.¹⁴ De keuze die mensen maken om wel of niet te gaan stemmen kan dus voor een groot deel niet met deze indicatoren worden verklaard. Door middel van interviews en groepsgesprekken zal in volgende hoofdstukken getracht worden hier beter grip op te krijgen.

Evenals bij de paragraaf over sociaal-demografische kenmerken, bekijken we de verschillen tussen groepen met behulp van een segmentatietechniek.¹⁵ In figuur 2.2 staat de boomstructuur van de kenmerken die in deze paragraaf zijn gebruikt. Daarnaast is een variabele opgenomen die verschillen in enquêtejaar aan het licht kan brengen.

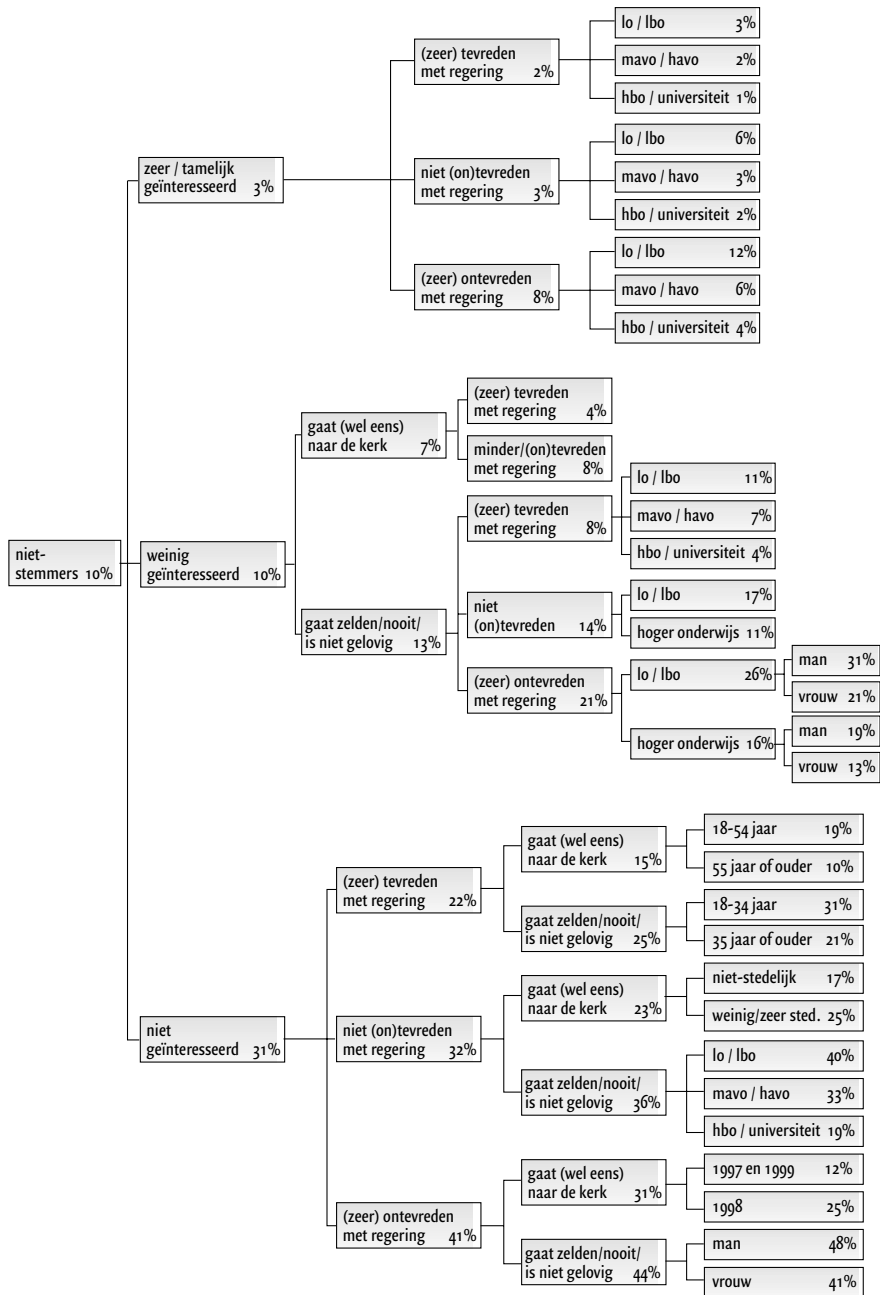
Tabel 2.8 Invloed van de belangrijkste kenmerken op het niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansverhouding	gezuiverde relatieve kansverhouding
leeftijd				
18-34 jaar	(32)	11,9		
35-54 jaar	(39)	8,3	0,68	0,71
55 jaar of ouder	(29)	10,2	0,84	0,72
opleiding				
lo/lbo	(36)	15,9		
mavo, havo	(44)	8,2	0,47	0,64
hbo, universiteit	(20)	3,5	0,19	0,42
algemeen geluksgevoel				
(erg) gelukkig	(89)	9,3		
niet gelukkig/niet ongelukkig	(8)	14,1	1,60	1,34
niet zo gelukkig/ongelukkig	(3)	19,3	2,32	1,53
kerkgang				
gaat (wel eens) naar de kerk	(33)	6,5		
zelden of nooit / geen gezindte	(67)	11,8	1,93	1,83
politieke interesse				
zeer/tamelijk geïnteresseerd	(55)	3,5		
weinig geïnteresseerd	(29)	10,5	3,28	2,87
niet geïnteresseerd	(16)	30,9	12,43	9,22
tevredenheid met de regering				
(zeer) tevreden	(38)	5,7		
niet tevreden/niet ontevreden	(46)	11,2	2,09	1,78
(zeer) ontevreden	(16)	16,7	3,33	3,03
stedelijkheid				
(zeer) sterk stedelijk	(42)	10,4		
matig of weinig stedelijk	(42)	9,8	0,94	0,93
niet stedelijk	(16)	9,4	0,89	0,86

Aantal respondenten: 108.668

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Figuur 2.2 Politieke interesse in procenten van niet-stemmers

Bron: Zie tabel 2.8

Evenals in de eerdere paragraaf blijken er ook nu grote verschillen op te treden. Zo gaat van de laagopgeleiden die (zeer) tevreden zijn met de regering en die in politiek geïnteresseerd zijn, 3% niet stemmen, terwijl dit 40% is bij de laagopgeleiden die niet in politiek geïnteresseerd zijn, niet tevreden en ook niet ontevreden zijn met de regering, en niet naar de kerk gaan.

Ook onder hoogopgeleiden zijn er grote verschillen: 19% van de hoogopgeleide, onkerkelijke, matig tevreden en ongeïnteresseerde mensen gaat niet stemmen, tegen slechts 1% van de tevreden en geïnteresseerde hoogopgeleiden.

Opvallend is dat opleiding niet voor alle groepen een rol speelt. Voor weinig in politiek geïnteresseerde kerkgangers en voor niet geïnteresseerden die wel tevreden zijn met de regering, behoort opleiding niet tot de belangrijkste kenmerken.

Vorenstaande analyses zijn gebaseerd op een grote groep respondenten. Voor een aantal andere kenmerken die in eerdere paragrafen van belang bleken, zijn minder mensen ondervraagd. Met deze kenmerken wordt een aparte statistische analyse gedaan. Als we van deze kenmerken de meest belangrijke nemen, gaat het om:

- contact met de familie;
- contact met de burens;
- vrijwilligerswerk;
- sociaal-culturele uitstapjes.

Ook de kenmerken uit vorenstaande analyse zijn meegenomen. Het blijkt dat deze kenmerken hun effect behouden (zie tabel 2.9). Van de nieuw toegevoegde kenmerken hebben alleen uitgaan en het verrichten van vrijwilligerswerk effect. Gecorrigeerd voor de andere kenmerken zijn deze effecten pas significant als er een zekere mate van diversiteit in de activiteiten zit. Het effect van deze vormen van participatie is dus pas aanwezig bij de meest actieven.

Het effect van sociaal-culturele uitgaansactiviteiten is weliswaar minder groot dan wat we vonden in paragraaf 2.4, maar het blijft bestaan; ook als gecorrigeerd wordt voor onder andere opleiding en leeftijd. Wellicht dat participeren in een breed scala aan sociale en culturele activiteiten duidt op een bepaalde levensstijl, waartoe ook het gaan stemmen behoort.

Uit vorenstaande analyses blijkt dat politieke interesse verreweg het belangrijkste kenmerk is van niet-stemmers. Van de mensen die niet in politiek zijn geïnteresseerd, gaat bijna 1 op de 3 niet stemmen. De kans op niet-stemmers onder niet-geïnteresseerden is bijna 8,5 keer groter dan onder mensen die zeer in politiek zijn geïnteresseerde.

Tabel 2.9 Invloed van de belangrijkste kenmerken op niet-stemmen

		percentage niet-stemmers	relatieve kansenverhouding	gezuiverde relatieve kansenverhouding
leeftijd				
18-34 jaar	(30)	12,6		
35-54 jaar	(40)	7,3	0,55	0,58
55 jaar of ouder	(29)	8,7	0,66	0,51
opleiding				
lo/lbo	(35)	14,6		
mavo, havo	(46)	7,8	0,50	0,70
hbo, universiteit	(19)	3,2	0,19	0,43
algemeen geluksgevoel				
(erg) gelukkig	(88)	8,6		
niet gelukkig/niet ongelukkig	(9)	13,2	1,62	(1,26)
niet zo gelukkig ongelukkig	(3)	20,6	2,72	1,84
kerkgang				
gaat (wel eens) naar de kerk	(34)	5,2		
gaat zelden of nooit/ is niet gelovig	(66)	11,4	2,34	2,05
politieke interesse				
zeer/tamelijk geïnteresseerd	(55)	3,4		
weinig geïnteresseerd	(30)	9,9	3,09	2,64
niet geïnteresseerd	(15)	29,4	11,66	8,37
tevredenheid met de regering				
(zeer) tevreden	(38)	5,1		
niet tevreden/niet ontevreden	(47)	10,3	2,14	1,64
(zeer) ontevreden	(16)	16,5	3,72	3,21
sociaal culturele uitstapjes				
geen of 1	(18)	14,6		
2	(22)	9,6	0,62	(0,80)
3 of meer	(60)	7,6	0,48	0,76
vrijwilligerswerk				
geen	(40)	12,0		
1	(35)	8,9	0,71	(0,92)
2 of meer	(26)	5,7	0,44	0,75
contact met familie				
1x per week of vaker	(84)	9,1		
minder vaak	(16)	10,5	1,18	(1,11)
contact met burens				
1x per week of vaker	(67)	8,7		
minder vaak	(33)	10,7	1,26	(1,09)

Aantal respondenten: 6.223

Bron: CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Hieruit kunnen we de conclusie trekken dat niet-stemmers het best beschreven kunnen worden aan de hand van politieke kenmerken. Met de gebruikelijke achtergrondkenmerken als leeftijd, inkomen en burgerlijke staat is dat minder eenvoudig. Alleen het opleidingsniveau heeft een vergelijkbare invloed op het niet-stemmen als de politieke kenmerken. Daarnaast speelt ook het hebben van een actieve leefstijl een rol. Bij mensen die actief deelnemen aan het maatschappelijke leven (doordat ze vrijwilligerswerk doen of een gevarieerd uitgaansbestaan leiden) is de kans op niet-stemmers kleiner dan bij mensen die minder actief zijn.

Op het feit dat vooral politieke kenmerken van belang zijn voor het beschrijven van niet-stemmers wordt in het volgende hoofdstuk verder ingegaan.

Noten

- 1 Deze veronderstelling lijkt gerechtvaardigd, aangezien ook uit ander SCP-onderzoek, *Culturele Veranderingen in Nederland*, blijkt dat het antwoord 'weet niet' vooral gegeven wordt bij de partijkeuze en veel minder bij de vraag naar de opkomst. Bovendien lijken mensen die het antwoord 'weet niet' geven meer op de stemmers dan op de niet-stemmers. Dit is het geval als we kijken naar achtergrondkenmerken als opleiding en arbeidsmarktpositie, en ook als we enkele variabelen bekijken die met opkomst samenhangen (politieke interesse en praten over politiek).
- 2 Het percentage niet-stemmers was in mei 1998 hoger dan in de overige maanden en jaren. Dat het percentage niet-stemmers in de verkiezingsmaand het werkelijke percentage niet-stemmers beter benadert, zal grotendeels het gevolg zijn van het feit dat men over het gestemd hebben niet meer kan twijfelen. Wat daarnaast kan meespelen, is dat de vraag naar feitelijk gedrag minder uitnodigt om houdingen (zoals onvrede) uit te drukken. Zie ook de *Tussenrapportage* (Boelhouwer 2000), waarin wel verslag is gedaan van deze groep niet-stemmers.
- 3 Als we de mensen die zeggen dat ze het niet weten bij de niet-stemmers voegen, komt het percentage niet-stemmers meer overeen met het werkelijke percentage. Om eerdergenoemde redenen is daar niet voor gekozen. De ondervertegenwoordiging van niet-stemmers in survey-onderzoek heeft onder andere te maken met het feit dat sommige groepen zelden of nooit in regulier survey-onderzoek voorkomen. Te denken valt aan mensen die tijdelijk in instellingen verblijven, en aan allochtonen. Daarnaast speelt bij specifiek kiezersonderzoek mee dat politiek niet-geïnteresseerden vaker niet mee doen. Zie ook de bijlage.
- 4 In 1998 bepaalde 1 op de 4 stemmers pas in de laatste dagen voor de verkiezingen op welke partij ze gingen stemmen. Aan de andere kant 'zegt een toenemend aantal niet-stemmers pas tijdens de campagne te hebben besloten niet te zullen stemmen' (Van der Kolk, 2000, p. 97). Daarbij gaat het echter om *daadwerkelijke* niet-stemmers, terwijl het in ons onderzoek gaat om *mogelijke* niet-stemmers.
- 5 Van de mensen met een lage opleiding behoort 36% tot de laagste 20% inkomens en 7% tot de hoogste 20% inkomens. Voor de hoogstopgeleiden is dat respectievelijk 10% en 42%.
- 6 Het significantieniveau is 0,05, tweezijdig.
- 7 In Rotterdam heeft het Centrum voor Onderzoek en Statistiek na de gemeenteraadsverkiezingen in maart dit jaar achtergrondonderzoek gedaan naar opkomst. Daarbij heeft het Centrum gebruikgemaakt van de stembureaugegevens, die gekoppeld werden aan de gemeentelijke basisadministratie. Zo kan iets gezegd worden over werkelijke (niet-)opkomst. Uit dit onderzoek blijkt onder meer dat de opkomst onder mannen en vrouwen gelijk is bij autochtonen, Turken en mensen uit 'overige rijke landen'. Bij Surinamers, Antillianen, Marokkanen, Noord-Mediterranen en personen uit 'overige arme landen' is 'de opkomst onder mannen circa 5% hoger dan onder vrouwen'. Verder is er 'een groot verschil in opkomst tussen autochtone jonge vrouwen en mannen (opkomst 65% versus 48%, 18-21-jarigen). Ook bij de allochtone jongeren is een groter deel van de vrouwen gaan stemmen (34%) dan van de mannen (29%).' (Van Rhee, 2002). Daarbij moet bedacht worden dat het hier gemeenteraadsverkiezingen betreft en dat een deel van de allochtonen daarbij wel mogen stemmen, terwijl ze geen stemrecht hebben bij Tweede-Kamerverkiezingen.
- 8 Respondenten die op één van de indicatoren geen antwoord hebben gegeven, zijn niet meegenomen.

- 9 Hierbij wordt een Exhaustive Chaid-analyse gebruikt, waarbij optimale groepsindelingen worden gekozen, beoordeeld op χ^2 -waarden.
- 10 Het bleek dat het voor de analyse gebruikte pakket (Answertree) niet goed kan omgaan met grote aantallen cases. Als de mogelijkheid wordt benut het pakket automatisch te laten zoeken naar het meest verklarende kenmerk, komt de arbeidsmarktpositie als eerste naar voren, in plaats van het opleidingsniveau dat verwacht mag worden naar aanleiding van de logistische regressieanalyse. De reden is waarschijnlijk dat arbeidsmarktpositie minder categorieën heeft dan andere kenmerken (behalve geslacht, maar daarvan is de invloed, zoals we eerder zagen, niet significant). Als het grote databestand echter in kleine stukken opgedeeld wordt, en de analyse automatisch geschiedt, komt wél het opleidingsniveau als meest verklarend eruit. Er is daarom voor gekozen opleiding als eerste kenmerk op te nemen, gevolgd door leeftijd.
- 11 De hier gebruikte schaal is de zogeheten UCLA-eenzaamheidsschaal, die bestaat uit 6 vragen: er zijn mensen met wie ik goed kan praten, ik voel me van andere mensen geïsoleerd, er zijn mensen bij wie ik terecht kan, er zijn mensen die me begrijpen, ik maak deel uit van een groep vrienden, mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.
- 12 Voor het verrichten van vrijwilligerswerk is een schaal gemaakt waarbij het aantal organisaties waarvoor iemand vrijwilligerswerk doet, is opgeteld. Het gaat om de volgende organisaties en verenigingen: jeugd- en buurthuis, school, organisaties voor verzorging of verpleging, sportvereniging, hobby- of gezelligheidsvereniging, culturele vereniging, kerk of levensbeschouwelijke organisatie, vakbond of bedrijfsorganisatie, informele hulp buiten het eigen huishouden, een andere organisatie. Bij de sociaal-culturele uitgaansactiviteiten gaat het om het volgende, zeer brede scala van bezoeken aan: concert of andere muziekkuitvoering, toneelvoorstelling, dans- of discoavond, grote speeltuinen, pretparken, dierentuinen, restaurant, bioscoop of filmhuis, en uitstapjes in de vrije natuur. Het lidmaatschap van verenigingen bestaat uit slechts drie verenigingen: sportvereniging, hobbyvereniging en vakbond. Meer vragen naar verenigingslidmaatschap zaten niet bij de gebruikte data.
- 13 De grootste groep ondervraagden is tamelijk geïnteresseerd en niet (zeer) ontevreden met de regering (ongeveer 36% van het totaal). Van deze groep gaat ongeveer 3% niet stemmen.
- 14 Voor de verklaarde variantie is gebruikgemaakt van de Nagelkerke r^2 . Overigens is de 23% verklaarde variantie met deze 'meest belangrijke indicatoren' hoger dan het percentage verklaarde variantie van bijvoorbeeld alleen de achtergrondkenmerken uit tabel 2.2, waar dit 9% was.
- 15 Omdat de automatische procedure nu wél het te verwachten kenmerk als meest belangrijk opvoerde (namelijk politieke interesse), is deze procedure verder gevolgd.

3 Groepen niet-stemmers

Paul Dekker

3.1 Inleiding

Evenals in het vorige hoofdstuk wordt in dit hoofdstuk gerapporteerd over secundaire analyses van bevolkingsenquêtes. Nu gaat het echter niet om de beschrijving van verschillen tussen stemmers en niet-stemmers en om het verklaren of voorspellen van de (niet-)opkomstkans, maar om het vat krijgen op de verscheidenheid van niet-stemmers, om het onderscheiden van groepen of typen. Die interesse impliceert een ander methodologisch perspectief en vraagt om een andere onderzoeksmethodiek. We beginnen daarom met een kort methodologisch uitstapje. In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op eerder onderzoek naar groepen niet-stemmers, in paragraaf 3.3 worden in de periode 1994-2000 geënquêteerde niet-stemmers in vier groepen opgedeeld en die groepen worden in paragraaf 3.4 sociaal en politiek verder met elkaar en met stemmers vergeleken. De slotbeschouwing in paragraaf 3.5 houden we kort om in het slothoofdstuk, na de rapportage over de interviews en groepsdiscussies, wat langer stil te staan bij de zin van de onderscheiding van groepen niet-stemmers.

Kwantitatieve analyses van de achtergronden van sociale en politieke participatie en betrokkenheid hebben vaak last van een ‘gemiddelde Nederlander’-syndroom. Er wordt gemakkelijk verondersteld dat voor iedereen dezelfde achtergrondkenmerken en houdingen met dezelfde regelmaat stimulerend of remmend werken. Als er meer wordt gedaan dan het presenteren van bivariate relaties (hoger-opgeleiden doen meer dan lager-opgeleiden) dan gaat het vrijwel altijd om statistisch gecorrigeerde effecten, dat wil zeggen om gemiddelde effecten van kenmerken als rekening wordt gehouden met de gemiddelde-effecten van andere kenmerken (opleiding stimuleert, ook na afrek van de positieve werking van het met opleiding samenhangende inkomen). Eenvoudige optellingen (of vermenigvuldigingen) van effecten zijn de regel, interactie-effecten de uitzondering.

We volgen eenvoudige of althans vereenvoudigende statistische veronderstellingen omdat iedereen dat doet, omdat we ervan uitgaan dat ze bijdragen aan spaarzame verklaringen van menselijk gedrag of omdat we theoretisch weinig aanleiding hebben om de complexiteit op te zoeken. Dat neemt niet weg dat we uit het leven van alledag en ook uit beschouwingen over politieke betrokkenheid weten dat dezelfde zaken onder verschillende condities tegengestelde effecten kunnen hebben of dat hetzelfde gedrag schijnbaar tegenstrijdig kan zijn gemotiveerd. Voor sommige mensen is vrijwilligerswerk een opstap naar de politiek (Verba et al. 1995), voor anderen is het een mogelijkheid om iets voor de maatschappij te doen zonder in de politiek verwickeld

te raken (Eliasoph 1998). Er zijn mensen die politiek niets doen als ze menen dat anderen ook niets doen en er zijn mensen die juist iets doen omdat anders niemand iets doet. Sommige mensen zijn politiek 'apathisch' omdat ze het allemaal wel goed vinden, anderen omdat ze politiek één pot nat vinden en de aangeboden politieke alternatieven zien als lood om oud ijzer (Rosenberg 1954). Als de groepen met tegen-gestelde redenen of reacties elkaar in evenwicht houden, is er statistisch geen relatie, oftewel: er is niets aan de hand.

Als men vooraf specifieke verwachtingen heeft over de verschillende wegen die tot hetzelfde resultaat kunnen leiden – of omgekeerd: over specifieke factoren die ertoe leiden dat een voor de hand liggend effect onder bepaalde condities niet optreedt – dan kan men die toetsen. Bij het al of niet gaan stemmen zullen dat geen verwachtingen zijn over cruciale variabelen en combinaties die met aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid wel of niet tot opkomst leiden, maar eerder verwachtingen dat een kenmerk in de ene groep de stemkans veel meer verhoogt of verlaagt dan in een andere groep. Vaak heeft men zelfs die verwachtingen niet en is er slechts het vage vermoeden dat de invloed van kenmerken wel eens zou kunnen verschillen afhankelijk van de combinatie met andere kenmerken. Dan is het gebruik van inductieve technieken zoals de boom-analyses in het vorige hoofdstuk op zijn plaats om de risico's van het 'gemiddelde Nederlander'-syndroom te verminderen. Treft men combinaties van kenmerken met onverwacht veel of weinig stemmers, dan kunnen die aanleiding geven om theoretisch gericht te gaan zoeken naar de werking van verklarende factoren.

In dit hoofdstuk nemen we meer afstand tot het onderzoeken van effecten van afzonderlijke variabelen. We beperken ons hoofdzakelijk tot de niet-stemmers en gaan op zoek naar een beperkt aantal groepen die op een selectie variabelen intern zo homogeen mogelijk zijn en die onderling zoveel mogelijk verschillen. Het gaat bij de gelijkennis niet om het op één of enkele variabelen identiek scoren (waarbij het verschil op andere variabelen irrelevant wordt geacht), maar om gelijkennis over alle geselecteerde variabelen samen (waarbij verschillen op sommige kenmerken als het ware worden gecompenseerd door gelijkennis op andere).¹ Evenals in voorafgaand onderzoek, dat wordt besproken in de volgende paragraaf, wordt hier clusteranalyse als opsporingstechniek gebruikt.²

3.2 Eerder onderzoek

We beperken ons tot twee Amerikaanse en twee (West-)Duitse onderzoeken. Ragsdale en Rusk (1993: 721) bieden naar eigen zeggen

'The first exploration of types of nonvoters. Heretofore, researchers have analyzed factors that distinguish voters from nonvoters, but they have not studied factors that reveal distinctions among nonvoters. Scholars view nonvoters as a large monolith, assuming that they respond (or fail to respond) to politics in the same way.'

Volgens de auteurs moet een stemmer twee beslissingen nemen: bepalen wie van de kandidaten de voorkeur heeft en besluiten om naar het stemlokaal te gaan. Deze beslissingen kunnen negatief uitvallen vanwege politieke onwetendheid (geen kennis over kandidaten en geen aandacht voor de campagne), onverschilligheid (als men al aandacht aan de campagne besteedt, geeft die toch onvoldoende aanleiding om een voorkeur te ontwikkelen), ontevredenheid (men is geïnformeerd, maar staat negatief tegenover de keuzemogelijkheden) en inactiviteit (de voorkeur voor een kandidaat is te gering om de neiging zich niet met politiek te bemoeien te overwinnen). Deze factoren verschillen naar individuele kenmerken, persoonlijke omstandigheden en verkiezingen (niet alleen in de tijd, maar ook tussen plaatsen bij gelijktijdige verkiezingen). Op basis van deze overwegingen verwachten de auteurs niet-stemmers met verschillende profielen. Daarnaast gaan ze op zoek onder de respondenten van een Amerikaans kiezersonderzoek uit 1990 die aangeven bij de Senaatsverkiezingen van dat jaar niet te hebben gestemd. Metingen van de genoemde factoren en enkele demografische kenmerken en verkiezingskenmerken worden onderzocht met behulp van een hiërarchische clusteranalyse-techniek. Overwegingen van relatief grote interne homogeniteit en goede reproduceerbaarheid in deelbestanden doen de auteurs besluiten dat er vijf typen niet-stemmers bestaan:

- ‘ignorant nonvoters’ (18% van de geënquêteerde niet-stemmers; ze vallen op door geringe kennis van kandidaten en campagne; gemiddeld laagste opleiding en hoogste leeftijd)
- ‘indifferent nonvoters’ (24%; zien het minste verschil tussen kandidaten; gemiddeld hoogste opleiding en laagste leeftijd)
- ‘selectively aware nonvoters’ (12%; kennen meestal maar één van de kandidaten (de Democratische) en hebben het vaakst bij eerdere verkiezingen wel gestemd)
- ‘dissatisfied nonvoters’ (41% ; weten wie de kandidaten zijn, onderkennen de onderlinge verschillen maar zien geen positieve keuzemogelijkheid)
- ‘conditionally inactive’ (5%; hebben het minst gestemd in het verleden; relatief jong en laag opgeleid en opvallend vaak werkloos).

Het eerste type voldoet volgens de auteurs het meest aan het stereotype beeld van de niet-stemmer, maar dit type heeft in het verleden wel regelmatig gestemd. Het vijfde type, dat afgaande op vroeger stemgedrag eerder vaste niet-stemmers omvat, blijkt politiek redelijk betrokken en zou onder gunstiger sociaal-economische omstandigheden misschien wel gaan stemmen. Het onderzoek ondergraaft in de ogen van de auteurs niet alleen de mythe van de geheide niet-stemmer, maar ook het idee van veel theoretici dat de meeste thuisblijvers ‘het wel goed vinden’. Volgens dit onderzoek moet het niet-stemmen van de grote groep ontevreden kiezers eerder worden beschouwd als weloverwogen protestgedrag.

Ueltzhöffer en Ascheberg (1991) onderscheiden in de (oude) Bondsrepubliek Duitsland op basis van interviews met 48 niet-stemmers in de Bondsdagverkiezingen van 1990 zeven ‘Motivkreise’. Over de methoden waarmee de interviewteksten worden geana-

lyseerd, wordt weinig verteld, maar de zeven typen lijken een soort samenvatting van een groter aantal 'semantische clusters' die de auteurs ontdekten in de spontane reacties van de geïnterviewden op de woorden 'gaan stemmen'. Strikt genomen wordt geen onderscheiding gepresenteerd van groepen niet-stemmers, maar van groepen motieven. Daarachter gaan waarschijnlijk wel geïnterviewden schuil die door voornamelijk één type motieven worden geleid. De auteurs spreken van respectievelijk drie klassieke typen, een tussenvorm en drie nieuwe typen:

- 'agressive Apathie' (grote sociale en economische ontevredenheid, afstand tot de politiek en gering politiek zelfvertrouwen);
- 'Saturiertheit' (tevreden met de eigen positie en ook met de situatie in het land, maar onverschillig tegenover publieke zaken en politieke informatie mijndend);
- 'Fundamentalopposition' (fundamentele systeem- en cultuurkritiek, 'basis-democratische' afwijzing van de vertegenwoordigende democratie en partijen);
- 'politischer Protest – aus aktuellem Anlass' (uiteenlopende kwesties om uit protest niet te gaan stemmen);
- 'Sinnkrise/Werteverlust' (niet-stemmen als 'passief verzet' tegen een moreel verwerpelijk of zinloos systeem en zijn incompetent functionarissen);
- 'neues weibliches Selbstbewusstsein' (afwijzing van ritueel stemmen en benadrukking van zelfbeschikkingsrecht door (jonge) vrouwen);
- 'radikaler Individualismus' (egocentrische kosten-batenanalyse van het gaan stemmen en een vaak cynische mening over de politiek).

Ueltzhöffer en Ascheberg (1991: 52) doen verder geen uitspraken over de aanhang van de motivaties en dat zou bij 48 geïnterviewden waarschijnlijk ook niet zo zinvol zijn geweest. Wel geeft de onderscheiding hen aanleiding tot opmerkingen over gangbare verklaringen voor geringe en afnemende opkomst. Het oude idee van niet-stemmen als verschijnsel van gemarginaliseerde en achtergestelde groepen gaat slechts op voor de eerste soort motivatie van 'agressieve apathie'. 'Voldaanheid' en 'politiek protest' zijn eerder te verwachten in de maatschappelijke middenlaag en de nieuwe motivaties eerder bij culturele elites en hoger opgeleide jongeren. De auteurs zien in hun bevindingen een bevestiging van de 'normaliseringhypothese', die inhoudt dat in landen met een traditioneel hoge opkomst de opkomst gaat dalen omdat het gaan stemmen als burgerplicht afneemt. Vooral de jongere geïnterviewden zouden zich nog maar weinig door plichtsbef laten leiden. De als laatste genoemde drie nieuwe typen motivering voor niet-stemmen geven niet slechts uitdrukking van een meer instrumentele houding, zoals wordt gesuggereerd door de normaliseringhypothese; ze geven ook blijk van een maatschappelijke waardeverandering in hedonistische en post-materialistische richting. Daarmee wordt het niet-stemmen steeds meer een verschijnsel dat hoort bij de hoger-opgeleide 'postmoderne milieus'.

Kleinhenz (1995: 201 e.v.) verzamelt aan het einde van zijn boek uit de door hem behandelde verklaringen van de deelname aan verkiezingen factoren voor clusteranalyses van (potentiële) niet-stemmers: sociaal-economische status, politieke interesse,

partij-identificatie, politieke vervreemding, waardeverandering (materialisme-post-materialisme) en onconventionele participatie. In diverse (West-Duitse) databestanden uit het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig zou een min of meer identieke onderscheiding van zeven clusters komen. Het gaat om de volgende typen:

- ‘der aktive Postmaterialist’ (7% van de niet-stemmers in de gecombineerde databestanden; jong, hoog opgeleid, politiek geïnteresseerd en onconventioneel participierend; gaat soms wel stemmen, maar vindt dat meestal niet effectief);
- ‘der gehobene Jung-Konservative’ (8%; ook jong en hoog opgeleid, maar veel minder geïnteresseerd en participierend; prestatiegericht en tevreden met de Duitse samenleving en politiek; verwacht weinig van de overheid; stemmen is waarschijnlijk te onbelangrijk);
- ‘der isolierte Randständige’ (17%; ouder, laagste opleiding en laag inkomen, grote afstand tot de politiek en grote ontevredenheid, zelden lid van verenigingen; veelal geheide niet-stemmers);
- ‘der desinteressierte Passive’ (24%; ook ouder en laag-opgeleid, maar met een hoger inkomen; materialistisch en gezagsgetrouw, vaak tevreden met het politieke systeem; heeft ook vaak een partijvoorkeur, maar is niet geneigd tot onconventionele politieke activiteit geneigd en doorgaans ook niet tot stemmen);
- ‘die saturierte Mittelschicht’ (13%; gemiddelde leeftijd en opleiding en het hoogste gemiddelde inkomen, sociaal sterk geïntegreerd en kerkelijk het meest betrokken, gemiddelde politieke interesse en hoge tevredenheid; gaat een volgende keer misschien weer wel stemmen);
- ‘der junge Individualist’ (20%; gemiddeld opleidingsniveau, maar jonger; nadruk op de persoonlijke ontplooiing en weinig plichtsbefef; redelijk tevreden met de maatschappij, maar wantrouwig tegenover de politiek; politiek is onbelangrijk, maar stemmen is niet uitgesloten);
- ‘die enttäuschte Arbeiterschaft’ (11%; ouder en laag-opgeleid, vaak werkzaam (geweest) als handarbeider; sociaal geïntegreerd, politiek bovengemiddeld geïnteresseerd; heeft vaak een partijvoorkeur, verwacht veel van de overheid, maar is ontevreden; ontevredenheid is waarschijnlijk de reden om niet te gaan stemmen).

Hoewel leeftijd geen onderscheidend kenmerk was in de clusteranalyse, verschilt de gemiddelde leeftijd toch sterk, van gemiddeld 33 bij de actieve postmaterialisten tot gemiddeld 48 bij de geïsoleerde randgroepen en ongeïnteresseerde passieven. De motieven om niet te gaan stemmen zijn blijkbaar nogal leeftijdsafhankelijk.

De onderscheiden groepen laten ook het partiële gelijk zien van vier theoretische benaderingen of verklaringen voor het niet gaan stemmen. Zo is in de ogen van Kleinhenz (1995: 212) het niet-stemmen van de teleurgestelde arbeider vooral een gevolg van ‘politieke vervreemding’, bewijst de gedesinteresseerde passieve vooral het gelijk van de eerder genoemde normaliseringhypothese, zijn de actieve postmaterialist en de jonge conservatief resultaten van ‘individualisering’, en is de jonge individualist een gevolg van de individualisering en van ‘dealignment’ (vermindering van de binding

aan en politieke oriëntatie op partijen). Aan een beter begrip van de geïsoleerde en gemarginaliseerde niet-stemmer – het type dat waarschijnlijk het meest beantwoordt aan het stereotiepe beeld van de niet-stemmer – zouden alle vier verklaringen bijdragen, aan dat van de (incidentele?) niet-stemmer van de tevreden middenlaag geen van de vier verklaringen.

Kleinhenz gaat verder niet systematisch door op de koppeling van verklaringsfactoren aan zijn typen, maar ze geeft misschien wel een richting aan om tot meer toegespitste verklaringen van opkomstgedrag te komen. Of men aldus met enquêtes een veel beter inzicht krijgt in de redenen waarom mensen niet gaan stemmen, valt met Kleinhenz (1995: 217) echter te betwijfelen:

‘Die wahren Motive dieser Personen lassen sich jedoch auch mit Clusteranalysen nicht endgültig auseinanderdividieren. Das Standardinstrumentarium der Umfrageforschung ist nur bedingt geeignet, die verhaltensprägenden Einstellungen zu erkennen. So neigt beispielsweise eine wachsende Zahl der Bundesbürgern dazu, trotz Befürwortung der Wahlnorm nicht zu wählen. Ebenso nahm die Politik- und Parteienverdrossenheit sowohl unter den Nichtwählern als auch unter den Wählern zu. Für eine detaillierte Analyse der Motiv- und Verhaltensmuster müsste auf der Grundlage der sieben Nichtwählertypen das methodische Instrumentarium durch qualitative Interviews ergänzt werden.’

Het in hoofdstuk 1 al genoemde Amerikaanse onderzoek van Doppelt en Shearer (1999) is het meest uitvoerige. De auteurs lieten enkele maanden voor de presidentverkiezingen van 1996 een telefonische enquête uitvoeren om op basis van het gedrag bij eerdere verkiezingen en het opkomstvoornemen waarschijnlijke stemmers en niet-stemmers van elkaar te onderscheiden. Van de 3.323 ondervraagden konden er 1.001 als waarschijnlijke niet-stemmers worden geclassificeerd. Aan hen werd een groot aantal enquêtevragen gesteld over politieke houdingen en sociaal en politiek participatiegedrag. Met behulp van clusteranalyse op een aantal van deze en enkele demografische variabelen werden vijf groepen niet-stemmers onderscheiden.³ In tabel 3.1 worden ze, naast alle niet-stemmers en de waarschijnlijke wél-stemmers, beschreven met een aantal van de onderscheidende kenmerken.

Op basis van de beantwoording van de enquêtevragen en de bevindingen in een dertigtal interviews met respondenten uit de vijf clusters, worden de vijf typen als volgt gekarakteriseerd:

- ‘doers’ (29%; vinden andere vormen van politieke participatie of zaken buiten de politiek belangrijker dan stemmen);
- ‘unpluggeds’ (25%; zijn niet geïnteresseerd in de politiek omdat de politiek ook niet in hen geïnteresseerd is);
- ‘irritables’ (18%; zijn politiek doorgaans wel geïnformeerd, maar waarom zouden ze stemmen als het toch niet uitmaakt wie er wordt gekozen?);
- ‘don’t-knows’ (15%; weten dat ze niets van politiek weten en vinden het daarom zinloos te gaan stemmen);
- ‘alienateds’ (12%; hebben geen vertrouwen meer in het systeem).

De ‘alienateds’ vormen de harde kern van de niet-stemmers; ‘doers’ en ‘irritables’ hebben vaak wel gestemd, zien het niet-stemmen soms als een politiek signaal en zouden wel weer kunnen gaan stemmen als er meer een beroep werd gedaan op hun burgerzin of als voor hun gevoel een kandidaat hun stem waard zou zijn.

Tabel 3.1 Achtergronden van stemmers en niet-stemmers en clusters niet-stemmers in het Amerikaanse onderzoek van Doppelt en Shaerer (in procenten)

	waarschijnlijk stemgedrag		clusters van waarschijnlijke niet-stemmers				
	stemmers	niet stemmers	doers	unpluggeds	irritables	don't-knows	alienateds
seks							
man	48	46	46	50	50	33	48
vrouw	52	54	54	50	50	67	52
leeftijd							
18-29	16	39	48	46	29	33	26
30-44	32	34	32	35	36	38	35
45-64	30	18	17	16	22	15	24
65 en ouder	21	7	3	3	11	12	14
onderwijs							
< high school	10	17	8	24	14	22	26
high school	27	38	37	40	36	41	41
enige college	26	26	32	24	26	20	22
college afgemaakt	37	18	23	13	25	16	11
inkomen							
< \$30,000	33	48	40	55	44	52	63
\$30,000 +	60	43	55	39	48	32	29
stemde in 1992			17	13	22	13	14
deed vrijwilligerswerk			70	59	58	54	49
leest dagelijks de krant			53	0	52	19	2
ziet dagelijks TV nieuws			58	35	62	39	49
‘gekozenen geven om wat mensen als ik denken’			53	24	25	27	22
‘op succes in het leven hebben we geen invloed’			28	47	43	41	51
‘maakt uit wie er gekozen wordt’			66	36	39	30	34
‘kwesties in Washington raken mij persoonlijk’			79	52	57	48	51
had contact met een Congreslid		30	19	28	15	16	
(% van de niet-stemmers)			(29)	(25)	(18)	(15)	(12)

Bron: Doppelt en Shaerer 2000: 18-38

3.3 Vier groepen onderscheiden

Voor een groepsindeling van Nederlandse niet-stemmers gebruiken we een omvangrijk databestand van het onderzoek ‘Culturele veranderingen in Nederland’: de combinatie van 1994-1997 en de data van de mondelinge interviews van 2000.⁴ In 1999 werd

er geen onderzoek gehouden en 1998 laten we buiten beschouwing omdat er in dat jaar Kamerverkiezingen werden gehouden. Het jaar 2000 wordt apart onderzocht omdat er een gat van twee jaar voor zit en omdat de opkomst in dat jaar aanzienlijk lager was dan in de jaren negentig (zie tabel B.1.1 in bijlage 1). Respondenten die ‘misschien’ antwoorden op de vraag of ze zouden gaan stemmen als er ten tijde van de ondervraging Tweede-Kamerverkiezingen zouden zijn geweest, worden hier beschouwd als niet-stemmers.⁵ Op vrijwel alle variabelen waarmee we de groepen willen onderscheiden bleken de ‘misschien-stemmers’ meer op de niet-stemmers te lijken dan op de stemmers.

In tabel 3.2 worden de stemmers en niet-stemmers naast elkaar gezet en vergeleken op de variabelen waarmee we groepen willen proberen te onderscheiden. Naast drie basale sociaal-demografische kenmerken, gaat het om een aantal indicaties voor politieke en maatschappelijke betrokkenheid en participatie, protestgeneigdheid, gebrek aan politiek zelfvertrouwen en politiek wantrouwen.

Bij alle variabelen gaat het om tweedelingen, behalve bij leeftijd en opleidingsniveau, waar driedelingen worden gebruikt. Deze twee kenmerken zullen verderop in de groeps-onderscheiding ook zwaarder meewegen.

Hoewel het percentage niet-stemmers in 2000 (23%) aanzienlijk hoger is dan in het combinatiebestand van het midden van jaren negentig (17%) zijn er geen verschillen in de sociale en politieke kenmerken van de groep aan te wijzen. De gegevens van 1994-97 en 2000 worden toch apart verder onderzocht om te zien hoe stevig indelingen zijn. Het meest overtuigend is een onafhankelijk van elkaar in beide bestanden aangetroffen overeenkomstige indeling. Lukt dat niet, dan zou men wensen dat een clustering van 2000 met dezelfde uitgangspunten als in 1994-97 (dezelfde centra, hetzelfde aantal) ongeveer dezelfde resultaten oplevert.

Er is naar groepen gezocht met een eenvoudige clustertechniek voor grote aantallen. Alle kenmerken tellen even zwaar mee, behalve opleidingsniveau en leeftijd: de jongsten en oudsten of hoogst- en laagst-opgeleiden verschillen op één variabele van de respectievelijke middencategorieën, maar ze verschillen op twee variabelen van elkaar.⁶ Analyses met verschillende uitgangspunten leveren, zoals gebruikelijk, verschillende resultaten op. Opdelingen in een zelfde aantal clusters in 1994-1997 en in 2000 wijken dan ook soms flink van elkaar af. Maar iets leveren de in vele varianten herhaalde analyses wel op:

- 1 Het lijkt redelijk om van vier of vijf clusters uit te gaan. Een tweedeling toont niets anders dan op basis van cumulatie van effecten van variabelen is te verwachten (een meer geïnteresseerde, actievare, hoger opgeleide groep versus een minder geïnteresseerde, lager opgeleide passieve groep) en een driedeling plaatst er doorgaans weinig anders dan een tussengroep bij. Zes- en zevendelingen tonen veelal twee of meer vrij identieke clusters die slechts op een enkel kenmerk sterk verschillen. Bovendien is dit aantal groepen al vrij groot voor het beschikbare aantal niet-stemmende respondenten en, minstens zo belangrijk, om een nog overzichtelijk beeld van de verscheidenheid van niet-stemmers te schetsen.

Tabel 3.2 Kenmerken van stemmers en niet-stemmers

	1994-1997		2000	
	stemmers	niet-stemmers	stemmers	niet-stemmers
seks				
man	50	44	50	48
vrouw	50	56	50	52
leeftijd				
jong (18-34)	28	37	25	38
midden (35-59)	50	42	51	46
oud (60 e.o.)	22	21	24	16
opleiding				
laag (-lbo en onbekend)	29	49	31	47
midden (mavo - vwo)	44	41	45	44
hoog (havo+hbo - universiteit)	26	10	24	9
politieke interesse: zegt van zichzelf 'sterk' of 'gewoon' geïnteresseerd te zijn in politiek i.p.v. 'matig', 'weinig', 'niet' of 'geen mening'	53	18	53	14
lezen over politiek: leest 'regelmatig' over 'politiek in ons land, b.v. krantenverslagen' i.p.v. 'af en toe', 'een enkele keer', 'niet' of 'weet niet'	47	16	41	18
lokaal nieuws lezen: leest '(bijna) altijd' nieuws over de eigen woonplaats in de krant i.p.v. 'vaak', 'zo nu en dan', 'zelden of nooit' of 'weet niet'	53	38	49	39
praten over politiek: praat als men onder vrienden is 'vaak' of 'af en toe' over politieke zaken i.p.v. 'nooit' of 'weet niet'	80	51	77	53
verricht vrijwilligerswerk: verricht gemiddeld per week 1 uur of meer 'onbetaald werk ten behoeve van of georganiseerd door een instelling of vereniging i.p.v. '0 uur' of 'weet niet'	30	17	32	18
meegedaan aan (inter)nationale actie: heeft zich de laatste 2 jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie van (inter)nationaal belang i.p.v. 'niet' of 'weet niet'	14	6	10	4
meegedaan aan (sub)lokale actie: heeft zich de laatste 2 jaar wel eens samen met anderen actief ingespannen voor een kwestie in de gemeente of buurt i.p.v. 'niet' of 'weet niet'	31	15	30	15
meegedaan aan inspraak: heeft de laatste 2 jaar meegedaan aan een inspraakprocedure van de overheid of is op een hoorzitting geweest i.p.v. niet en 'weet niet'	16	5	16	8
geneigd tot protest: zou 'zeer' of 'enigszins' waarschijnlijk proberen mee te doen als de TK bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen i.p.v. 'onwaarschijnlijk' of 'weet niet'	51	34	53	35
mensen als ik hebben geen invloed: eens met 'mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet' i.p.v. 'oneens' of 'weet niet'	43	68	47	68
Kamerleden verwaarlozen algemeen belang: eens met 'Kamerleden letten te veel op het belang van enkele machtige groepen in plaats van op het algemeen belang' i.p.v. 'oneens' of 'weet niet'	54	70	56	68
(% van n = 8447 in 1994-1997 en n = 1580 in 2000)	(83)	(17)	(77)	(23)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (gewogen) en 2000 (alleen mondeling)

- 2 Ondanks geringe stabiliteit zijn er in de vier- en vijfdelingen wel enkele constanten aan te wijzen: 1) er is altijd wel een groep die over de hele linie voldoet aan het cliché van de niet-stemmer: negatief over de politiek, passief en laag opgeleid; 2) er is ook altijd wel een niet minder kritische groep, die wel actief is (en waarin mannen zijn oververtegenwoordigd); 3) er is ook bijna altijd een groep met weinig interesse en weinig negatieve oordelen, die wel betrekkelijk vaak geneigd is tot protest (en die zich kenmerkt door een oververtegenwoordiging van jongeren).

Niet in de laatste plaats om te laten zien dat van robuuste groepen geen sprake is, worden in bijlage B3 indelingen in vijf groepen van de niet-stemmers uit de beide onderzoeksbestanden afzonderlijk gepresenteerd. In het onderstaande wordt zo goed mogelijk een gemeenschappelijke indeling in vier groepen gemaakt. Daarop wordt doorgedaan in dit hoofdstuk en deze indeling biedt ook het kader waarbinnen in het volgende hoofdstuk individuele niet-stemmers worden voorgesteld.

Evenals de vijfdelingen in de bijlage tonen vierdelingen slechts gedeeltelijk sterk overeenkomende groepen. Uiteindelijk is besloten om de indeling van 1994-97 op te leggen aan de respondenten van 2000, namelijk door hen toe te delen aan de zwaartepunten van de clusters uit 1994-97 waartoe de afstand het geringst is (dat wil zeggen door ze te classificeren in plaats van te clusteren). Tabel 3.3 toont de resultaten.

Tabel 3.3 Vier groepen niet-stemmers in 1994-1997 en 2000 (classificatie met de centra van 1994-97)

	1		2		3		4	
	94-97	2000	94-97	2000	94-97	2000	94-97	2000
vrouw	59	58	59	52	64	61	34	32
leeftijd								
jong (18-34)	0	0	71	73	65	59	9	8
midden (35-59)	52	62	29	27	34	38	59	66
oud (60 e.o.)	48	38	0	0	1	3	32	26
opleiding								
laag (-lbo en onbekend)	73	70	60	60	24	24	26	26
midden (mavo - vwo)	24	28	37	38	60	61	49	52
hoog (havo+hbo - universiteit)	3	2	3	2	16	15	25	22
politieke interesse	6	1	5	2	9	1	73	74
lezen over politiek	6	5	4	0	7	5	68	83
lokaal nieuws lezen	38	41	37	38	27	26	57	58
praten over politiek	36	41	45	37	56	55	84	92
verricht vrijwilligerswerk	14	20	13	8	18	16	28	32
meegegaan aan (inter)nationale actie	3	3	6	3	6	4	15	5
meegegaan aan (sub)lokale actie	10	14	13	6	13	16	33	28
meegegaan aan inspraak	2	2	2	6	3	4	22	25
geneigd tot protest	6	8	55	60	36	23	52	55
mensen als ik hebben geen invloed	87	94	93	86	17	18	76	74
Kamerleden verwaarlozen								
algemeen belang	85	85	91	89	21	19	85	85
(% van n = 1416 resp. 366)	(31)	(27)	(26)	(28)	(26)	(27)	(16)	(18)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (gewogen) en 2000 (alleen mondeling)

Sterk vereenvoudigend en enigszins stereotyperend zou men de vier groepen als volgt kunnen benoemen en omschrijven:

- 1 'Oudere cynici': gekenmerkt door betrekkelijk weinig politieke betrokkenheid, geringe activiteit; wel ontevreden maar nauwelijks geneigd tot protest; in deze groep zitten geen jongeren en nauwelijks hoger opgeleiden.
- 2 'Jongere cynici': wat de geringe politieke betrokkenheid en activiteit aangaat en de negatieve waardering voor de politiek zijn ze niet verschillend van de eerste groep, maar ze zijn wel veel meer geneigd tot protest; in deze groep zitten geen ouderen en ook nauwelijks hoger opgeleiden.
- 3 'Onbekommerden' (bedoeld wordt iets tussen het te negatief klinkende 'onverschilligen' en het te positief klinkende 'tevredenen'): ze zijn het minst cynisch over hun politieke invloed en over politici, maar politiek toch niet of nauwelijks meer betrokken dan de eerste twee groepen; er zijn minder laag-opgeleiden in deze groep en men vindt er nauwelijks ouderen.
- 4 'Betrokkenen': deze kleine groep toont zich over de hele linie duidelijk het meest politiek betrokken en actief, de protestgeneigdheid is even groot als van de tweede groep en negatieve opvattingen over de politiek zijn nauwelijks minder wijdverbreid dan bij de eerste twee groepen; mannen, personen van middelbare leeftijd en hoger opgeleiden zijn oververtegenwoordigd.

In tabel 3.4 zijn naast de in tabel 3.3 al vermelde aandelen van deze groepen van de niet-stemmers ook de aandelen van de stemmers weergegeven. Het aandeel 'onbekommerden' is onder de stemmers en niet-stemmers even groot, het aandeel 'betrokkenen' is onder de stemmers veel groter dan onder de niet-stemmers. Het aandeel van de 'oudere cynici' is in beide perioden onder de niet-stemmers ongeveer tweemaal zo groot als onder de stemmers; het aandeel van de 'jongere cynici' is sterker oververtegenwoordigd onder de niet-stemmers. In dit verschil tussen de beide groepen cynici manifesteert zich wellicht de sterkere gewoontevorming of het grotere plichtsbesef bij de ouderen.

In de volgende paragraaf vergelijken we de vier groepen niet-stemmers met elkaar en met de gemiddelde niet-stemmers en stemmers op een aantal aanvullende kenmerken. In de volgende hoofdstukken worden de groepen als een achtergronds- en ordeningskenmerk gebruikt om in het slothoofdstuk na te gaan of de indeling buiten het enquêteonderzoek enige zeggingskracht heeft gehad.

Tabel 3.4 Het aandeel van de vier groepen onder niet-stemmers en stemmers in 1994-1997 en 2000

	1994-1997		2000	
	niet-stemmers	stemmers	niet-stemmers	stemmers
oudere cynici	31	15	27	15
jongere cynici	26	9	28	11
onbekommerden	26	26	27	26
betrokkenen	16	50	18	48

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (gewogen) en 2000

3.4 De groepen nader gekarakteriseerd

Om voldoende aantallen respondenten te kunnen vergelijken, wordt in deze paragraaf zoveel mogelijk het gecombineerde databestand 1994-1997 gebruikt. Voor enkele interessante vragen en opvattingen die niet in alle jaren zijn voorgelegd, wordt over de combinatie van 1996 en 2000 gerapporteerd.

Tabel 3.5 biedt aanvullende sociale gegevens. In hoofdstuk 1 en 2 werd al vastgesteld dat in verschillen in opkomstvoornemen volgens enquêteonderzoek de feitelijke verschillen in opkomst naar verstedelijking of gemeentegrootte nauwelijks of niet zijn terug te vinden. Ook de vier soorten niet-stemmers zijn nauwelijks verschillend vertegenwoordigd in de drie gemeentelijke grootteklassen. Gezien het leeftijdsprofiel van de soorten zal het geen verwondering wekken dat oudere cynici vaker gepensioneerd zijn of het huishouden doen en dat jongere cynici en onbekommerden vaker dan de gemiddelde niet-stemmer betaald werk verrichten. Niet-stemmers zijn vaker onkerkelijk dan stemmers (zie ook hoofdstuk 2). De jongere cynici en onbekommerden onder de niet-stemmers zijn het vaakst onkerkelijk.

Tabel 3.5 Aanvullende sociale kenmerken, 1994-1997 (in procenten)

	stemmers	niet-stemmers	groepen niet-stemmers			
			oudere cynici	jongere cynici	onbekommerden	betrokkenen
gemeentegrootte						
- 20.000	29	29	26	32	29	28
20.000 – 100.000	41	40	43	36	38	40
100.000 +	30	32	30	32	33	32
hoofdactiviteit						
doet eigen huishouden	22	28	37	27	24	16
gaat naar school of studeert	6	6	0	7	14	3
meer dan 15 uur p.w. betaald werk	46	39	20	48	52	39
werkloos of arbeidsongeschikt	9	12	16	13	7	16
gepensioneerd of in de VUT	14	11	23	1	0	23
kerkelijkheid						
geen	57	66	61	70	72	62
Rooms-katholiek	20	16	21	13	11	22
Nederlands Hervormd/Gereformeerd	18	9	11	7	8	10

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (SCP)

Op de politieke kenmerken in tabel 3.6 verschillen de niet stemmers niet alleen duidelijker van de stemmers, ook de groepen niet-stemmers zijn hier meer geprofileerd. Het idee dat het voor het dagelijkse leven niet uitmaakt wat de regering doet, leeft bij een meerderheid van de cynici, maar is bij de onbekommerden niet populairder dan bij de stemmers, en de betrokkenen zitten op dit punt ergens tussen de gemiddelde stemmer en niet-stemmer in. Wat de links-rechtspositionering betreft, wijken niet-stemmers in het algemeen, en ook de vier onderscheiden groepen niet van de stemmers af door een afwijking in richting, maar door een frequentere weigering een positie te kiezen, hetzij door zich in het 'geen van beide'-midden te plaatsen, hetzij door de vraag onbeantwoord te laten.

Tabel 3.6 Aanvullende politieke kenmerken, 1994-1997 (in procenten)

	stemmers	niet-stemmers	groepen niet-stemmers			
			oudere cynici	jongere cynici	onbekommerden	betrokkenen
'Wat de regering ook doet, voor het dagelijkse leven heeft het weinig nut': eens (1995/1996)	21	43	59	53	20	32
'Stemmen is de enige manier waarop mensen zoals ik invloed kunnen uitoefenen op de regering': eens (1995/1996)	73	52	53	58	59	33
politieke zelfplaatsing:						
(zeer) links	33	16	14	12	16	26
'geen van beide'	28	41	42	41	42	36
(zeer) rechts	30	15	15	12	13	27
'weet niet'	9	28	30	35	30	12

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (SCP)

De eerste vier opvattingen in tabel 3.7 kunnen samen worden beschouwd als een indicatie van sympathie voor een grotere ontvankelijkheid voor wat wel als 'rechts-populistisch' gedacht goed is aangeduid: een mengsel van vreemdelingenhaat, nationalisme, sociaal-conservatisme en autoritarisme, dat typerend was voor de extremistische partijen die in de jaren tachtig in Europa op de voorgrond traden (Leggewie 1987). De afzonderlijke opvattingen worden gemiddeld iets vaker aangehangen door niet-stemmers dan door stemmers. De cynische niet-stemmers vallen op door een sterk van de stemmers afwijkend oordeel over het aantal buitenlanders en een grotere acceptatie van discriminatie ten gunste van Nederlanders. Elders (Dekker 2000b) is aangetoond dat een cumulatie van deze en andere 'rechts-populistische' voorkeuren vaker voorkomt bij niet-stemmers en is in overweging gegeven dat opkomstplicht provoceert tot een in die richting uitgebrachte proteststem (protest tegen de heersende politiek en tegen de gedwongen gang naar de stembus).

De laatste vraag in tabel 3.7 is populair bij onderzoekers van ‘sociaal kapitaal’: zij beschouwen een massale keuze voor de antwoordmogelijkheid ‘wel vertrouwen’ als een aanwijzing voor het bestaan van een hoog niveau van ‘gegeneraliseerd sociaal vertrouwen’ in de maatschappij en zij maken zich daarom zorgen over de dalende frequentie van de keuze voor dit antwoord in een aantal landen, waaronder de Verenigde Staten (Putnam 2000). Er is wel wat af te dingen op de zeggingskracht van deze eenvoudige vraag, maar duidelijk is wel dat de niet-stemmers in het algemeen een minder positief beeld van de medemens hebben en dat in het bijzonder de als cynisch betitelde niet-stemmers hun scepsis over de goede bedoelingen van anderen vaak niet tot politici beperken.

Tabel 3.7 Enkele politieke opvattingen en sociaal vertrouwen, 1996 en 2000 (in procenten)

	stemmers	niet-stemmers	groepen niet-stemmers			betrokkenen
			oudere cynici	jongere cynici	onbekommerden	
gemeentegrootte:						
Vindt dat er te veel mensen van een andere nationaliteit in ons land wonen	43	64	79	69	49	56
Vindt dat bij woningschaarste een Nederlands gezin in plaats van een gezin van gastarbeiders een vrijkomende woning moet krijgen	32	46	51	59	34	35
‘Wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben’: volkomen/in grote lijnen eens	30	39	50	44	19	39
‘Het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd’: (sterk) eens	35	56	60	63	51	45
Vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?						
wel te vertrouwen	56	34	23	28	46	46
je kan niet voorzichtig genoeg zijn	38	56	69	62	44	45
weet niet	6	10	8	10	10	10

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1996 en 2000 mondeling (SCP)

Tabel 3.8 bevat tot slot enige oordelen over de landelijke politiek en het regeringsbeleid. Over het functioneren van de overheid zijn de niet-stemmers duidelijk negatiever dan de stemmers. Uitzondering onder de niet stemmers vormen weer de onbekommerden. In afgezwakte vorm doen dezelfde verschillen zich voor bij algehele tevredenheid over wat de regering doet. Ten aanzien van de intensiteit van het milieubeleid verschillen de groepen weinig; wat de opvang van buitenlanders betreft vinden niet-stemmers vaker dan stemmers dan de overheid te veel doet. Dat onderscheid blijkt uitsluitend veroorzaakt door de cynische niet-stemmers; de onbekommerden en betrokkenen wijken niet af.

Tabel 3.8 Ovattingen over overheidsbeleid, 1994-1997 (in procenten)

	stemmers	niet-stemmers	groepen niet-stemmers			
			oudere cynici	jongere cynici	onbekommerden	betrokkenen
'De Nederlandse overheid functioneert goed': (uitspraak is niet in 1994 voorgelegd)						
(zeer) eens	62	44	35	40	65	36
oneens	34	48	52	48	32	55
zeer oneens	4	9	13	12	2	9
Tevredenheid in het algemeen met wat de Nederlandse regering doet:						
zeer tevreden	2	2	1	1	2	2
min of meer tevreden	75	62	51	63	80	51
nogal ontevreden	21	31	40	30	17	38
zeer ontevreden	2	6	8	6	1	9
Vindt dat de regering aan milieubeleid						
te veel doet	8	9	12	9	4	11
juist genoeg doet	46	45	44	42	47	50
te weinig doet	46	46	44	49	49	39
Vindt dat de regering aan beleid voor de opvang van buitenlanders						
te veel doet	19	27	34	34	19	20
juist genoeg doet	52	51	45	50	60	47
te weinig doet	29	22	21	16	21	33

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (SCP)

3.5 Slot

Anders dan in hoofdstuk 2 zijn we in dit hoofdstuk niet op zoek gegaan naar factoren die niet-stemmers van stemmers onderscheiden, maar hebben we binnen de populatie van niet-stemmers gezocht naar groepen. De onderscheiding van groepen binnen een populatie met een probleem (armoede, achterstand) blijkt in beleidsgericht onderzoek

vaak meer aan te spreken dan de beschrijving van het belang van afzonderlijke kenmerken waarop die hele populatie zich onderscheidt van de bevolking zonder dat probleem (Brunner 1986, 1987). In dat geval maken de beleidsmakers zich makkelijker een voorstelling van de mensen met een probleem en zijn ze eerder geneigd te zoeken naar verschillend beleid om in te spelen op de verschillende achtergronden en oorzaken van hetzelfde problematische eindresultaat. Zo ook zou een beschrijving van groepen niet-stemmers de zich zorgen makende en naar verbeteringen zoekende politici en het grotere publiek bewuster kunnen maken van de verschillende achtergronden van het niet-stemmen. De mogelijkheden daartoe zijn natuurlijk afhankelijk van de voor de onderscheiding beschikbare kenmerken en de feitelijke variëteit en samenklontering van verschillen. De in de aangehaalde onderzoeken en het eigen onderzoek gebruikte kenmerken verschillen van samenvattingen van vrije associaties over 'gaan stemmen' via electorale gedragskenmerken en politieke opvattingen tot algemene waardeoriëntaties en sociaal-demografische kenmerken. De diverse indelingen die in dit hoofdstuk aan bod kwamen, zijn onderling daarom – meer wellicht dan vanwege de verschillende nationale achtergronden van de niet-stemmers – slecht vergelijkbaar. In alle gevallen leveren de opdelingen wel een relativering op van stereotype ideeën over 'de niet-stemmer'. In verschillende bewoordingen wordt er in de verschillende opdelingen ook wel een onderscheid gemaakt tussen mensen die maatschappelijk en politiek betrokken en vaak ook actief zijn, en groepen die over de hele linie weinig geïnteresseerd zijn, soms 'onbekommerd' en soms ontevreden en 'unplugged'. Welke groepen verder ook naar voren worden gehaald, alle indelingen ondergraven de 'conventional wisdom' (Doppelt en Shearer 1999: 1-14) van de niet-stemmers als vervreemde, apathische of cynische burgers in de marge van de maatschappij. De on-geïnteresseerden, cynici of ontevredenen mogen in de meerderheid zijn, er is ook altijd wel een groep die meer sociale en politieke betrokkenheid en participatie tentoonspreidt dan de gemiddelde stemmer. Een overeenstemming lijkt ook te zijn dat leeftijd een belangrijk onderscheidend kenmerk is, wellicht nog meer dan opleiding. Bij Kleinhenz kwam leeftijd zo naar voren, hoewel het niet medeed aan de onderscheiding van groepen; in onze eigen vierdeling maakte ze een scherp onderscheid tussen cynici.

De vierdeling voor Nederland leverde aardige resultaten op, al was het zeker niet de enig mogelijke of wellicht zelfs niet de beste opdeling van niet-stemmers. Bij de niet-stemmers waren er aanzienlijk meer cynici en minder betrokkenen, maar die laatste groep is ook bij de niet-stemmers niet te verwaarlozen; onbekommerden kwamen we bij stemmers en niet-stemmers in gelijke mate tegen. Bij opvattingen over politiek en beleid bleek de verscheidenheid binnen de categorie niet-stemmers vaak opvallender dan het verschil tussen gemiddelde stemmers en niet-stemmers. Onder de oudere en ook jongere cynische niet-stemmers lijkt een aanzienlijk potentieel te bestaan voor rechts-populistische mobilisatie, maar onder de politiek betrokken niet-stemmers is dat potentieel waarschijnlijk nauwelijks groter dan onder de stemmers, en onder de onbekommerde niet-stemmers bestaat het al helemaal niet.

In het volgende hoofdstuk worden interviews gepresenteerd in de (afnemende) volgorde van de leeftijd van de geïnterviewden. Aanvankelijk waren de interviews geordend volgens de vier groepen, maar die ordening sloot slecht aan bij de inhoud van de interviews. In de tabellen van bijlagen B4 en B5 wordt wel gerapporteerd over de groepen waartoe geïnterviewden en groepsdiscussianten volgens de door hen ingevulde vragenlijstjes zouden behoren. In hoofdstuk 6 komen we daarop terug.

Noten

- 1 We zoeken naar 'fuzzy-bounded' categorieën met een grote 'overall similarity' of 'family resemblance'. Deze termen zijn ontleend aan de pleidooien van de Amerikaanse beleidswetenschapper Brunner (1986, 1987) voor een 'case-wise' in plaats van 'variable-wise' analyse en presentatie van enquêtegegevens. Een vergelijkbare terminologie van 'variable-oriented' versus 'case-oriented' onderzoek en 'fuzzy-sets' gebruikt Ragin (1987; 2000). De auteurs delen een grote scepsis ten aanzien van weidse verbanden tussen (statistisch) geïsoleerde aspecten van cases en zoeken beiden middelen om cases als betekenisvolle gehelen recht te doen; zij doen dat alleen op verschillende wijze. De interesse verschilt. Brunner zoekt naar groepen en Ragin naar causaliteitspatronen ('multiple conjunctural causation'). Op zich is dat nog geen wezenlijk verschil – dezelfde variabele kan gebruikt worden als onderscheidend kenmerk naast andere kenmerken in een typologie of als een gevolg met combinaties van de overige variabelen als oorzaak (Ragin 1987: 19-20) – maar het idee van overalgelijkenis bij Brunner botst met het idee van Ragin dat een enkel kenmerk kan leiden tot een heel ander type of dat het kan zorgen voor een volstrekt andere uitkomst van een combinatie kenmerken (Ragin 1987: 150-154, Ragin 2000: 76-78). Hoewel de benadering van Ragin voor het onderhavige onderwerp zeker relevant is, gaan we niet op zoek naar beslissende kenmerken; we beperken ons, alleen al vanwege de beschikbare ruwe informatie over niet-stemmers, tot het opsporen van 'families'.
- 2 Bij clusteranalyse van respondenten worden op verschillende wijzen hun overeenkomsten en verschillen op variabelen opgeteld; op basis van de zo verkregen nabijheids- of afstandmaat worden op verschillende wijzen groepen gemaakt of opgesplitst. Clusteranalyse is veel minder gestandaardiseerd dan andere statistische technieken en vergt veel meer beslissingen van de onderzoeker, maar dat is niet per se te beschouwen als een tekortkoming van de techniek (zie ter oriëntatie bij voorbeeld verder SPSS 1999).
- 3 Hoewel hun hele boek over de verschillende soorten niet-stemmers gaat, vertellen ook Doppelt en Shearer (1999: xii-xiii, 234) weinig over de wijze waarop ze de groepen onderscheiden hebben. Noch de exacte selectie en meting van kenmerken, noch de maten en technieken van clusteranalyse, noch de criteria op basis waarvan ze tot vijf clusters worden gerapporteerd.
- 4 In de vier-jarencombinatie 1994-1997 zijn de jaren door herweging van gelijke omvang gemaakt en is bovendien door herweging gecorrigeerd voor de oververtegenwoordiging van vrouwen.
- 5 In de Pols-data in hoofdstuk 2 werden mensen die 'weet (nog) niet' antwoordden op een vraag naar het stemgedrag in het geval er Kamerverkiezingen zouden zijn, bij de stemmers geteld. Daar was de vraag echter niet óf men zou gaan stemmen, maar op welke partij men zou gaan stemmen. Bij de mensen die nog niet wisten wat ze zouden gaan doen, zullen wel mensen hebben gezeten die nog onzeker waren over hun gang naar de stembus. Gezien het grote aandeel 'weet (nog) niet' in antwoord op de vraag naar partijvoorkeur in andere enquêtes waarin de vraag wordt gesteld na een vraag over de waarschijnlijkheid dat men gaat stemmen, mag aangenomen worden dat de meesten wel van plan waren om te gaan stemmen, maar dat ze nog niet zeker wisten waarop.

- 6 Er is gebruik gemaakt van 'quick cluster' van SPSS, een eenvoudige 'iterative partitioning' van cases in een opgegeven aantal clusters op basis van de kleinste gekwadeerde euclidische afstand tussen case en clustercentrum (zie SPSS 1999). Variabelen zijn niet gestandaardiseerd; de afstand tussen twee niet-stemmers is simpelweg het aantal variabelen waarop ze zich onderscheiden. De opdelingen zijn met en zonder update van de clustercentra een groot aantal keren herhaald om tot een stabiele indeling te komen. Voor hiërarchische clustertechnieken was het aantal cases te groot, maar er is wel geëxperimenteerd met transformaties van variabelen en dus met andere afstanden en met verschillende initiële centra.

4 Niet-stemmers gehoord: de interviews

Peter de Greef

4.1 Inleiding

4.1.1 De zoektocht

De tekst van de advertentie in het zomernummer van landbouwblad *Zuidland* was ongebruikelijk: 'Agrariërs gezocht die volgend jaar bewust niet gaan stemmen.' Ze werden verzocht zich te melden bij een freelance journalist, die voor een onderzoek van het Sociaal en Cultureel Planbureau op zoek was naar ongeveer dertig niet-stemmers. Hun persoonlijke relaas zou anoniem worden gepresenteerd. 'Alle reacties worden zeer vertrouwelijk behandeld.'

Het idee voor de advertentie kwam van de Zuidelijke Land- en Tuinbouworganisatie (ZLTO) zelf. Na intern beraad en menige rondvraag waren er binnen het directe netwerk van de vereniging geen mensen gevonden die wilden meewerken aan een rapport over niet-stemmers in Nederland. De afdeling PR van de ZLTO zag een oproep in haar periodiek *Zuidland* als laatste mogelijkheid: alle leden zouden zo in een keer worden benaderd. Geïnteresseerden werden verzocht binnen anderhalve maand te reageren. Enige spoed was gewenst omdat in de periode erna veel agrariërs het te druk zouden hebben met de oogst. Het aantal reacties op de advertentie werd tekenend voor het verloop van de speurtocht naar niet-stemmers: er kwam één reactie, van een aardappelboer uit Zeeuws-Vlaanderen. Helaas bleek de man niet te voldoen aan de criteria die het SCP ondertussen had opgesteld om een zich aftekenend tekort aan 'politiek ongeïnteresseerde' niet-stemmers af te wenden. Hij is dus niet terug te vinden in deze publicatie.

De opdracht van het Sociaal en Cultureel Planbureau was helder: zoek dertig personen met een grote verscheidenheid aan persoonlijke achtergrond en politieke en maatschappelijke betrokkenheid, om zo een redelijke dekking te bereiken van een viertal groepen niet-stemmers die op basis van enquêtegegevens waren onderscheiden (zie het voorafgaande hoofdstuk). Daarbij kwam nog de journalistieke eis dat alle geïnterviewden een persoonlijk verhaal moesten hebben waarin de motivering om niet te gaan stemmen begrijpelijk zou worden gemaakt voor anderen. Uiteindelijk konden met de beschikbare middelen slechts 26 interviews worden gerealiseerd en zijn daarin de 'politiek betrokken niet-stemmers' uit het vorige hoofdstuk nogal oververtegenwoordigd. Al snel bleek namelijk dat er een aantal probleemgroepen zijn, waarop diverse benaderingswijzen werden losgelaten.

Het platteland

Acht jaar Paars heeft het vertrouwen in de politiek op het platteland geen goed gedaan. Er is onder agrariërs flink wat wrevel ontstaan over het optreden van Den Haag tijdens de varkenspestepidemie in 1997 en de recente mond- en klauwzeercrisis. Het gevoel dat de boerenstand koste wat kost moet worden gesaneerd, dat er een wit voetje moet worden gehaald in Brussel en dat boeren doelbewust monddood zijn gemaakt, leeft op het platteland sterk. Of zoals een Brabants gemeenteraadslid, tevens boer, opmerkte: 'De politiek heeft even afgedaan.'

Hoe diep dat wantrouwen inmiddels is geworteld, werd tijdens de selectie van niet-stemmers snel duidelijk. Vijf regionale afdelingen van de Land- en Tuinbouworganisatie Nederland (LTO), die hun wortels diep in de boerengemeenschap hebben, bleken ondanks ijverige pogingen niet in staat hun leden te motiveren mee te doen aan het onderzoek. Op lokaal niveau zochten diverse LTO-voorzitters van de zogeheten kringen naar kandidaten, maar ook zij boekten geen succes. Er werden raadsleden benaderd in enkele Brabantse en Zuid-Hollandse gemeenten die bekendstaan als agrarisch; de raadsleden konden al na twee weken melden dat geen boer bereid was mee te doen. De oproepen op enkele regionale bijeenkomsten waren ook vruchteloos.

Een agrariër, Jaap Donckers uit Brabant, doet in deze publicatie zijn verhaal (§ 4.2.8). Hij is na het ruimen van zijn boerderij in 1997 gestopt als boer. 'Het is niet te verkroppen dat om politieke redenen gezonde dieren worden afgeslacht.' Hij werd benaderd via een vriend van hem die tevens ex-gemeenteraadslid is. Pas na diverse gesprekken en de garantie dat hij onder een andere naam in de publicatie zou komen, wilde Donckers meewerken.

De stad

Voor het onderzoek was het van belang dat de respondenten uit heel Nederland kwamen en dat alle sociale lagen werden vertegenwoordigd. Omdat al snel bleek dat lukraak personen telefonisch benaderen geen effect had, werden zogeheten vertrouwenspersonen gezocht: mensen die door hun werk of door hun sociale netwerk goede contacten hebben in wijken en dorpen, zoals opbouwwerkers, kroegbazen, pastors, gemeenteraadsliden en wijkvertegenwoordigers. Ook werd via belangenorganisaties – van rotary tot vrouwensalon – naar respondenten gezocht; overigens zonder succes.

Een van de meest succesvolle methoden bleek achteraf het zogeheten posten. In de centra van drie steden, Den Haag, Utrecht en Amsterdam, werden vele tientallen voorbijgangers aangeschoten. Zo konden Willem Verbeek jr. en Willem Verbeek sr. uit Gelderland tijdens hun dagje uit in Amsterdam worden gestrikt (§ 4.2.2). Ook Geert Groesbeek en Willie Turpijn (§ 4.2.6), Mariska de Groot (§ 4.2.9) en Angélique Moret (§ 4.2.11) werden langs deze weg gevonden.

De jongeren

Youp van 't Hek schreef het in oktober 2001 al: geen jongere wil geassocieerd worden met een politieke partij. Sterker nog: jongeren zijn moeilijk enthousiast te krijgen als

het gaat om politiek. Hoe moeizaam de verhouding tussen jongeren en politiek is, bleek tijdens het posten in Amsterdam, Den Haag en Utrecht. Tientallen jongeren werden gevraagd om aan het onderzoek mee te doen. Dat leverde slechts een handjevol positieve reacties op, waarvan er één, die van Jimmy Sama (§ 4.2.19), door de selectie kwam. Een poging om 's avonds in kroegen in Rotterdam jongeren aan te spreken was eveneens gedoemd tot mislukken. Uiteindelijk werd via een promotiebureau van op jongeren gerichte alcoholische drankjes zoals de Breezer een grote groep jongens en meisjes benaderd. Het bleek een redelijk succesvolle strategie.

4.1.2 De cijfers

Leeftijdsofbouw en sekse

De gemiddelde leeftijd van de 26 geïnterviewden was op het moment van de gesprekken 41,5 jaar. De oudste persoon is 85, de jongste 17. Alle geïnterviewden zijn bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002 stemgerechtigd. Van de geïnterviewden zijn er tien vrouw.

Mannen bleken tijdens de selectie eerder geneigd mee te doen aan het onderzoek. Hun mening over politiek was over het algemeen feller. De intentie bij mannen om niet te gaan stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen in mei 2002 werd door het interview meestal versterkt, bij enkele vrouwen gaf het gesprek juist aanleiding om hun aanvankelijke standpunt om niet te gaan stemmen te heroverwegen. Zij gaven aan het eind van het interview aan nog sterk te twijfelen.

Tabel 4.1 Kenmerken van de 26 geïnterviewden

sekse en leeftijd	N	omvang woonplaats	N	provincie	N
man 18-34	7	< 5.000 inwoners	3	Noord-Holland	2
vrouw 18-34	3	5.000 – 15.000	2	Zuid-Holland	10
man 35-59	7	15.000 – 40.000	5	Noord-Brabant	4
vrouw 35-59	5	40.000 – 100.000	4	Limburg	1
man 18-34	2	100.000 – 250.000	6	Gelderland	5
vrouw 35-59	2	> 250.000 inwoners	6	Utrecht	2
				Friesland	2

Woonplaats naar aantal inwoners

Van de geïnterviewden woont bijna de helft in een plaats met meer dan honderdduizend inwoners. Twee personen leven in een dorp van minder dan duizend mensen. Van hen is er een (Jaap Donckers) die zegt dat de strenge sociale controle in het dorp jarenlang zijn stemgedrag heeft beïnvloed. Geen andere respondent heeft daarover verder een opmerking gemaakt.

Verdeling naar provincie

De meeste geïnterviewden wonen in Zuid-Holland. Een van de verklaringen daarvoor is dat er tijdens de selectieperiode het meest intensief contact is geweest met opbouwwerkers, maatschappelijke organisaties en gemeenteambtenaren uit deze provincie.

Bereidheid mee te doen aan het onderzoek

De bereidheid van elke respondent om aan het onderzoek mee te doen, werd beoordeeld met een cijfer van 1 tot 5. Wie meteen enthousiast reageerde, kreeg een 5. Kwamen er nogal wat argumenten aan te pas om iemand over te halen, dan kreeg de persoon een 2. Wie helemaal niet wilde meedoen en pas zwichtte na flink aandringen, ontving een 1.

Tabel 4.2 Bereidheid mee te doen en spraakzaamheid van de 26 geïnterviewden

bereidheid	N	spraakzaamheid	N
1 (laag)	6	1 (laag)	3
2	6	2	4
3	7	3	4
4	6	4	11
5 (hoog)	1	5 (hoog)	4

Spraakzaamheid

Om een indruk te krijgen van de medewerking tijdens het gesprek, kregen de geïnterviewden ook een cijfer voor spraakzaamheid. Ook hier liep de schaal van 1 tot 5. Wie ronduit vertelde, en geen moeite had om over politiek en privé-leven te praten, kreeg een 5; verliep het gesprek bijzonder moeizaam of buitengewoon onaangenaam, dan werd een 1 gegeven.

Er blijkt tussen de cijfers voor 'bereidheid' en 'spraakzaamheid' (zie de tabel in de bijlage bij dit hoofdstuk) een positieve correlatie (0,31) te bestaan: wie niet graag aan het onderzoek meedeed, had ook weinig behoefte veel van zichzelf prijs te geven, en andersom. Opvallend is wel dat personen die aanvankelijk niet heel enthousiast maar ook niet bijzonder afhoudend reageerden op de uitnodiging om aan het onderzoek mee te doen, vrij snel tijdens het gesprek hun eventuele twijfels overboord zetten en vrijuit gingen vertellen.

4.1.3 Het gevoel

Familieachtergrond

Interesse voor de politiek lijkt een familietrek te zijn, blijkt uit de gesprekken. Simpel gezegd: wie thuis niet met politiek is opgevoed zal later moeilijk de weg vinden naar Den Haag vandaag. Dinie Toet (§ 4.2.13) is daarvan een voorbeeld, maar ook Guido (§ 4.2.17), die op 4-jarige leeftijd van Suriname naar Nederland kwam en nooit in een

omgeving heeft geleefd waarin politiek een onderwerp was. Ook bij Vincent van der Garde (§ 4.2.16), die opgroeide in een gezin waarin politiek geen rol speelde omdat het niet paste in het geloof, is dit te zien. Daarentegen is bij Jaap Verweij (§ 4.2.3) en Willie Turpijn (§ 4.2.6), beiden grootgebracht in een rood nest, de interesse voor de politiek er haast ingestampt. Hoewel de verbondenheid met politieke partijen minder wordt doordat Verweij en Turpijn zich minder in de standpunten van vooral de PvdA kunnen verplaatsen, zullen zij nooit hun belangstelling voor de politiek verliezen, zeggen ze.

Er is overigens wel een uitzondering op de regel dat belangstelling voor de politiek verband houdt met de familieachtergrond: in het gezin van Renée Veldhuizen (§ 4.2.15) was politiek geen issue. Zij raakte pas tijdens haar studieperiode geïnteresseerd.

Persoonlijke ervaring

Een aantal geïnterviewden gaf aan dat de kiem voor hun desinteresse voor de politiek is gelegd door een negatieve ervaring die zij daarmee hadden. Voor Mariska de Groot (§ 4.2.9) was haar armoedige jeugd, waarin zij samen met haar ouders en vier broers en zussen moest rondkomen van de WAO-uitkering van haar vader, reden om politici nog steeds te verachten. 'Elke maand kreeg mijn vader een bedrag op z'n rekening gestort. Of het genoeg was om financieel van rond te komen, werd niet gevraagd. We moesten ons ermee redden.' Mariska verwijt politici een gebrek aan inlevingsvermogen, en ze is niet de enige. Ook de alleenstaande moeder Angelique Moret (§ 4.2.11) loopt aan tegen wat zij noemt het ontmenselijken van de politiek. Alles draait om wetten en regels, voor de noden van het individu is geen oog meer. Hierdoor is het restje vertrouwen dat zij in de politiek had, verdwenen. Voor agrariër Jaap Donckers is de ruiming van zijn boerderij in 1997 dusdanig traumatisch geweest dat hij naar zijn zeggen nooit meer zal stemmen. Ook Lisa de Rijp (§ 4.2.7), die de politiek in Den Haag verantwoordelijk stelt voor de dood van haar man, zegt nooit meer de gang naar het stembureau te maken.

Van een andere orde zijn de ervaringen van Karel Willemse (§ 4.2.14) en Jaap Verweij (§ 4.2.3). Beide heren zijn, of misschien beter gezegd: waren, politieke veelvratens: alles wat ook maar enigszins met politiek te maken had, slurpten ze op. Voor Karel Willemse (§ 4.2.6) was zijn enthousiasme voor de politiek reden om een baan in de publieke sector te zoeken. Zijn belevenissen met de gemeentepolitiek in een kleine vestingstad hebben hem echter in twee jaar tijd zodanig afgestompt dat hij zijn baan bij de lokale overheid heeft ingeruild voor een managementfunctie bij een commerciële onderneming. Ook Jaap Verweij zag zijn socialistische idealen niet verwezenlijkt. Nu de politiek volgens hem op een afgrijselijke manier verzakelijkt, is zijn directe betrokkenheid sterk afgenomen. Pas als er een nieuw politiek systeem komt, is hij weer tot actieve deelname te porren.

Leeftijd

Voor de jongeren waarmee is gesproken, is politiek geen issue. Zij vinden haar samengevat saai en oubollig. Hun desinteresse gaat zover dat relatief eenvoudige vragen als 'wie is Wim Kok?' en 'noem eens een minister uit het paarse kabinet' niet goed worden beantwoord. Marc Jansen heeft daar wel een verklaring voor: jongeren zijn pure individualisten die bezig zijn met de zoektocht naar zichzelf en daardoor geen tijd hebben om zich ook nog eens met het collectieve (lees: de politiek en maatschappelijke problemen) bezig te houden.

Oudere respondenten, zoals Marie Klawer en de oudere-jongere Willie Turpijn, kunnen smakelijk vertellen over het Nederland van de verzuiling. Voor hen zijn de scheidslijnen die de politiek in de samenleving trekt nog steeds herkenbaar, hoewel ze bijna allemaal vinden dat politieke partijen ertoe neigen naar elkaar toe te trekken. Marie Klawer zal de eerste zijn die toegeeft dat ze voor altijd besmet is met het verzuilingsvirus: al zestig jaar lang stemt ze KVP of CDA, een andere partij is er voor haar niet. 'Ik sta nooit te eipen op mijn stemformulier, ik weet geheid wat ik ga stemmen. Voor jongeren is het gelukkig geen wet van Meden en Perzen meer. Die kunnen gemakkelijker zeggen: [...] ik stem helemaal niet.'

Schuldgevoel

Niet-stemmers in de leeftijdsgroep 35-59 jaar hebben de meeste moeite met hun stap om bij verkiezingen niet de gang naar de stembus te maken. Zij hebben, in tegenstelling tot jongeren, ooit wel gestemd. De stelling: hoe ouder de respondent, hoe groter de twijfel, gaat echter niet op. Zo heeft Willem Verbeek sr. samen met zijn zoon Willem Verbeek jr. een eigen wereldje geschapen waarin politiek nauwelijks een rol meer speelt.

Jongeren hebben over het algemeen helemaal geen last van schuldgevoelens. Zij hebben een heel duidelijke consumptiegedachte over politiek: als politiek-Den Haag niet weet hoe het haar boodschap interessant moet verkopen, dan is dat haar probleem. Voor jongeren moet politiek een smakelijk hapje zijn.

4.2 Portretten

Bij gebrek aan een overtuigender indelingscriterium zijn de nu volgende portretten geplaatst in volgorde van afnemende leeftijd van de oudste tot de jongste geïnterviewde.

4.2.1 Armoede troef

Marie Klaver (85)

In het zorgcentrum waar Marie Klaver (85) woont, is het leven nog maar een paar uur per dag gezellig. 's Ochtends om een uur of elf, als er met z'n allen een kopje koffie wordt gedronken in de grote zaal beneden, en 's middags, als de buurvrouwtjes wat samenklitten om de rest van de dag door te komen. 'Voor de rest van de tijd moet je de gezelligheid zoeken.'

Marie is een mooie oude vrouw. Haar levendige bruine ogen geven haar iets eigenwijs. Haar lange grijze haren zitten in een knot zoals zo veel oude dametjes die hebben. Haar gezicht is vol rimpels, maar die tekenen van ouderdom staan haar goed. Ze is klein en ietwat gedrongen, ze loopt langzaam want ze heeft de tijd aan zichzelf. Er is niemand over wie ze zich nog druk hoeft te maken. Haar zeven kinderen reddden zich prima en de kleinkinderen hebben voor zoveel nakroost gezorgd dat ze langzamerhand de tel kwijtraakt. Het is alleen na het overlijden van haar man wel erg stilte om haar heen geworden. Ze vecht niet meer tegen de dood, zegt ze. De mooiste jaren uit haar leven zijn voorbij. Toch zijn het die oude tijden die ze zich het beste kan herinneren. Met de nieuwe wereld heeft ze meer problemen. Haar geheugen laat haar zo nu en dan in de steek. Dan kan ze een kleinkind niet helemaal meer plaatsen.

Marie is zo'n oma die iedereen wel zou willen hebben: lief, knus en gezellig. Nog altijd heeft ze die Brabantse gastvrijheid, al zijn de enorme pannen met goedgevulde groentesoep inmiddels vervangen door zakjes *Cup-a-soup*. 'Ook lekker hoor', verzekert ze.

Als Marie over politiek praat, dan gaat het over een voorbijgevoerde wereld van nonnen, rooms en rooien. Haar verhalen gaan terug naar het Den Haag aan het begin van de vorige eeuw. Terug naar de Da Costastraat waar Marie met haar ouders, drie broers en drie zussen in een huis van de katholieke woningbouwvereniging woonde. Ze waren echte burgers: niet arm, niet rijk, gewoon gemiddeld. Moeder verdiende de kost met het naaien van slopen voor textielwinkels; per sloep kreeg ze vijf cent. Twee slopen stonden gelijk aan een brood. Vader was kunstenaar. Hij

hield atelier achter het huis in een grote ruimte voorbij de keuken. Zijn werk vond tot de Eerste Wereldoorlog redelijk aftrek. Daarna zakte de economie in en kochten de mensen de beelden die hij maakte steeds minder vaak. Het gezin leefde vooral van moeders naaiwerk en de centen die de oudste dochter binnenhaalde met haar werk bij Mode-Magazijn Gerzon, een chic warenhuis in de Spuistraat waar alleen gegoede klanten kwamen. Met het geld dat ze bij Gerzon verdiende, konden ze op zaterdag de slager betalen.

De wereld van de Da Costastraat was vrij overzichtelijk: er leefden alleen katholieken die wat geld hadden. Arme roomse gezinnen woonden een paar straten verderop. Zij hadden hun eigen territorium gekregen, net zoals op school de arme leerlingen hun eigen klas hadden. De nonnen zagen strikt toe op die scheiding tussen arm, burgerlijk en rijk; zij waren de meesters van de maatschappelijke ordening. Slechts een keer per jaar mocht een kindje uit de arme wijk de burgerklas binnenkomen. Gekleed in een hempje stond het dan boven op een schoolbankje. De klas kleedde het aan met mooi gebreide sokjes, wantjes en een truitje. Ook kreeg het wat geld mee, zodat de ouders wisten dat dit jaar hun gezin het kerstkindje herbergde.

Socialisten zag je niet in de Da Costastraat: die woonden aan de overkant, in een andere wijk bij de Veenkade. 'In onze ogen waren dat geen mensen, daar speelde je niet mee, dat was minder volk, dat waren de rooien.' En zo was het ook in de politiek. Je had een partij voor de katholieken en een voor de socialisten. Stemadvies was niet nodig. 'Bij verkiezingen renden mijn oudste broers om tien uur naar de Prinsengracht om op grote borden de uitslag te bekijken. Hadden wij het goed gedaan, dan kwamen ze joelend terug: de socialisten waren weer verslagen. Bij verkiezingen draaide alles om die tweestrijd.'

Niet dat Marie daar belangstelling voor had. Politiek heeft haar nooit kunnen boeien. De grootste politieke heldendaad die ze ooit heeft verricht, was – naast ruim zestig jaar trouw KVP en CDA stemmen – Duitse soldaten een poot uitdraaien wanneer die een doos chocola kwamen halen in het winkeltje waar zij achter de toonbank stond. 'Als jij zo graag chocolaatjes naar je liefje in je *Heimat* wilt sturen, dan kun je best een paar dubbeltjes meer betalen, dacht ik dan.'

'Voor vijftien gulden per week stond ze van 's morgens acht tot vaak 's avonds elf in de brood-, chocola- en koekjeswinkel. Haar zoonje scharrelde ondertussen wat rond bij de kaasboer; kinderopvang bestond toen nog niet.

Er is gelukkig veel veranderd, zegt Marie. Nederland is welvarender geworden, er zijn meer voorzieningen gekomen, de oude dag is redelijk geregeld en met een 36-urige werkweek moet je goed kunnen rondkomen. Ook zijn de waarheden van vroeger radicaal omgeworpen. Gelukkig maar, zegt ze. 'Toen was katholiek-zijn alles en de rest niks. Vanaf de kansel werd geroepen dat er KVP moest worden gestemd. Je geloofde dat en nog steeds blijf je bij je eigen partijtje, ook al komen er van die mooie meneren op televisie allemaal mooie beloftes doen. Zoals Wim Kok: ik houd het misschien tien minuten vol en dan druk ik snel op een ander knopje. Ik sta nooit te *eipen* op mijn stemformulier, ik weet geheid wat ik ga stemmen. Voor jongeren is het gelukkig geen wet van Meden en Perzen meer. Die kunnen gemakkelijker dan wij ouderen zeggen: nee dat doe ik niet, ik stem wat anders of ik stem helemaal niet.'

Als straks de strijd voor de Kamerverkiezingen losbarst, zal ze weer moeten denken aan haar man. Hij nam alles wat over politiek ging als een spons in zich op. Elk politiek programma op tv werd bekeken, geen *Journal* werd overgeslagen. Als ze met z'n tweetjes op bezoek gingen bij zijn beste vriend, dan zonderden de mannen zich af in een kamertje om bij een sigaartje en een borrel de toestand in de wereld te bespreken. 'Voor hem waren de verkiezingen reuze belangrijk. Hij trok bij wijze van spreken zijn mooie broek aan om naar het stembureau te gaan. Nooit heeft hij met mij over politiek gesproken, hij wist dat ik er toch geen snars van begreep. Dat zal wel met vroeger te maken hebben. Mannen waren er om het geld binnen te brengen, te eten en een borreltje in de kroeg te drinken. Dat was ook de plek waar veel over politiek gesproken werd. Wij vrouwen kwamen daar niet en dus ging de politiek aan ons voorbij.'

Mocht Marie het nu in Nederland voor het zeggen krijgen, dan zou ze het egoïsme in de samenleving aanpakken. Ze ziet het als een vervelend bijverschijnsel van de gegroeide welvaart. Er komt een verweerde generatie aan die gewend is uiteten te gaan, dure spullen te kopen en alleen aan 'het

eigen ik' te denken, zegt ze. 'Ik wens niemand armoede toe. Maar als mijn moeder 's winters een arm kindje zonder handschoenen langs ons huis zag lopen, dan nam ze het bij zich en zei: kom na school maar even langs. Van wol breide ze dan snel een paar warme wanten. Het waren die kleine dingetjes die je voor een ander deed. Dat bestaat niet meer.'

Voor het eerst in haar leven twijfelt ze of ze wel gaat stemmen. Het is misschien de leeftijd, zegt ze.

4.2.2 Verloedering

Willem Verbeek sr. (82) en Willem Verbeek jr. (48)

Vader Willem Verbeek sr. (82) en zoon Willem Verbeek jr. (48) delen al 36 jaar een kleine eengezinswoning in een oude buurt in een grote stad op de Veluwe. Moeder Verbeek is jong gestorven, sindsdien zijn vader en zoon onafscheidelijk. Ze hebben zo hun rituelen: 's avonds wordt er altijd om kwart voor zeven samen gegeten. Daarna verzorgt Verbeek jr. in de tuin zijn duiven en vertrekt Verbeek sr. - op maandag- en donderdagavond - naar de kaartclub.

Overdag werkt Verbeek jr. in de stad bij een constructiebedrijf; Verbeek sr. haalt in die tijd oud papier op voor de sportvereniging. Het is vrijwilligerswerk waar hij een dagtaak aan heeft, week in, week uit. Hoewel de prijs van oud papier is gedaald van 22 cent naar 6 cent per kilo, blijft Verbeek sr. de kranten ophalen. Hij heeft zo zijn vaste adressen. In de kleine woonkamer staan naast een oude transistorradio, de enorme kleurentelevisie en wat porseleinen beeldjes enorme stapels kranten die allemaal keurig in dozen zijn gestoken.

Verbeek jr. zit in de enige fauteuil in huis en kijkt naar *reality-tv* op SBS 6, Verbeek sr. zit op z'n vaste plek aan de kleine eettafel en kijkt naar buiten.

Verbeek sr.: 'De laatste keer dat wij zijn gaan stemmen is zeker dertig jaar geleden, denk je niet?'

Verbeek jr.: 'Nee, geen dertig jaar, maar wel twintig jaar.'

Verbeek sr.: 'Ik kan mij de eerste keer dat ik ging stemmen nog herinneren. Dat was in 1936, stemmen was toen verplicht. Ging je niet stemmen, dan kreeg je een boete aan je broek. Ik heb

geen idee wat ik toen gestemd heb. Het zal wel PvdA zijn geweest. Mijn vader zei altijd: "Als de arbeiders het goed hebben, heeft iedereen het goed." Want arbeiders laten het geld dat ze in hun zak krijgen rollen, terwijl mensen met geld hun poen vasthouden. Mijn vader stemde altijd PvdA, totdat onze buurman in het dorp plots in de gemeenteraad kwam te zitten voor de VVD; toen is hij VVD gaan stemmen.'

Verbeek jr.: 'Hans van Mierlo heb ik de laatste keer gestemd, nou die is al heel lang weg.'

Verbeek sr.: 'De PvdA, dat was mijn partij, met de ouwe Drees. Die heeft goede dingen gedaan. Die partij zat in je, nu is het één pot nat wat in de regering zit. Je hebt niet zoiets van: dat is dé man, dat is dé partij. Het is allemaal niks. Neem Kok, dat is geen arbeidersman meer. Hij lijkt meer op een VVD'er dan op een PvdA'er. Wat wordt er voor arbeiders nog voor goeds gedaan? De ouwe Drees kwam met de AOW. Bij ons thuis hadden we een bakkerij, vakantie kenden we niet. Opeens kregen we een week vakantie en toen veertien dagen. Allemaal dankzij de ouwe Drees.'

Verbeek jr.: 'Van Mierlo had ook goede ideeën. Hij kwam op voor de gewone mensen, dat sprak mij aan. Ze beloven veel, die politici, maar er gebeurt weinig. Dan is het toch niet zo vreemd dat ik stemmen niet als een plicht zie. Als de politiek goed gebeurt, oké. Maar alles verloedert. Over twintig jaar moet je met een pistool over straat, zo onveilig is het... De samenleving is harder geworden. Het lijkt hier af en toe wel Amsterdam. Mensen worden gewoon op straat neergeslagen en beroofd. Als je op vakantie gaat, ben je bang dat de boel leeg is als je thuiskomt.'

Verbeek sr.: 'Nee, dan al die narigheid op het *Journal*. Er gaat geen dag voorbij zonder moord en doodslag. Voor de oorlog had je dat niet. Het hele fatsoen is minder geworden. Vroeger hadden ze nog eerbied voor je bezittingen, kon je gewoon je fiets zonder slot op straat laten staan; dat kan niet meer.'

Verbeek jr.: 'Ja, in Tokio. Als je daar gepakt wordt met een gestolen fiets, dan kom je in een werkkamp terecht; hier ga je naar een soort hotel als je al gepakt wordt.'

Verbeek sr.: 'Toen we in Finland waren, legden we in het restaurant ons geld voor het eten gewoon op een schoteltje. Niemand dacht eraan om dat ervan af te pakken. Ze legden zelfs het geld voor de krant op de stoep neer naast de stapel

kranten. Ik vraag mij af of dat nog altijd zo is.'

Verbeek jr.: 'De straffen zijn ook te laag. Als je straf krijgt kun je gewoon bellen.'

Verbeek sr.: 'Je hebt televisie op je cel.'

Verbeek jr.: 'Een lachertje is het.'

Verbeek sr.: 'Net het Hilton.'

Verbeek jr.: 'Die Marokkaanse jongens pakken ze op, maar voor je het weet staan ze weer buiten. Dat lijkt toch nergens op.'

Verbeek sr.: 'In een werkkamp moeten ze te stoppen.'

Verbeek jr.: 'Met verschillende afdelingen waar ze werk kunnen verrichten net als iedereen. En 's avonds moet het sober zijn, niet met al die luxe dingen. Gewoon een kamer met een bed, afgesloten van de buitenwereld. Geen poespas.'

Verbeek sr.: 'Dan zie je tenminste waar ze zitten, nu hebben ze onderdak en goed eten. Er zijn genoeg zwervers die gaan jatten om in de cel terecht te komen.'

Verbeek jr.: 'Er is totaal geen afschrik-effect.'

Verbeek sr.: 'En dan die gezondheidszorg. Ouderen leven nu eenmaal langer, dan moet je toch zorgen voor genoeg zorg.'

Verbeek jr.: 'Ik heb een soort geelzucht. Twee maanden moet ik wachten voordat ik kan worden geholpen. De dokter keek ervan op. Hij zegt: "Tegen die tijd ben je alweer beter." Er is veel te veel gekort op de zorg en op verpleegkundigen. Dekwaliteit van de zorg is wel goed. Maar het mag toch niet zo zijn dat mensen die in een levensbedreigende situatie zitten, met hartproblemen bijvoorbeeld, moeten wachten? Wat is dat voor laks gedrag?'

Verbeek sr.: 'Neem die Betuwelijn. Niemand kan verzekeren dat die rendabel wordt. Hoeveel heeft die lijn al niet gekost, hoeveel huizen zijn er al niet gesloopt? Dat hebben ze gewoon doorgedrukt zonder eerst naar de voor- en nadelen te kijken. Neem de euro. Engeland gaat eerst bekijken of het wat wordt; nee, Nederland moet meteen weer haantje-de-voorst zijn.'

Verbeek jr.: 'Pronk die strooit ook maar met geld aan die corrupte rotlanden.'

Verbeek sr.: 'Ze zeggen dat dit kabinet het goed doet, maar ze hebben gewoon de tijd mee.'

Verbeek jr.: 'In gouden tijden is het altijd makkelijk regeren.'

Verbeek sr.: 'Hoe heet ie... Brinkhorst met die koeien.'

Verbeek jr.: 'Dat is ook een vies zaakje.'

Verbeek sr.: 'Hoeveel koeien zijn er niet voor niets afgemaakt. Inenten zou beter zijn geweest. Als dat vroegtijdig was gebeurd, meteen na de eerste ontdekking, dan had uitbreiding voorkomen kunnen worden. Dat ruimen heeft een hoop geld gekost, inenten kost ook veel, maar lang niet zo veel. Die boeren zitten nog steeds te wachten op hun geld dat ze voor hun geruimd vee zouden krijgen. Het is beloven, beloven en niks doen.'

Verbeek jr.: 'Maar nu wel terugkomen op die boetes voor boeren die fouten hebben gemaakt tijdens de mond- en klauwzeercrisis. Nee, dat zaakje stinkt, ze willen gewoon minder boeren hebben.'

Verbeek sr.: 'Het is omdat je het niet allemaal onthoudt wat je op televisie ziet.'

Verbeek jr.: 'Politici zijn niet te vertrouwen. Ik snap niet dat mensen stemmen op die lui. Je hebt geen partij waarvan je zegt: die pakt de boel goed aan. Ja, laatst had je die VVD'er die het aantal asielzoekers wilde aanpakken, hij werd meteen neergesabeld. Maar op basis van één idee ga je niet VVD stemmen, het gaat om de breedte.'

Verbeek sr.: 'Volgens Ruud Lubbers die nu in die beweging van die asielzoekers zit, doet Nederland te weinig aan asielzoekers. Je stikt in dit land onderhand in de asielzoekers. In Rotterdam wonen meer zwarten dan blanken.'

Verbeek jr.: 'Janmaat had enkele goede ideeën, maar ook niet allemaal.'

Verbeek sr.: 'Vroeger zat een ander slag mensen in de regering. Net even iets gewoner, net iets dichter bij de mensen. Nu doen ze het allemaal voor hun eigen portemonnee. Ze hebben allemaal bijbanen bij grote bedrijven: commissariaat zus, raad van toezicht zo. Als ze de Kamer uit zijn, krijgen ze die banen op een presenteerblaadje aangeboden. Na twee keer vier jaar in de Kamer heb je toch al voldoende pensioen opgebouwd om als een rijk mens te leven? Op tv zie je de Kamer wel eens vergaderen, dan zit de helft van de Kamer niet vol. Waar zijn die lui? Het moet net zo zijn als werken bij een baas. Je zit er voor het volk van Nederland en niet voor je eigen belang. Maar ze komen gewoon niet en ze krijgen nog goed betaald ook. Laatst hebben ze weer opslag gehad, dan denk je ook: nou, nou.'

Verbeek jr.: 'Ze luisteren gewoon niet, ze gaan hun eigen gang.'

Verbeek sr.: 'Den Haag zou niet moeten beslissen,

burgers moeten beslissen, zoals in Zwitserland. Zo'n referendum is toch een goede zaak, dan heb je tenminste invloed.'

Verbeek jr.: 'Dat hebben ze hier geprobeerd, maar dat is afgeketst.'

Verbeek sr.: 'Je ziet het aan de jongeren. Vroeger beschouwden mensen het als hun plicht om te stemmen. Je ging gewoon, dat was de normaalste zaak van de wereld. Dat is helemaal verdwenen. Als wij onze stembiljetten krijgen, stop ik ze meteen tussen de oude kranten. Ik kijk geeneens meer naar de datum.'

Verbeek jr.: 'Er zijn veel te veel buitenlanders in dit kleine land, het is hier al veel te dichtbevolkt, en met al die asielzoekers... Dat geeft agressie.'

Verbeek sr.: 'Boeren konden vroeger gewoon rustig hun gang gaan met die paar kalfjes die ze hadden, maar nu is alles gemoderniseerd. De koeien nemen veel te veel plaats in beslag, stellen ze in Den Haag. Dat zeggen ze omdat ze die stukken land nodig hebben, die moeten volgebouwd worden met huizen, want asielzoekers hebben ook allemaal ruimte nodig. Je krijgt er steeds meer van. Het aantal asielzoekers loopt ondertussen wel tegen één miljoen.'

Verbeek jr.: 'Ja, zo'n 800 duizend tot een miljoen zijn het er zeker wel. Die Turk die hier gewerkt heeft en een bijdrage aan het land geleverd heeft, mag wel blijven. Maar al die lui uit die rotlanden, die moslimlanden, die vreten zich hier in. Die gasten uit Iran en Irak, die hebben hier niets te zoeken en die zwarten in Amsterdam. Van de Vietnamezen heb je geen last, die werken gewoon.'

Verbeek sr.: 'Toch snap je niet waarom die hier zitten, in Vietnam gaat het helemaal niet slecht.'

Verbeek jr.: 'Buitenlanders die strafbare feiten plegen, moeten ze meteen over de grens zetten. Wat ik ook niet begrijp, is waarom ze die drugs niet gewoon vrijgeven. Het is net als met roken. Wie veel en vaak rookt, gaat eerder de pijp uit. Dat is met die junkies ook zo, 90 procent van die gasten breken in en kraken auto's om aan het geld te komen voor de drugs. Geef ze die drugs gewoon dan roeien ze zich zelf uit.'

Verbeek sr.: 'Vroeger was het heel anders. Toen was je al blij met de radio. Nergens zie je meer een gezin om de tafel zitten om met z'n allen een spelletje te spelen. Al die kinderen zitten nu achter hun spelcomputer.'

Verbeek jr.: 'Door die moderne troep communiceren mensen niet meer normaal met elkaar. Je ziet het aan die mobiele telefoons, mensen hebben geen interesse meer voor de personen om hen heen, ze bellen liever met mensen die ze niet zien.'

Verbeek sr.: 'Door die nieuwigheid is steeds meer rottigheid gekomen. Gisteren was het nog op tv. Een man uit Dordrecht die z'n pinpasje liet vallen, meteen was er een paar duizend gulden van zijn rekening gehaald. Dat bestond vroeger niet.'

Verbeek jr.: 'Het trekt alleen maar criminelen aan.'

Verbeek sr.: 'Dit land is gewoon te vol. Je ziet het aan de files. Er zijn gewoon te veel auto's voor de wegen. Iedereen krijgt ook maar een nieuwe auto, vroeger was je blij met een oude fiets.'

4.2.3 Ketter

Jaap Verweij (66)

Hij citeert Harry Mulisch:

Links heeft meningen.

Rechts heeft belangen.

Links moet meningen hebben omdat het geen belangen heeft.

Rechts kan het stellen zonder meningen omdat het belangen heeft.

Links heeft zijn mening als belang.

Rechts heeft zijn belang als mening.

Links is daarom te goeder trouw.

Rechts is daarom te kwader trouw.

Voor Jaap Verweij (66) was de wereld in 1970 simpel. Hij had een mening en was dus links. Voor hem waren de Verenigde Staten de blichaming van het kwaad en was Cuba een paradijs in aanbouw. Een eiland dat eerder in zee zou verdwijnen dan dat het het socialisme zou opgeven, beter kon het niet.

Nu, ruim dertig jaar na de manifestatie Schrijvers voor Vietnam in het Amsterdamse Frascati-theater en de aldaar door Harry Mulisch voorgedragen *Meningen in marstempo*, heeft Verweij nog altijd een opvatting, maar links durft hij zich niet meer te noemen. 'Links is een woord gewor-

den dat alleen in verkiezingstijd nog enige waarde heeft', zegt hij.

Hoe anders was het toen hij opgroeide. Het woord socialist had in het gezin Verweij religieuze bijbetekenissen gehad. Hoe onbeschaaf een socialist ook kon zijn, ergens in zijn ziel gloeide toch altijd dat sprankje vuur van de wereldverbeteraar. Hetzelfde gold voor de arbeidersbeweging, daar geloofde je in. Je maakte je er ook geen moment druk over, want je wist wat de hele mensheid beseftte: de arbeidersbeweging vocht een heilige oorlog uit tegen alles wat ook maar riekte naar kapitalisme en onderdrukking van het proletariaat.

Zijn vader had hem al vroeg verteld over de strijd tegen kapitaal, kerk, kazerne en kroeg; over de Arbeiders Jeugd Centrale; over Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst, Herman Heijermans en A.M. de Jong. Over de socialistische zangkoren, de Stem des volks en de VARA. Over de solidariteit tijdens de Spaanse Burgeroorlog met het Spaanse volk en het Spanje-busje. Over hoe het socialisme eind jaren dertig in de verdediging werd gedrongen door de crisis, de opkomst van het fascisme en de oorlogsdreiging. Over hoe het de ambtenaren op ministeries voor de oorlog werd verboden lid te zijn van de SDAP.

Maar socialisten waren taaie vechters, zo hield zijn vader hem altijd voor. Hun ideaal was helder: een samenleving waar trouw en kameraadschap, gemeenschapszin en solidariteit de hoogste geboden waren. Het grootkapitaal was hun ergste vijand met in hun kielzog de kapitalisten-inwording die zich oneindig ver verheven voelden boven het simpele arbeidersgepeupel.

In die wereld was stemmen eenvoudig: links, een andere keuze bestond niet.

Hemelsbreed woont Jaap Verweij nu misschien veertig kilometer van de plek waar hij opgroeide, maar de idealen van weleer zijn mijlenver weg. Als iets hem de afgelopen jaren duidelijk is geworden, dan is het dat politieke partijen in de huidige vorm geen bestaansrecht hebben, zegt hij. Vertegenwoordigden ze vroeger nog de maatschappelijke belangen, tegenwoordig zijn ze het spoor bijster. Het duidelijkste komt dat tot uiting in verkiezingstijd. In een krampachtige poging om hun overbodigheid te verbloemen, ontwikkelen partijen in een korte periode een ongekende profileringsdrift. 'Daarbij grijpen ze steeds weer terug op de oude ideologische tegen-

stellingen. Maar in de informatiemaatschappij die wij nu kennen, bestaan die tegenstellingen niet meer. De burgers hebben dat allang begrepen, alleen de politiek schijnt dat niet te willen inzien.'

Een voorbeeld: waren de leden van een politieke partij voorheen niet gespeend van onbegrensd idealisme, tegenwoordig wordt een burger alleen maar lid van een partij als hij een politieke carrière ambieert. De PvdA noemt hij het grootste slachtoffer van 'dit soort cv-politici'. 'Daar lopen mensen rond met maar één doel voor ogen: zo snel mogelijk de Tweede Kamer in, om daarna als de wiedeweerga naar een mooie plek in het bedrijfsleven of het ambtelijk apparaat te verdwijnen.'

Een ander voorbeeld waaruit blijkt dat politieke partijen op sterven na dood zijn, is het uitblijven van vers bloed. 'Partijen krijgen het niet voor elkaar om, vooral op lokaal niveau, talent aan te trekken. Dat kiest toch liever voor dynamische organisaties die pit uitstralen, dan voor oude, bloedeloze partijkolossen die nauwelijks tot enige actie komen.'

Neem Paars, dat is er in acht jaar tijd niet in geslaagd om een nieuwe visie op maatschappelijke problemen te ontwikkelen, zegt Verweij, 'en dat is het grootste verwijt dat je Den Haag kunt maken. In acht jaar tijd heeft zich een dramatische verandering in de samenleving voorgedaan. Het lijkt soms of er in Nederland een angstcultuur heerst: mensen durven hun buurman niet meer aan te spreken op laakbaar gedrag, omdat ze bang zijn geworden voor de reactie van die buurman. Zoiets was tien, vijftien jaar geleden nauwelijks denkbaar. Dat mag je de overheid kwalijk nemen; er zijn niet of nauwelijks pogingen gedaan om die cultuuromslag te beïnvloeden of om te buigen. De roep uit de samenleving om op te treden tegen zinloos geweld, agressie, vandalisme en criminaliteit heeft het Binnenhof blijkbaar nooit echt serieus genomen. Het is een voorbeeld van hoe de politiek haast doelbewust een kloof tussen haar en de burgers heeft gegraven.' Tegelijkertijd heeft politiek Den Haag zich niet kunnen onttrekken aan de verzakelijking die zich in de hele maatschappij heeft voorgedaan. 'Bureaucraten hebben op het Binnenhof de macht van originele, visionaire denkers overgenomen. Elk maatschappelijk vraagstuk wordt tegenwoordig tot een managementprobleem

gebombardeerd, en voor een managementprobleem bestaat slechts één oplossing: de technocratische.' Daardoor is in rap tempo het sociale gevoel uit de politiek verdwenen. 'Er geldt een simpele regel: politiek zonder gevoel is voor burgers niet interessant.'

Dat de bres die tussen kiezers en politici is geslagen nog niet heeft geleid tot de val van de politiek, is volgens Verweij vooral te danken aan het mooie economische klimaat dat het afgelopen decennium heerste. Op het moment dat het economisch slechter gaat, zal de roep om visie en inleving in de sociale problemen van grote groepen burgers luider worden, denkt hij. 'Nu hebben mensen het nog te druk met de vraag: hoe kan ik zo goed mogelijk profiteren van de welvaarts groei? Valt die groei weg of, erger nog, moeten burgers fors terug in hun inkomsten en bestedingen, dan ontstaat er een nieuwe situatie, waarin de onvrede luidkeels zal worden geuit. Gelukkig kent Nederland geen traditie van massale burgerlijke ongehoorzaamheid, maar het volgende kabinet zal het knap moeilijk krijgen als zich een economische recessie voordoet.'

Ondertussen is de kans klein dat Jaap Verweij de eerstkomende jaren zijn stem op een politieke partij zal uitbrengen. Eerst moet het politieke bestel op de schop. Een soort van 'zap-politiek' zou een oplossing kunnen zijn, zegt hij, waarbij op basis van maatschappelijke issues coalities van Kamerleden worden gesmeed. 'Je zou een politiek bestel willen hebben waarbij Kamerleden meer gedwongen worden tot het onderhouden van een intensieve band met de burgers. Een systeem waarbij burgers stemmen op de kwaliteiten van de politicus en niet op een partij. Een systeem waarbij politici worden gedwongen zich duidelijker te profileren en de beloftes die ze doen na te komen. Doen ze dat niet, dan worden ze bij de volgende verkiezingen genadeloos afgestraft. Zo'n systeem zou wel eens de aanzet kunnen geven tot een boeiende debatcultuur, waarbij beslissingen in het openbaar worden genomen en niet in de Haagse wandelingen.'

'Mijn vader zou zich in zijn graf omdraaien als hij hoorde dat ik niet stem. Ik zou als een ketter het huis uit zijn geschopt.'

4.2.4 Ordinair

Josephine van Hoogstraten (63)

Voordat ze in de auto stapte, keek ze even achterom om er zeker van te zijn dat niemand haar in de gaten hield. Het was een gewoonte die ze zich had aangeleerd nadat haar vader door twee gemaskerde mannen was overvallen. Dat was in 1984. Haar vader kon de eerste klap met zijn arm afweren, maar de tweede stoot zag hij niet aankomen. Hij zakte op straat in elkaar. De overvallers namen het geld, enkele duizenden gulden en de Mercedes mee. De wagen werd later teruggevonden. Door de overval veranderde haar vader. Een deel van zijn spontaniteit verdween, hij werd voorzichtiger. Het leek alsof hij zich plots realiseerde dat hij een oude man aan het worden was, dat hij niet meer de kracht uitstraalde die hem als kerel kenmerkte. De daders van de overval zijn nooit door de politie gevonden. Ze stapte in de auto. Maar nog voordat ze de portier kon dichttrekken, stond die jongen met het mes er. 'Geef je geld, je geld. NU!' De eerste die ze belde was haar hartsvriendin. Die kwam meteen, samen deden ze aangifte bij de politie. De echte angst kwam pas later. Ze merkte dat ze zich ging gedragen zoals haar vader had gedaan. De deur van haar huis ging meteen op slot als ze binnenkwam, ook overdag. Ze liet extra sloten aanbrengen en schafte een nieuwe en betere alarminstallatie aan. Als het op dat moment aan haar had gelegen, had ze van haar huis een burcht gemaakt. Het was haar vriendin die haar een halt toeriep en zei dat ze zichzelf aan het kapotmaken was door aan de overval zoveel waarde toe te kennen. Vele jankpartijen volgden. 'Het was niet alleen huilen om mijn eigen verdriet. Ik denk dat het ook een brok verwerken was. Mijn vader is na zijn overval nooit meer echt zichzelf geworden. Hij voelde dat en leed eronder. Ik heb hem altijd gesteund en daardoor heb ik misschien te weinig stilgestaan bij mijn eigen gevoelens: je ziet iemand die je dierbaar is een beetje versterven. Ik wilde het voorbeeld van mijn vader niet volgen. Wat was er nou werkelijk gebeurd? Een jonge vent had mijn tasje geroofd, waarin wat onbelangrijke, materiële dingen zaten. Ik zou mij toch niet door zo'n ventje voor de rest van mijn leven laten inpakken?'

De enige tic die Josephine van Hoogstraten (63) aan de overval in 1992 heeft overgehouden, is dat ze 's avonds voortaan altijd de voordeur van het huis op slot doet. Verder is alles weer normaal. De jongen werd aangehouden en kreeg een taakstraf. Josephine is op-en-top een dame. Ze ziet er gesoigneerd uit, kiest haar woorden zorgvuldig en ze bezit de gave het gesprek op een natuurlijke wijze over dode momenten heen te tillen. Ze is een vrouw van detail. Dat blijkt uit haar kleding maar meer nog uit de inrichting van haar woning. Over elk lampje en elk plantje is nagedacht. 'Mevrouw haat mannen die haar met hun blik verslinden en haar niettemin laag aanslaan' dichte Gerrit Komrij ooit. En zo is het ook met Josephine. Ze houdt van stijlklasse, het normale is in haar ogen ordinair.

Josephine groeide op in wat je een rijkeluis milieu noemt. Van Hoogstraten = oud geld. Al generaties lang teert de familie op het vermogen dat door een overoverovergrootvader in Indië werd verdiend en dat door goed beheer en slim beleggen uitgroeide tot een flink kapitaal. Die onbezorgde rijkdom verklaart misschien Josephines desinteresse voor de politiek. Beslissingen uit Den Haag raken haar niet of nauwelijks. Zeker in financieel opzicht is ze onkwetsbaar. Ze kan doen en laten wat ze wil. De grenzen die er zijn, worden vooral door haar sociale omgeving getrokken, door vrienden, vriendinnen, (zaken)relaties en familie. Er onverzorgd uitzien als ze op stap gaat met vriendinnen is bijvoorbeeld uit den boze. Ze zou het ook niet willen, want zo is ze niet. Sterker nog: haar kracht ligt juist in het vinden van bijzondere combinaties, zegt ze lachend. 'Het is een beetje de sport om leuke, nieuwe dingen bij elkaar te zoeken.'

En die leuke dingen vind je niet in de politiek. Dat is een en al ellende. Voor haar ook reden om alles wat met politiek te maken heeft, over te slaan als ze de krant leest. Sowieso wordt er onder haar vriendinnen nauwelijks over politieke onderwerpen gesproken. Als er al een Haags onderwerp op de agenda staat dan is het criminaliteit. 'Het is toch verschrikkelijk dat we ons in ons eigen land niet overal meer veilig kunnen voelen.' Waar blijven die extra agenten? Waarom wordt er niet harder opgetreden? Waarom zijn de straffen niet hoger? 'Als een tasjesdief voortaan altijd tien jaar krijgt, dan laten ze het wel uit hun hoofd.' Ander onderwerp dat af en toe de revue

passeert, zijn de asielzoekers. Opvang van 'echte asielzoekers' - zij die om politieke redenen hun geboorteland zijn ontvlucht – is goed, maar economische vluchtelingen moeten bij de grens worden teruggestuurd naar hun land van herkomst. Bovendien zou Nederland zich eens moeten bezinnen op al dat ontwikkelingsgeld dat aan derdewereldlanden wordt gegeven. Al die honderden miljoenen verdwijnen vaak in de zakken van de corrupte machthebbers, weet Josephine. De echte problemen worden door zo'n financiële injectie niet opgelost: armoede los je niet op met kortstondige prikkels. Nederland zou die miljoenen beter kunnen besteden aan de problemen in eigen land. Wat volgt is het vertrouwde rijtje dat altijd door zovelen wordt opgeleefd: de gezondheidszorg, het onderwijs en de criminaliteit. Eerst die zaken oplossen, dan pas naar buiten kijken, vindt Josephine.

Maar is het niet de plicht van een beschaafd land als Nederland, dat altijd zoveel kritiek heeft op bijvoorbeeld de mensenrechtensituatie in andere landen, om zich naar het buitenland toe te profileren als een land dat de strijd aan durft te gaan met onrecht, armoede en uitbuiting? 'Maar waarom moet Nederland dat altijd alleen doen? We zijn een klein land, dat denkt een reus in de wereldpolitiek te zijn.'

Ooit waren we dat wel, toen we als zeevarende natie de wereldzeeën probeerden te controleren en schatrijk werden door de handel in slaven en specerijen en de productie van koffie, thee en tabak op de plantages in vooral Indië. Hebben we in die zin niet een bepaalde ereschuld jegens arme landen? 'Ereschuld is een ouderwets woord dat terecht uit de mode is geraakt. We leven niet in het verleden, we leven nu. We hebben te maken met mondialisering. We moeten weten wat we kunnen. We zijn rijk, maar niet overdreven rijk. We hebben macht, maar niet heel veel macht. We zullen altijd afhankelijk blijven van onze grote vrienden: de Verenigde Staten en Duitsland. Laten we hun voetspoor volgen en niet op eigen houtje allerlei campagnes in de wereld gaan voeren.'

Veel meer heeft Josephine niet over politiek te zeggen. Stemmen doet ze niet, omdat ze het nut er niet van inziet. Aan één stem minder gaat dit land niet ten onder. Bovendien denkt ze niet dat mensen als Kok zich veel aantrekken van de mening van de doorsnee burger. Grote, econo-

misch machtige partijen bepalen op het Binnenhof de koers van het kabinet. Dat het volk zich eens in de vier jaar mag uitspreken over het gevoerde beleid, is niet meer dan logisch. Het is de noodzakelijke legitimering die nodig is om een democratie te kunnen laten draaien. 'Een premier moet kunnen zeggen: "Ik ben door het volk gekozen om bepaalde opdrachten uit te voeren." Hij wordt ervoor betaald de beste beslissingen te nemen. Maar Dijkstal kan dat even goed als Kok. Veel verschil geeft het pas als GroenLinks, de Socialistische Partij of de SGP de macht krijgt, maar dat gebeurt niet in dit land. Dus ach, die ene stem van mij die niet wordt uitgebracht, wat maakt het uit.'

4.2.5 'Laat het woord uitgaan'

Brenda Visser (57)

Als op vrijdag 22 november 1963 de hersenen uit de schedel van John F. Kennedy worden geblazen, is het in één klap gedaan met Brenda Vissers belangstelling voor politiek. Ze zit in Düsseldorf in de kleine woonkamer van de ouders van haar vriend. De radio staat aan. Er zijn alarmerende telexberichten uit Amerika. Het persbureau AP weet te melden dat president Kennedy is neergeschoten toen zijn autostoet de binnenstad van Dallas verliet. 'Mevrouw Kennedy sprong op en pakte haar man vast, ze riep: "O NEE!" De stoet reed door', aldus AP. Twee uur later komt het officiële bericht van het overlijden. 'Mijn huid heeft nooit meer zo'n kippenvel gehad.'

Voor de 18-jarige Brenda had Kennedy iets authentieks. Hij was niet alleen een president, hij zag er ook zo uit. Jong, vol zelfvertrouwen, energiek. Een gezond symbool van de macht en de onverzettelijkheid van de Verenigde Staten en de rest van de westerse wereld. Van geestdrift en oprechtheid, die tot dan toe ongekend waren voor een president. Iedereen sprak goed over hem, zegt Brenda. Hij was een politicus die het vertrouwen van mensen wist te winnen en dat vertrouwen ook nooit beschaamde. 'Een grote, slanke vent vol charisma. Met een prachtige

brede lach.' Hij was de verpersoonlijking van de hoop van een nieuwe generatie.

Had Kennedy dat niet zelf gezegd bij zijn inauguratie in 1960: 'Laat het woord uitgaan van deze tijd en plaats, zowel naar vriend als naar vijand, dat de toorts is overgedragen aan een nieuwe generatie van Amerikanen – in deze eeuw geboren, gehard door oorlog, gedisciplineerd door een harde en bittere vrede, trots op hun oude erfdeel – en niet bereid toe te zien of toe te staan dat die menselijke rechten langzaam worden afgebroken, waarvoor deze natie altijd heeft pal gestaan en waarvoor wij ook nu pal staan, hier in dit land en overal op de wereld.'

Nu, 38 jaar later, heeft Brenda nog altijd die dollar met de kop van Kennedy erop, die ze destijds kreeg van een Amerikaanse gast in het hotel in Düsseldorf waar ze als kamermeisje werkte. Politici mogen je best met hun uitstraling prikkelen, vindt ze. Inhoud is in de politiek het belangrijkste, maar het draait niet alleen om het serieuze. 'Zo'n Wim Kok is een saai vent die niets uitstraalt. Een politicus moet op z'n tijd ook een grapje kunnen maken. Je moet het gevoel hebben dat je ook met hem kunt lachen.' Hans Wiegel had dat: die charmante combinatie van luchtigheid en seriusheid, zonder dat er ook maar over zijn deskundigheid werd getwijfeld. Ook Ed Nijpels had iets sympathieks en van de ploeg-Kok II heeft Annemarie Jorritsma wel iets guitigs, vindt Brenda. 'Maar Lubbers, Den Uyl, Van Agt. Dat waren mannen die mij niets zeiden. Zelfs Robert Kennedy, die een aantal jaren na zijn broer werd vermoord, miste de magie die JFK wel had.'

Hoewel Brenda's interesse voor politiek in november 1963 aan flarden was geschoten, hoefde zij zich ook niet zo druk te maken over bijvoorbeeld de verkiezingen in Nederland. Ze woonde in Duitsland. Het land waar haar vader in de oorlog naartoe was gebracht in het kader van de Arbeitseinsatz. Hij leerde er zijn latere (Duitse) vrouw kennen. Van wraakgevoelens jegens de Duitsers was in het gezin-Visser absoluut geen sprake. Eerder andersom. Toen Brenda 17 was, werkte ze aan de Hollandse kust bij families die hun huis verhuurden aan Duitse strandgasten. 'Overal stonden bordjes Zimmer zu vermieten, ze wilden maar al te graag Duitsers in hun huis, want die betaalden het meeste. Maar achter hun rug om gingen ze tekeer: die smerige

moffen dit, die vieze moffen dat. Ik vond die huichelarij van de Nederlanders zo vreselijk dat ik ben vertrokken.'

Ze trouwt in Duitsland, krijgt een kind, neemt de Duitse nationaliteit aan en komt terug naar Nederland. Stemmen had ze nog nooit gedaan en ook nu had ze het excuus dat ze als Duitse geen stemrecht had. 'Eigenlijk heb ik mij nooit voor de politiek hoeven interesseren. Bij mijn ouders thuis werd nooit over politiek gesproken. Geen idee wat ze stemden. Pas in 1974, toen ik weer de Nederlandse nationaliteit had, ben ik voor de eerste keer gaan stemmen bij de Tweede-Kamerverkiezingen en dat was ook meteen de laatste keer. Toen had ik er ook wat werk van gemaakt. Mijn man was destijds zelfstandig ondernemer. Je zoekt dan toch de partij die het beste voor je is. Ik heb de debatten op tv gevolgd en de keus was duidelijk: als zelfstandige stem je VVD.'

Maar wat stelt de VVD tegenwoordig nog voor? Alle partijen zijn naar elkaar toegeschoven, zegt ze. Als kiezer kun je je in verkiezingstijd tegenwoordig lelijk vergissen. Neem haar vriendin, die vindt dat burgers de plicht hebben om te stemmen. Zelfs stemde ze altijd PvdA. Ze had ook een rotsvast geloof in het socialistische gedachtegoed. Dus toen ze in een verkiezingstestje meedeed waarbij haar mening werd gevraagd over onderwerpen als kinderbijslag en de financiering van crèches, wist ze zeker dat ze de PvdA-standpunten had verwoord. Maar wat bleek, haar antwoorden sloten meer aan bij het liberale gedachtegoed. Sindsdien stemt ze VVD. Het kan verkeren, en zo is het ook in de politiek. Brenda houdt van mensen die standvastig zijn, hun woord houden, knokken voor hun mening en niet altijd maar het compromis zoeken. De politiek zit vol met compromiszoekers, vindt ze. Logisch dat beloftes nooit waargemaakt worden. 'Lachwekkend is het', zegt ze. 'Neem Jan Pronk. Jarenlang is ons verteld dat wij uit milieuoverwegingen op LPG moesten gaan rijden. Mensen doen dat, schaffen een dure gastankinstallatie aan en gaan de weg op. Wat zegt Pronk nu: "Sorry, die LPG-installaties in jullie auto's zijn eigenlijk veel te gevaarlijk. We moeten stoppen met rijden op gas."'

Ander voorbeeld: 'Wij reden een auto met grijs kenteken. Achterin hadden we wel een raampje zodat je goed de dode hoek kon zien. Dat mocht

niet, raampje moest vervangen worden. Inmiddels zijn ze er achter dat die maatregel toch wat onveilig is, dus hebben ze alles weer teruggedraaid.' Zo gaat dat in de politiek. 'Ik kan al 57 jaar goed leven zonder politiek', zegt Brenda. Toch zal ze binnenkort de confrontatie aan moeten gaan. De gemeente waar ze woont wil het liefst van haar huis en die van de burens bedrijfswohnungen maken, zodat er in de omgeving meer industrie kan komen en er meer decibellen de lucht in mogen worden gepompt. Er is een hoorzitting gepland waar ze met haar man naartoe gaat. Maar veel vertrouwen heeft ze er niet in. 'We zijn bij voorbaat verloren. Ik heb het gezien aan de andere kant van het dorp. Bewoners hadden daar dure advocaten in de hand genomen om de plannen van de gemeente te dwarsbomen. Het heeft een hoop geld gekost maar het leverde niets op. Of het moet zijn dat er voor de huizen die zijn onteigend meer is betaald dan de gemeente aanvankelijk wilde doen. De bedrijven staan er al.' Nee, politiek is voorspelbaar, zegt ze. Daar heb je geen Den Haag Vandaag voor nodig om dat te weten.

4.2.6 Vriendjespolitiek

Willie Turpijn (55) en Geert Groesbeek (48)

Neem de serre van Geert Groesbeek (48) en Willie Turpijn (55). Geen grote uitbouw, maar wel een met een verhaal. Toen Geert bij de gemeente een bouwvergunning aanvraag voor de serre, werd die door de ambtenaar resoluut van de hand gewezen. Van de tuin zou enkele centimeters te weinig overblijven om aan de minimale voorwaarden te voldoen, zei de man. Bouwen mocht niet.

Bij een bezoek aan de huisarts verderop in de straat kwam de afwijzing enkele weken toevallig ter sprake. De arts had net zijn praktijk ingrijpend laten verbouwen. Ook bij hem had de gemeente negatief op de bouwplannen gereageerd. Maar zijn architect kende de wethouder, dus dat was geen probleem geweest.

Willie: 'Geert en ik hebben lang gearzeld. We zouden eigenlijk bij de provincie beroep tegen de beslissing van de gemeente moeten aantekenen.

Maar zo'n procedure duurt een, twee jaaren kost vele duizenden gulden. De hele beroepsprocedure zou duurder zijn geweest dan onze serre. Is het geen menselijke reactie dat we toen toch die architect hebben ingehuurd?'

Voor Geert was de gang van zaken een voorbeeld van hoe verziekt en onbetrouwbaar de politiek is geworden; voor Willie was het een bittere pil. 'Ik heb altijd veel vertrouwen in de politiek gehad.' Haar vader stond, toen zij nog een kind was, al op het zeepkistje voor het gemeentehuis om de belangen van de arbeiders te verdedigen. Moeder maakte voor zulke bijeenkomsten de spandoeken. Ze waren de 'rooien' van de buurt. Pa was lid van de vakbond, zat in de ondernemingsraad van een zuivelfabriek, was lijsttrekker van de PvdA en voerde jarenlang voor die partij het woord in de gemeenteraad. 'Hij kreeg daar vijf gulden voor.' Moeder, naaister van ondergoed bij Hollandia, spendeerde bijna al haar vrije tijd aan acties voor de minderbedeliden in de samenleving. Zo verdeelde ze samen met haar man na elke VARA-speelgoed-actie het ingezamelde speelgoed 'onder de armen' in de omgeving. In 1953 deed huize-Turpijn dienst als regionaal centrum voor de kledinginzamelingsactie voor de slachtoffers van de Watersnoodramp. 'Er stond bij ons thuis altijd een geldbusje waar ik mijn zakgeld instopte. Elk halfjaar werd het geleegd. De inhoud ging dan bijvoorbeeld naar Sanatorium Zonnestraat van de legendarische ome Jan van Zutphen en zijn Koperen Stelenfonds.'

Op 1 mei zorgde moeder Turpijn voor rode tulpen en nodigde vader iemand van 'de bond' uit om te spreken. 'Was je vader lid van de vakbond, dan mocht je op je dertiende gratis mee met de Arbeiders Jeugd Centrale naar Vierhouten voor een week vakantie. Alles gebeurde in een geest van solidariteit en dat is iets wat ik nu mis in de politiek', zegt ze.

'Vroeger was ik een beetje verliefd op Wim Kok. Een mooie man met principes, die als vakbondsleder vol overtuiging vocht tegen onrechtvaardigheid waar ook ter wereld. Hij steunde jarenlang de Dwaze Moeders van Argentinië. Hij pleitte voor het verlenen van onderdak aan de slachtoffers van het gruwelijke Videla-regime. Het is toch schrijnend om te zien hoe zo'n Kok nu omgaat met de kwestie-Zorreguieta. Hoe is het mogelijk dat hij een van de prominente figuren

van dat moordregime toestemming geeft om naar Nederland te komen? Die Zorreguieta's zitten gewoon te eten met onze koningin in Huis ten Bosch. Dat kan toch niet, dat is toch niet te verkopen aan al die vluchtelingen van dat regime, aan al die moeders van wie de kinderen zijn vermoord? Het is ten hemel schreiend. Wie komt er nog op voor de zwakkeren?"

Bij Geert thuis was solidariteit met de minderbedeelden in de samenleving nauwelijks een onderwerp. Pa Groesbeek had zich na jarenlange noeste arbeid eigenhandig opgewerkt tot directeur van een grote gerespecteerde onderneming in de Randstad. Een indrukwekkende prestatie voor iemand uit een kleinburgerlijk gezin. Met het stijgen op de sociaal-economische ladder nam de afkeer van pa Groesbeek toe van wat hij 'het rooie werkschuwe tuig' noemde. De verkering en later het huwelijk van zijn zoon met 'zo'n rooie' viel bij hem niet in goede aarde, al was hij er aanvankelijk van overtuigd dat de relatie nooit lang stand kon houden.

'Bij ons thuis waren we behoorlijk rechts georiënteerd,' zegt Geert, 'een VVD-nest met VVD-opvattingen. Van de duizend stakers wisten er 990 niet waarvoor ze staakten, zei mijn vader altijd, en de overige tien waren beroepsstakers. Kwam bij Willie thuis geen Outspan-sinaasappel uit Zuid-Afrika de drempel over, mijn vader belegde juist in de Krugerrand. Dat het een investering was in een apartheidregime kon hem niet schelen, hij zag het vooral als een buitenlandse goede belegging.'

Waar je mee opgroeit word je mee besmet, zegt Geert over zijn eerste stembusgang. Het zou de enige keer zijn dat hij VVD stemde. In de verkiezingen erna was het meestal PvdA. De laatste jaren is zijn geloof in de politiek echter volledig afgekalverd. 'Je wordt in principe gezien als een stom schaap dat met de meest prachtige beloftes een grazige wei in wordt gelokt, althans zo lijkt het, want aan de andere kant van de wei wacht de slachtbank. Sla de programma's van de politieke partijen er maar op na. Ze beloven veel, maar wat maken ze van die beloftes waar? Hoeveel partijen hebben niet gezegd dat er meer politie zou komen? Van de achttuizend agenten die nodig waren, zijn er slechts een paar honderd aangesteld. Het is echt niet zo dat er geen agenten te vinden zijn. Maar de politiek durft de consequenties van haar keuze niet te dragen. De politie zou dan

recht op ondersteuning hebben, beter uitgerust moeten worden en een behoorlijk inkomen moeten krijgen. Maar dat krijgen ze niet. Die jongens lopen het vuur uit hun sloffen om misdadigers te pakken. Maar vaak lijkt het erop alsof ze het voor niets doen. Dan heeft justitie weer een procedurefout gemaakt of zijn er geen cellen vrij.'

Geert: 'De overheid is hypocriet. Als een burger optreedt tegen een aantal vandalen maar door diezelfde vandalen wordt doodgeschot zoals met die jongen van Tjoelker is gebeurd, dan wordt er gezegd: we moeten wel tegen de daders optreden maar niet te hard, het zijn nog jonge jongens. Maar was Tjoelker zo boos geworden dat hij die vandalen had doodgeschot, dan had hij heel lang het schuurtje in gemoeten. Dat is krom.'

De politiek verliest daarmee haar betrouwbaarheid, vindt hij. 'Neem Jan Pronk. Je maakt mij niet wijs dat dé man van ontwikkelingssamenwerking plots verstand heeft van milieu. Het is alsof een gynaecoloog na tien jaar zegt: ik word tandarts. Het gevaar met Pronk is dat ambtenaren hem het beleid influisteren. Als minister draagt hij de verantwoordelijkheid voor het milieubeleid dat wordt gevoerd, inhoudelijk heeft hij er echter geen verstand van. In zo'n geval is Pronk toch niet de man die ons volk op dit gebied bij de hand moet nemen. Los van de goede dingen die Pronk heeft gedaan op het terrein van ontwikkelingsamenwerking.'

Met haar geloof in het goede van de mens probeert Willie het cynisme van haar man zoveel mogelijk te temperen. Ze gelooft wel degelijk dat politici geven om de gewone mens, dat de regering probeert zoveel mogelijk problemen aan te pakken. Maar sommige keuzes vindt ze onbegrijpelijk, zegt ze. 'Vierentwintig jaar heb ik in de verpleging gewerkt, ik ben een mens van billen wassen. Van die van jonge zwakzinnigen tot die van demente bejaarden, het maakt niet uit. Iets anders kan ik niet. Mijn hart ligt bij het verzorgen van mensen, feesten voor ze organiseren, met ze eropuit trekken, liedjes zingen.'

'Eens zal de mooie dag komen, zongen we in het humanistische verzorgingstehuis. Want zo mooi is de dag niet meer voor die ouwetjes. Ze krijgen twee Pampers per dag. Heb je net een nieuwe Pamper om en je moet plassen, dan zit je de hele dag in je eigen zeik, omdat de gezondheidszorg anders te duur wordt. Plassen wanneer je moet,

dat mag niet. Daarvoor zijn speciale plasrondes; je dient je plas op te houden tot de plasronde, ook al duurt dat nog uren. 's Avonds wassen is er niet bij, ook niet van anderen. Dus liggen die ouwetjes de hele nacht met een volle poepluier in bed. Een kopje koffie kunnen ze niet opdrinken omdat de kopjes voor hen te zwaar zijn. Maar de verpleging heeft geen tijd om iedereen te helpen bij het opdrinken, dus blijft de koffie staan. Hetzelfde geldt voor de pillen. De verpleging legt ze voor je neer, maar je moet ze zelf innemen, want daar kunnen ze niet op wachten, daarvoor hebben ze het te druk. Het gebeurde geregeld dat ik 's avonds de kamer binnenkwam en dat de pillen van 's ochtends er nog lagen. De verpleging kan daar niets aan doen, die komt gewoon mensen te kort. Maar het is toch ongehoord dat de politiek niet ingrijpt. In zo'n rijk land als Nederland moet de zorg toch goed geregeld zijn.'

Wat haar zorgen baart, is de kentering die ze ziet optreden in politiek Nederland. Politici zijn meer dan vroeger bezig met het verwerven van naamsbekendheid. Zelfverheerlijking heeft zijn intrede gedaan in de politiek. Daaraan verbonden is de mediageilheid van veel politici, zegt ze. 'Zo'n Maij-Weggen wilde naam maken met haar carpoolstrook. Als Meta de Vries ons nu op zondag oproept om weer eens een uitstapje te maken, komen we geregeld langs die carpoolstrook. Maar wij staan dan in de file omdat die strook niet open is. Hoeveel heeft dat ding niet gekost? Tientallen miljoenen, en word je daar als minister op afgerekend? Nu zie je Netelenbos haar plan van de tolpoorten weer intrekken. Daar is ook alweer het nodige geld in gaan zitten, ook dat schijnen wij als burgers allemaal maar te moeten aanvaarden. Mocht ze niet herkozen worden, dan heeft ze inmiddels zo veel vriendjes op belangrijke plekken zitten dat haar toekomst geen gevaar loopt.'

'Iemand als Joop den Uyl stond dicht bij het volk. Die ging gewoon met zijn tentje op vakantie naar Portugal. Zo'n man als Hans van Mierlo trok een halfjaar rond in Frankrijk met maar honderd gulden op zak.'

Geert: 'Jan Marijnissen van de SP komt nog geloofwaardig over. Hij brengt politiek terug tot een niveau dat herkenbaar is voor mensen. Schrijf je hem een e-mail over jouw problemen in je buurt in Appelscha, dan krijg je antwoord terug. Vindt hij de problemen dusdanig ernstig,

dan zal hij van Appelscha een onderwerp maken in de Tweede Kamer. Dat is wat burgers willen. Andere politici hebben die ivorentorenmentaliteit, waarbij beslissingen in de wandelgangen worden bekokstoofd. Hoeveel politici die nieuw in de Kamer komen veranderen niet meteen in stemvee?'

Er is een aantal onderwerpen dat aangepakt moet worden, vinden Geert en Willie. Er moet meer geld naar zorg. Nederland raakt zijn rol als diensteland kwijt als er onvoldoende wordt geïnvesteerd in onderwijs, zegt Geert. 'DAF, de scheepsbouw, Philips en Fokker hebben we al verloren.' Willy voelt meer voor een soort van sociale dienstplicht. 'Laat jonge mensen helpen in de zorg, laat ze ouderen 's morgens hun ontbijt brengen. Natuurlijk is niet iedereen daarvoor geschikt, maar er zijn genoeg jongeren die wel zouden kunnen helpen.' Beiden voelen wel wat voor een beloning voor wijken die hun straten leefbaar houden. Criminaliteit moet harder worden aangepakt. 'Door de politie en niet zoals ze in Rotterdam willen door winkeliers die winkeldieven boetes mogen gaan opleggen' zegt Geert. 'Wat heb je aan een overheid die een van haar belangrijkste taken, de veiligheid van de burger, overlaat aan die burger. Wat voor indruk denk je dat het op dieven maakt dat ze nu hard worden toegesproken door de fothandelaar in plaats van door meneer agent?'

Burgers moeten meer te zeggen krijgen over de beslissingen die de politiek neemt, zegt hij. 'Wat hebben wij burgers nu voor keus? Een vriend zei laatst bij een discussie: "Maar we leven toch in een parlementaire democratie?" "Nee," zei ik, "we leven in een parlementaire dictatuur." Waarom geeft de politiek burgers niet het recht van een correctief referendum? Omdat ze bang zijn afgetikt te worden.'

Voor Geert is het duidelijk: hij gaat niet stemmen. Willy twijfelt nog. Ze heeft tot nu toe altijd, bij elke verkiezing haar stem uitgebracht. 'Het zou de eerste keer zijn, dat is even slikken.'

4.2.7 Verschrompeld

Lisa de Rijp (47)

In een klein rommelig driekamerflatje onder de rook van Rotterdam woont Lisa de Rijp. Een

broos dametje met kleine, felle ogen. Ze zit in een luie stoel. In haar rug een stapel kussens. Haar voeten rusten op een krukje. Op het dressoir naast haar staan foto's van haar man Fred. Een grote vent met een enorm postuur. Drie jaar geleden overleed hij. Sindsdien gaat het slecht met Lisa. Ze is een schim van de mooie, stralende vrouw die naast Fred op de foto's te zien is. Ze is oud geworden. Ze ziet eruit als 60, in werkelijkheid is ze 47. Haar twee kinderen maken zich zorgen om haar. In een paar jaar tijd is ze dramatisch afgevallen; verteerd door verdriet. Ze zorgt slecht voor zichzelf. Het zijn haar kinderen die haar op de been houden. Ze doen wat zij deed toen Fred steeds zieker werd: moed inspreken, liefdevol verzorgen en eindeloos praten. Ze kijkt op. 'Ze hebben hem vermoord' zegt ze. 'Ze' zijn de politici op het Binnenhof, maar om dat te begrijpen moet eerst haar verhaal worden verteld.

Het is juli 1996. Fred zit thuis. Er is iets vreemd met hem. Hij wil het niet weten, maar het is Lisa al eerder opgefallen. Fred praat een beetje vreemd, hij slist. Iets dat hij nooit heeft gedaan. Lisa denkt aan een hersenbloeding. Van televisie weet ze dat mensen die een lichte hersenbloeding hebben gehad soms wat moeite krijgen met spreken. Fred gelooft er niet in maar gaat toch naar de dokter. Die wijt de klachten aan stress en oververmoeidheid. Een korte vakantie zou goed doen, zegt hij. Maar Fred en Lisa blijven thuis. Het geld voor zo'n vakantie zou moeten komen uit het spaarpotje voor de nieuwe keuken. Fred wil dat geld niet gebruiken, Lisa wacht al zo lang op die keuken. 'Nu denk ik vaak: waren we toen maar wel gegaan, het zou de laatste keer zijn geweest.'

In een maand tijd gaat Fred steeds moeilijker praten. Ze gaan naar het ziekenhuis. Er wordt gedacht aan een tumor in het hoofd, maar onderzoek levert niets op. Artsen zoeken in de maanden erna koortsachtig verder en vinden uiteindelijk de oorzaak. Fred heeft ALS, Amyotrofische Lateraal Sclerose. Een ongeneeslijke spierziekte. De helft van mensen met ALS overlijdt binnen anderhalf jaar na het stellen van de diagnose.

De conditie van Fred verslechtert snel. 'Mijn man, die nooit ziek was, die altijd hard had gewerkt voor zijn baas en voor zijn gezin, was opeens doodziek. Dat kon niet, ik geloofde het niet. Die artsen hadden het fout. Natuurlijk sliste

hij, natuurlijk ging het praten hem steeds moeilijker af. Maar wat die arts zei, kon niet. Hij zei dat we er rekening mee moesten houden dat Fred binnenkort helemaal niet meer zou kunnen praten. Als dat gebeurde, zou ik nooit meer zijn stem horen. Dat kon niet.'

Nog geen jaar later zit Fred in een rolstoel. Lopen gaat niet meer. Hij heeft het nog even geprobeerd achter een rollator, maar hield dat niet lang vol. Zijn bed is naar beneden verhuisd. Lisa zorgt dag en nacht voor hem. Hij slikt medicijnen tegen depressiviteit. Hij eet nog een tijdje van een plastic bord ('dat kon rustig op de grond vallen'), maar ook dat gaat steeds moeilijker. Een vork kan hij niet meer vasthouden, kauwen gaat nauwelijks, hij krijgt sondevoeding. Alleen aankleden kan hij dan al heel lang niet meer. Praten doen Fred en Lisa zo lang mogelijk met handgebaren; als ook dat niet meer gaat, kopen ze een apparaatje waarmee hij met lichtstralen zijn boodschap duidelijk kan maken. Fred sterft in zijn slaap in juni 1998.

Lisa, die zich al die maanden sterk heeft gehouden, stort in. Ze verkoopt het huis waar ze met Fred vele jaren zo gelukkig is geweest en verhuist naar het driekamerflatje.

Hoe kon zo'n ijzersterke vent zo kapot gaan? Voor Lisa bestaat geen twijfel. Volgens de artsen had de ziekte geen erfelijke oorzaak en leed Fred aan sporadische ALS. Fred en Lisa woonden in een eengezinswoning aan de rand van een van de drukste snelwegen van Nederland. Het was misschien niet het mooiste plekje, maar ze waren in de buurt opgegroeid. Na jarenlang vechten zou er eindelijk een geluidsscherm komen. 'Ja staat er niet bij stil dat leven langs een weg heel slecht is voor je gezondheid. Niemand heeft ons ooit gewaarschuwd, terwijl ze in Den Haag alle cijfers hadden. Ze wisten dat wij kapotgingen, dat ons leven werd verwoest door al die miljoenen vrachtwagens die langsreden. De uitlaatgassen werden dag en nacht onze huis- en slaapkamers binnengepompt. Wij zaten er middenin. Maar maatregelen om ons te beschermen, nee... Een van de artsen heeft het ons eens gevraagd: "Waarom zijn jullie nooit verhuisd?" We hadden onze vrienden in de buurt, we waren in de wijk opgegroeid, wisten wij veel. Die arts wist het wel: mensen die in de buurt van een snelweg wonen hebben tien keer zoveel kans op ALS als mensen die een paar honderd meter verder

wonen. De klootzakken in Den Haag hebben dat geweten, maar ze hebben het ons nooit verteld.' Na de dood van Fred heeft ze met de gedachte gespeeld naar het Binnenhof te gaan en haar woede te koelen op een minister. 'Ik was ertoe in staat.' Nu walgt ze van alles wat met politiek te maken heeft. Het is een spel voor zieke geesten die alleen aan hun eigen belangen denken, goed kunnen ouwehoeren en niet omzien naar de problemen van het gewone volk.

Voor Lisa is de politiek één grote, geldverslindende soap geworden, waarin Melkert de ijdelste van allemaal is, Bolkenstein zich altijd superieur moet gedragen, Peper de geboren leugenaar is, Netelenbos het intellect van een varken heeft, Pronk niet van de drank kan afblijven, Borst de zieligste is, Dijkstal geen idee heeft wat hij doet, Jorritsma nooit talent heeft gehad en dat ook nooit zal krijgen en Kok de leider is van 'het hele corrupte zootje'. 'Op zulke mensen stem je niet.' De politiek kan de kolere krijgen, zegt ze. 'Ik heb ze niet meer nodig. Toen ik ze wel nodig had, gaven ze niet thuis. Het zijn verraders van hun eigen volk. Daar praat je niet mee, die negeer je. Als Fred nog had geleefd en ik degene was geweest die ziek was geworden, dan had hij ze te grazen genomen. Hij zou ze vermoord hebben. Moordenaars zijn het. Ze hebben mijn Fred vermoord.'

Ze laat zich zakken in de stapel kussens. Hier zit een verwoeste vrouw die wacht op haar einde.

4.2.8 Moordenaars

Jaap Donckers (47)

Elke ochtend om halfacht bidden Jaap Donckers (47) en zijn vrouw voor een betere wereld. Vroeger, toen de dieren nog op stal stonden, had het ochtendgebed een signaalfunctie. Het betekende het begin van een lange werkdag op het boerenbedrijf. Nu de varkens al een paar jaar geruimd zijn en de stallen vrijwel leeg staan, heeft het ochtendgebed geen extra betekenis meer.

Jaap is een stevige kerel met een harde kop vol groeven. Op zijn reusachtige handen zit een flinke laag eelt. Hij groeide op als boerenzoon in

een klein Brabants dorp. Dat was in een tijd dat boeren en de natuur nog onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Het leven kwam zoals het was, gestuurd door het ritme van de seizoenen. Twijfel over het nut van het bestaan was er niet. God en de kerk gaven de antwoorden die nodig waren. Dat Jaap boer werd, was logisch. Dat hij trouwde met een boerendochter uit een dorpje even verderop lag ook in de lijn der verwachtingen. En dat zij kinderen zouden krijgen, was een leuk vooruitzicht.

Maar de kinderen kwamen niet. In het dorp werd dat niet begrepen. Het veroorzaakte onrust, ook bij beide ouders. Het huwelijk leed eronder. 'Het was de eerste keer dat wij ons beeld over de toekomst drastisch moesten bijstellen' zegt Jaap. De tweede keer zou vele jaren later in 1997 komen. In de tussentijd hadden Jaap en zijn vrouw een prachtig bedrijf opgebouwd met mooie stallen, veel vee en een aardig stuk land. Jaaps boerderij had een heel ander karakter dan de boerderij van zijn vader. Het was niet meer zo verbonden met de natuur en het was veel meer een onderneming geworden dan de boerderij die door zijn ouders werd bestierd. Met talloze nieuwe voorschriften moest rekening worden gehouden. De invloed van de Europese markt werd voelbaar. Het vee moest in zo kort mogelijke tijd worden vetgemest voor de slacht. Enorme investeringen moesten worden gedaan in de meest moderne techniek. Alles om een zo'n optimaal mogelijk productieproces te kunnen behalen. De druk op het boerengezin nam in de loop van de tijd flink toe. Genieten van de natuur en de rust zoals hij op de boerderij van zijn vader had gedaan, was er niet meer bij. Misschien dat zijn blik van zijn jongensdagen wat gekleurd is, omdat zijn ouders nooit over problemen spraken waar de kinderen bij waren, maar voor zijn gevoel is een deel van de romantiek van het boer-zijn voorgoed verloren gegaan. Vooral de verandering van de economie is daar debet aan: het vrije-marktdenken, de globalisering, de toegenomen concurrentie. Desondanks bouwde hij een gezond bedrijf op. Hoewel de marges, ook zo'n woord dat hij zijn vader nooit hoorde zeggen, de laatste jaren wel minder werden.

De grote klap kwam echter enkele jaren geleden, in 1997. Toen kreeg het echtpaar Donckers te horen dat al het vee op hun bedrijf geruimd moest worden. Jaap, toch al geen prater, heeft nog

steeds moeite om te vertellen wat er toen gebeurd is. Nog geen dag hadden ze nodig om al het vee in wagens af te voeren. Hij stond erbij, hielp waar dat nodig was, probeerde zijn dieren te kalmeren en nam afscheid van ze. Hij wist donders goed wat er ging gebeuren. De dieren werden overgebracht naar een plek waar ze aan de lopende band zouden worden geëlektrocuteerd en in containers gesmeten. De kadavers zouden daarna naar een destructiebedrijf gaan of, in afwachting van vernietiging, worden opgeslagen in koelhuizen. Aan het einde van de dag was het op de boerderij angstaanjagend stil geworden. Sindsdien is het boerenleven er nooit echt meer teruggekomen. Jaap en zijn vrouw besloten het agrarische bedrijf niet meer op te bouwen. Ze konden het emotioneel gezien niet aan. En het hoefde ook niet per se. De schulden waren grotendeels afbetaald en ze hadden een redelijke reserve waarop ze terug konden vallen. 'Als boer weet je dat je uiteindelijk altijd afscheid moet nemen van je dieren. Dat is ook geen probleem. Want je fokt je beesten voor de consumptie. Je doet zoveel mogelijk je best om ze een goed leventje te geven. Nu werden gezonde beesten om politieke redenen afgeslacht. Dat was niet te verkroppen.' Het vertrouwen in de politiek is sinds de massale slachting van 1997 definitief de nek omgedraaid, zegt Jaap. Niet dat hij daarvoor zo politiek geïnteresseerd was. Hij kan zich nog goed herinneren dat hij een flink aantal jaren terug werd aan-gesproken door de voorzitter van de sportvereniging. Hoe het nou met hem ging. Hij was toch ziek geweest? Jaap, die zich van geen ziekbed bewust was, snapte niet waar zijn dorpsgenoot over sprak. Pas later realiseerde hij zich dat de sportbaas ook voorzitter was van het stembureau en hem indirect op de vingers had getikt over zijn wegblijven bij de verkiezingen. Alleen ziekte kon een geldige reden zijn om niet te gaan stemmen, en zelfs dan was er altijd wel iemand in het dorp te vinden die met een machtigingskaart in de hand jouw stem wilde uitbrengen. Sinds de berisping heeft Jaap de gang naar de stembus altijd trouw gemaakt. Of het nu ging om de Kamer, de Provinciale Staten, de gemeente of om Europa. Maar stemmen kun je het niet noemen, zegt hij. Zijn formulier gaat meestal onbevelekt de stembus in: blanco. Alleen bij gemeenteraads-verkiezingen wil hij nog wel eens stemmen op iemand uit het dorp.

Tot 1997. Sindsdien is hij het stemlokaal annex dorpszaal niet meer in geweest. Politici, zegt hij, ziet hij als de moordenaars van zijn dieren, met Jozias van Aartsen, destijds minister van Landbouw, als hoofdschuldige. 'Ik hoor het hem nog zeggen: het verbranden van vee is de ultieme nederlaag tegen de varkenspest. Wat doet hij? Hij laat twaalf miljoen varkens dwars door het land vervoeren en op diverse plekken afmaken. Later kwam een inspectieteam van de Europese Unie tot de conclusie dat het virus zich juist door dat gesleep met dieren razendsnel had kunnen verspreiden. Van Aartsen heeft het leven van onvoorstelbaar veel boeren verwoest met zijn beleid. Hij heeft destijds de grote jongen uitgehangen en altijd ontkend dat hij schuldig was. Maar later heeft hij nog wel eens gezegd dat de opkoopregeling mogelijk zou hebben bijgedragen aan de verspreiding van de varkenspest. Ruitertlijk toegeven? Welnee. Zeggen dat je een gigantische blunder heb gemaakt en daaruit je consequenties trekken? Welnee. En wat doe ze in Den Haag? Ze bieden hem een prachtige baan aan als minister van Buitenlandse Zaken. De man die zo veel fout heeft gedaan, vertegenwoordigt mij in het buitenland...'

'Ik vraag mij wel eens af: wat heeft de politiek de boeren nou te bieden? Zeker de laatste acht jaar is er vanuit Den Haag een politiek gevoerd die als doel heeft agrariërs de das om te doen. Wij boeren moeten verdwijnen, vinden ze. Wij zijn met teveel en we zouden er een zootje van maken. Als het braafste jongetje van Europa laten wij onze oren hangen naar Brussel. We offeren boerengezinnen, verwoesten hun levens, zorgen ervoor dat boerenzonen geen landbouwbedrijf meer willen beginnen, en daarmee kunnen wij goede sier maken en tegen Brussel zeggen: kijk, wij doen er wat aan. Er zijn natuurlijk rotte appels onder de boeren. Mensen die dingen doen die niet zouden mogen, maar dat heb je overal. Erger vind ik dat het normaal wordt gevonden dat miljoenen gezonde dieren worden afgemaakt, omdat Europa zo nodig een non-vaccinatiebeleid moet voeren. Iedereen weet ondertussen dat met een markervaccin mond- en klauwzeer (MKZ) kan worden bestreden. Politiek is hypocriet, ik wil daaraan niet meedoen.'

Onlangs heeft Jaap weer een aantal dieren gekocht en is hij begonnen met de verbouw van wat gewassen. Zo zag de boerderij van zijn vader er ooit ook uit.

4.2.9 Inlevingsvermogen

Paul Morris (45) en Mariska de Groot (34)

Zeg niet tegen Mariska de Groot (34) dat politiek geen invloed heeft op je dagelijkse leven.

‘Wij waren thuis met vijf kinderen. Mijn vader werkte in een meubelspuiterij. Op z’n tweëndertigste werd hij ziek van alle lakdampen die hij had ingeademd; hij is nooit meer beter geworden. Op z’n zevenenvijftigste is hij gestorven. Mijn hele jeugd leefden wij met z’n zevenen van één WAO-uitkering. Elke maand kreeg mijn pa een bedrag op z’n rekening gestort. Of het genoeg was om financieel van rond te komen, werd niet gevraagd. We moesten ons er maar mee redden, dat had de politiek zo bepaald. Ik heb nooit een moment meegemaakt dat we thuis konden zeggen: tjonge jonge wat hebben wij het goed. Mijn vader kocht van het statiegeld groenten en aardappels. Wij gingen één keer in het jaar één dagje uit. Mijn vriendinnetjes op school gingen in de vakantie naar Zwitserland en Oostenrijk. Kwamen ze terug, dan vroegen ze aan me: “Waar ben jij geweest?” Met de bus van het lokale busbedrijf een dagje naar een pretpark, zei ik dan. Een groter feest konden wij ons niet voorstellen. De boerenmetworst lag bij ons letterlijk achter slot en grendel. Ik was 14 toen wij onze eerste kleuren-tv kregen, dat was in 1981. Niemand had toen nog een zwartwitte tv, wij wel. Een auto hadden we niet, bellen deden we bij de burens in de cel, want een telefoon konden we ons niet veroorloven. Ik kwam bij de ouders van mijn eerste man thuis, daar lagen van die enorme dikke schnitzels op het bord, ik dacht: oooh... Dat was voor ons kerstmisvlees.’

Ze knijpt haar grote ogen toe. ‘Politiek vind ik geldverspilling.’ Ze zegt het bijna fluisterend. ‘Geldverspilling is het. Wie ben ik voor hen? Wanneer luisteren ze naar mij? Wanneer hebben ze naar mijn vader geluisterd? Ze leggen iets van bovenaf op en bekommeren zich niet over de gevolgen van de maatregel. Ik heb zelf ook van de bijstand geleefd toen ik net was gescheiden. Zo’n 1700 gulden per maand kreeg ik, dan denk je: ja hallo, ik heb twee kinderen, ik zit in een huisje van negenhonderd gulden per maand, hoe moet dit? Je moet maar zien hoe je het doet, zeggen ze dan. Dat wordt ook beslist door de politiek.

Kom je bij de sociale dienst dan wordt je hele leven omgedraaid. “Weet u wel zeker dat u wilt scheiden?” vroegen ze eerst. “Ja? Laat dan ook maar even uw spaarbankboekjes en de spaarbankboekjes van uw kinderen zien.” Want stel je toch eens voor dat je ze bedondert.’

‘Mijn kinderen hadden honger, dus ik moest geld hebben. Ik kreeg een voorschot van tweehonderd gulden, twee weken later kreeg ik nog vijf tientjes, pas na acht weken kreeg ik eindelijk de volledige uitkering minus de alimentatie natuurlijk, want zo gaat het. Met kunst- en vliegwerk heb ik mijn kinderen kunnen onderhouden. Nee, ik heb geen goed woord over voor de regering. Die doet niks. Soms denk ik wel eens: hebben die politici enig idee wat er in de laagste bevolkingsgroepen in Nederland aan de hand is? Weten die ministers wel wat het is om van 1800 gulden te moeten rondkomen? Eigenlijk moeten ze dat eens een paar maanden meemaken.’

‘Nederland is een regelland.’ Aan het woord is Paul Morris (45), vriend van Mariska, gescheiden vader van twee kinderen. ‘Ik ben best geïnteresseerd in politiek, lees de kranten. Maar ik neem de moeite niet meer om te stemmen, ik zie niet meer wat er met mijn stem gebeurt. Niet alleen in financiële zin, het is ook hoe de wind waait. Paars heeft het best goed gedaan, maar het had ook de wind in de zeilen. Het CDA zou het ook goed gedaan hebben en wat is dan nog het verschil tussen de partijen? Als in het dorp de onroerend-zaakbelasting met 6 procent wordt verhoogd, praat iedereen daarover. Van de bakker tot de voetbalvereniging, iedereen vindt het waardevol. Maar niemand doet er wat aan. Het is opgelegd, dus het is slikken of stikken. Dan snap je best dat mensen denken: we kunnen wel gaan roepen, maar de politiek doet toch wat ze wil. Maar het is ook de tijd. Stemmen heeft te maken met geld. De tijden zijn goed, dus mensen maken zich niet zo druk. In armoede schop je makkelijker tegen dingen aan. Ik heb nooit de behoefte gehad om de verschillen in de diverse partijprogramma’s te gaan zoeken. Dat is een speurtocht naar details. Ooit heb ik CDA gestemd omdat ze dat bij ons thuis ook deden, daarna heb ik nooit meer gestemd. Ik heb het financieel nooit slecht gehad. Heb je het goed, dan laat je je makkelijker wat voorspiegelen. Neem het nieuwe belastingstelsel: iedereen wordt daar beter van, zegt de regering. Alsof wij de regering dankbaar moeten

zijn. Dat nieuwe belastingstelsel hebben we aan onszelf te danken: wij zijn meer en harder gaan werken, brengen meer belastinggeld binnen. Daardoor is er ruimte gecreëerd voor belastingverlaging; dat heeft niks met politiek te maken.' Mariska: 'Nederland is geen arm land. De schatkist zit overvol. Waarom doe je daar niets nuttigs mee? Er zitten mensen echt om wat extra geld te springen, niet alleen WAO'ers, maar ook AOW'ers. Die moeten ook schrapen. Er zijn bejaarden die er vroeger nooit bij hebben stilgestaan dat ze alleen AOW zouden krijgen. Dan kun je wel zeggen: dat is hun eigen schuld. Maar er zijn ook mensen die niet hebben kunnen sparen voor hun oude dag. Als mijn vader nu nog geleefd had en op z'n vijftenzestigste een AOW-uitkering had gekregen, dan had hij het nog slecht gehad. Hij had geen eigen woning, geen financiële reserves. Zulke mensen vallen van het ene gat in het andere, zo diep triest is dat, maar de politiek maakt zich daar niet druk over. Waarom moet de ene laag van de bevolking het altijd goed hebben? Als ik dan zie hoe zo'n minister door een chauffeur naar huis gereden wordt, moe als-ie is van al dat gelul in de Tweede Kamer... Waarom moet dat in zo'n dure auto van een ton? Een auto van 50 duizend gulden is toch ook mooi? Dat je goed kunt praten, wil toch niet zeggen dat je een grote auto moet rijden? Geef die 50 duizend gulden aan mensen die het echt nodig hebben.'

Paul: 'Ik heb tweeënhalp jaar keihard moeten knokken om mijn kinderen te kunnen zien. Mijn vrouw hield ze bij mij vandaan. De wet zit zo in elkaar dat de moeder meer rechten heeft dan de vader. Er zijn momenten waarop ik dacht: ik stop ermee, ik kap met al die juridische procedures, hier kom ik toch niet doorheen. In politiek Den Haag denken ze bij het maken van wetten alleen aan de grote groep, in de kleine club probleemgevallen zijn ze niet geïnteresseerd. Ik had de mazzel dat Mariska altijd zei: we blijven knokken totdat jij je kinderen terug hebt. In Nederland is recht niet altijd recht, de politiek realiseert zich niet dat ze sommige mensen kapotmaakt door de regels die ze verzinnen.'

Normen en waarden vervagen, zegt Paul, de maatschappij wordt bedreigender, Amerikaanser, agressiever. 'Je krijgt grote bekken van jongens van 15, 16. De politiek komt nu pas in actie, terwijl de verloedering al twintig jaar aan de gang is. Het

sociale gevoel van mensen is helemaal vervaagd. Wij kwamen terug van de kermis, voor ons liep een ouder echtpaar een beetje ruzie te maken, ze hadden wat te veel gedronken. De vrouw liep iets vooruit, opeens horen we een gigantische knal, was die man met z'n hoofd tegen een paaltje gevallen. Het bloed liep uit zijn hoofd, van dat dikke bloed, die man zakte continu weg. Wij zijn hem gaan helpen. Maar hoeveel mensen er niet op hun fiets langs die man reden zonder hem ook maar een blik waardig te gunnen. Dan woon je in een dorp waar iedereen elkaar kent.'

Politici ken ik niet, zegt Mariska. Het *Journal* kijkt ze bijna nooit, is er iets van politiek op tv dan gaat het ene oor in, het andere uit. 'Het boeit mij echt niet. Of ik de naam van een politicus kan noemen? Scheffer... die man die er last is uitgegooid. Die vrouw met die bril, die stoere... Jorritsma? Ja, Jorritsma. En die vrouw die in opspraak is geweest, van GroenLinks, die zogenaamd een tumor had, die Surinaamse. Dat vind ik dan wel geinig. Mooi voorbeeld van hoe je mensen beduvelt. Kijk, politici hebben mij een jeugd bezorgd die met wat meer inlevingsvermogen heel anders had kunnen zijn. Zo voel ik dat. Nooit zal ik dat vergeten, dus kom bij mij niet aan met dat ze goed werk doen. Pas als ze zich echt in mensen gaan interesseren, echt gaan luisteren naar wat er leeft, pas dan wordt het misschien anders.'

'We hebben het financieel nu goed. We hoeven nergens op te bezuinigen. Als we een bankstel willen kopen dan kopen we die. Meer heb ik niet nodig, we zorgen wel voor onszelf.'

4.2.10 Kolérebende

Ruud Zoutkamp (42)

'Net naast mijn voordeur staat een telefooncel. In de hele pleurisbuurt, ik durf wel te zeggen in deze hééle pleurisdeelgemeente, staat nergens één overdekte cel, een uitgerekend hier, voor mijn deur, in deze wijk, waar de junks toch al rondlopen, zet de KPN een cel neer met een dak. Kolére, denk ik dan bij m'n eigen, zouden die hoge jongens van de KPN aandelen hebben in dat spul dat hier op straat verhandeld wordt?'

Laatst nog, ga ik effe naar buiten, regent het. Staat er in de cel zo'n klein rastavrouwje te chinezen. We kennen alle junkies die hier rondlopen, dus haar ken ik ook wel. Niet dat we met mekaar praten... Het is rond elven. Vier uur later kom ik terug, zit dat wijfie nog steeds in die cel. En bellen doet ze niet. Met twee politiebusjes hebben ze geprobeerd haar d'r uit te krijgen. Zó'n vrouwtje, 45 kilo op z'n hoogst, geen gram meer. Die denkt ook, ik zit hier lekker droog, mij krijgen ze er niet uit. Aan alles hield ze zich vast. En gillen, bijten, krijsen. Nou, ze kregen d'r niet uit. Mijn burens zijn verhuisd om die ellende. Stonden de hele nacht van die Marokkaanse drugsdealertjes voor hun deur hun zaakjes te regelen. Die gasten gaan niet nulzessen. Die weten ook wel dat hun mobieltjes door de politie kunnen worden afgeluisterd, daar is ondertussen apparatuur voor. Maar zo'n telefoonsel is moeilijk af te luisteren. Dus alles gebeurt vanuit de cel. Dat betekent de hele nacht teringherrie, altijd. Ik dacht eerst dat ik van de woonvereniging het huis van de burens zou krijgen toen het leeg stond, ik mag God dankbaar zijn dat het niet zo is.

Naast mijn bed heb ik een bijl staan. Want ze staan gewoon door de luxaflex te gluren om te kijken wat hier nog in huis staat, ook al zit je op de bank. Mocht er een 's nachts het idee hebben om via het raam binnen te komen en ik hoor hem, dan is het meteen ook de laatste keer geweest en jas ik die bijl in zijn nek.

Mijn slaapkamer ligt aan de achterkant, dus de meeste herrie van de straat hoor je niet. Wel zit er zo'n voodooclub bij mij achter. Soms denk je wel eens 's nachts dat je in Afrika ligt te maffen, dan lijkt het net of ze alle geesten uit Afrika hierheen willen trommelen. Nu woont er nog een oud omaatje van 90 boven mij. Lekker mens, hoor. Krijgt het af en toe op de heupen, dan begint ze 's nachts alle meubelen te verschuiven. Maar je moet er niet aan denken dat ze doodgaat en dat je die trommelaars boven je hoofd hebt zitten.

Vroeger werkten alle mannen in deze wijk in de haven. Had je geen poen of geen uitkering, dan pakte je daar een paar meier. Je oude baas wilde je altijd wel helpen door je wat klussen te geven. Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig is de hele sociale structuur van de wijk naar z'n grootje gegaan. Ik zat in het fruit, maar dat verdween allemaal. Ergens zag ik de bui altijd wel overwaaien, ik kreeg altijd wel wat seizoenwerk.

Maar de wijk heeft het niet overleefd. Ging je in die tijd de kroeg in, dan zaten daar allemaal blanken. En af en toe een Turk en een Koerd, gewoon gebroederlijk naast mekaar, terwijl zij ook wisten: als wij duizend kilometer verderop zouden zitten, dan sloegen we elkaar de harses in. De Koerd probeerde wel Nederlands te praten. Als ze aan een tafeltje in hun moerstaal zaten te ouwehoeren, dan werd er altijd geroepen: "Hallóó, je zit wel in Nederland."

Je hebt hier altijd al buitenlanders gehad, Spanjaarden, Italianen. Die gasten werkten allemaal in de haven. Op een gegeven moment zie je steeds meer Nederlandse families vertrekken. Die zijn hun oude huizen moe. Als het regende, liepen alle keldertjes vol; had je er net voor duizend gulden vloerbedekking voor je kinderen ingelegd. Dan denk je ook: dit kost mij mijn spulletjes. Gingen ook nog de huren en de verzekering omhoog. Je kan het die families niet kwalijk nemen dat ze dachten van: nu gaan we ergens anders een huisje kopen. Maar je merkte het meteen. Kijk om je heen, er is geen winkeltje meer, niks, terwijl dit volgens de gemeente een winkelstraat had moeten worden. Het enige winkeltje dat hier zit is een Hindoestaans groenteboertje.

Ik hoor het die oude baas op z'n stoeltje in de kroeg nog zeggen: de wijk wordt steeds groener. Had ie het natuurlijk niet over de bomen en het gras, maar over de groene luiken die voor de ramen van de panden gespijkerd zaten om de junks uit de huizen te houden. Wij hadden natuurlijk ook wel door dat die renovatie enorm lang op zich liet wachten. De junks en hoeren kwamen op de wijk af als bijen op honing. Ik zie mijn bovenbuurman nog de deur uitlopen, hoor ik boven mij gestommel op het dak. Nu heb ik je, dacht ik. Dus ik naar boven. Komt er door het zolderraampje een iel negertje gekropen. Ik zeg: "Zo maat, wat kom je hier doen?" Hij natuurlijk een beetje stotteren. Ik zeg: "Je gaat nu langs dezelfde route terug als dat je gekomen bent." "Ja maar," zegt ie, "dat is via de dakgoot, zo meteen lazer ik van het dak af." "Dat is dan jouw probleem", zei ik.

Je had altijd de vrees dat er was ingebroken. We hadden altijd glas in de dakgoot liggen en kapotte flessen. Dan zag je, als ze weer boven waren geweest, de bebloede handen op de kozijnen zitten. Ik kan er geen medelijden mee hebben. Ze

roefden alles, tot het lood van de daken aan toe. Dat brachten ze even verderop naar de ijzerboer. Konden zij weer wat *stuff* kopen. Je zag de junks overdag gewoon in de dakgoot zitten.

Na 26 keer per dag de politie bellen voor de overlast wordt de bereidheid van mensen om zich ertegen te verzetten minder. De politiek deed niets, die hebben later zelfs de hoeren weer bijna de wijk in gehaald. Vind je het gek dat mensen niet in politiek geloven. Op het laatst werd eigenlijk door de politie en brandweer ingefluisterd om die slooppanden zelf maar in de fik te steken, dan zou de politiek misschien wat gaan doen.

Deze wijk is altijd een sociale proeftuin geweest. De eerste containers zijn hier geplaatst. Je hoeft de maar tien meter te lopen en je was je textiel en glas kwijt. Hielp niks, ze flikkerden het er allemaal naast. Dan zag je die junks weer scharrelen om te kijken of er voor hen wat bijzat. Bussen vol met Amerikanen zijn hier geweest om de sloppen van Nederland te zien. Dan wordt er hartelijk gelachen om onze achterstandswijken, als je dat met de VS vergelijkt, stelt dit niets voor.

Het echte wijkgevoel is weg. Bij het voetbal hangt het nog wel een beetje, dat trekt toch wat oudere mensen. En ook bij de bakker en de sigarenboer wordt nog wel geouwehoerd. Maar de Oudhollandse kneuterigheid bestaat niet meer. Wij zijn een kleine minderheid geworden. Jezus, ik heb hier nog de eerste Surinamer mee-gemaakt, kun je het je voorstellen, de eerste Surinamer. Als het zo doorgaat, ben ik straks de laatste Nederlander. Er wonen hier meer pinguïns uit dat land waar die mafkezen die Boeddha-beelden hebben gesloopt, dan blanken. Laatst lag een bejaarde dame drie dagen dood in haar woning. Het is omdat de vrouw van de sigarenboer eens ging kijken, anders was ze nog niet gevonden. Als vroeger iemand in je trap kwam wonen dan stelde die zich eerst voor, nu vliegen ze gewoon naar boven.

Spanning is er altijd wel, vooral 's avonds zo tegen tien. Dan heb je net effe te vaak die drugrunnertjes met honderd kilometer per uur door de straat zien voorbijkomen en verzamelen te veel junks zich bij de pleinen en bij de supermarkt. Onlangs is er een oud vrouwtje overvallen, dat is toch erg. Ik kijk nu zelf ook om bij het pinnen. Heb je vier van die schreeuwlelijkards om je heen, dan denk je: wat hebben ze bij zich. Laatst komt er bij de bakker een gozer binnen-

lopen met zó'n *knife*. Anderen zullen zeggen wat een kolérebende, maar je went aan alles.

Laten we mekaar geen mietje noemen: het zijn toch die tering-Marokkaantjes die de boel hier verzieken. Het loopt uit de hand. Ze weten het verschil tussen mijn en dijn niet meer. Voor het minimumjeugdloon gaan ze niet werken als ze hier een scootertje, vijf ruggen en een ticket naar Brazilië kunnen krijgen. Je zou die gasten een algemene ontwikkeling kunnen geven. Op scholen is daar toch te weinig aandacht voor.

Janmaat heeft hier nooit een poot aan de grond gekregen, je zal in deze stad niet of nauwelijks een racist vinden. Komt door de haven, buitenlanders zijn hier normaal. Vroeger met de PSP gingen we naar de Utrechtse Veehallen. Dat waren nog eens manifestaties, bijna popconcerten. Ze hadden ook van die politieke vredeswinkeltjes waar het blowgehalte erg hoog lag. Eén oude hippieboel was het. Daarna ben ik een tijdje anarchist geweest. Een beetje schoppen tegen het systeem. Meer *Spielerei* dan serieus. Mijn vrienden waren de eerste dienstweigerars. Wetrokken naar België om te knokken tegen de fascistten. Dat ging er heftig aan toe.

In de tijd dat het hier in de wijk zo uit de hand liep met de junks, hebben we geprobeerd met een partij in de gemeenteraad te komen onder het motto: eigen junkies eerst. We dachten: als wij ze bij elkaar krijgen in een huis met een pasjes-systeem dan zijn ze weg van de straat en kunnen we er nog wat toezicht op houden. Het was geen superplan, de kiesdrempel voor de gemeente hebben we nooit gehaald.

Ik geloof niet in politiek. Het is geldklopperij en hoofd in het zand. Zie de bonje in de gemeenteraad. Ze luisteren niet naar de burgers, ze hebben het te druk met hun eigen. Hoe vaak is het niet misgegaan in de stad? Ik kan nog wel wat evenementen noemen. Het draait alleen maar om: hoe kom ik zo snel mogelijk op tv? Ze hebben allemaal van die pr-mensen, ze zeggen allemaal hetzelfde. Ons poldermodel zit helemaal vast in de klei. Er worden maatregelen genomen; nou als die in Frankrijk waren genomen, lag het land plat. Het kwartje van Kok; ik rijd geen auto, maar je bent al verneukt nog voordat je het beseft. Die huurverhoging van Den Uyl, ik hoor het 'm nog zeggen: het zou eenmalig zijn, maar elk jaar gaan de huren weer 5 à 6 procent omhoog. Dat is een beetje te veel voor deze oude wijken. Dan kunnen

ze wel zeggen: we vinden dat iedereen zijn huis moet kunnen kopen. Als ik dit huis koop, moet ik eerst tien ruggen neerleggen om een behoorlijke centrale verwarming aan te leggen; je denkt toch niet dat de woningbouw dat nu doet? Stel dat je net een huisje hebt gekocht en je raakt je baan kwijt, dan zit je goed in de stront.

Kok, wat doet ie nou goed? Hij lult met iedereen mee. Toen ze die twee jonge jongens voorzitter van de PvdA wilden maken, toen dacht ik: dat is een fris idee, dat is breken met het verleden. Die twee zijn afgemaakt. Henk Westbroek vind ik leuk maar het is een hoop geschreeuw, beetje Middeleeuws. En Melkert mogen ze van mij ook meteen ophangen met zijn stomme ideeën. Hebben ze van die jongens die zijn naam dragen hier in de tunnel neergezet om onze veiligheid te bewaken. Het enige wat ze hebben is een blocnote; er zou eens wat gebeuren.

Ik zie ook geen oplossing, dat zeg ik eerlijk. Wat er met de WAO gebeurt, is schandalig. Hoe lang je niet moet wachten om gekeurd te worden, ik heb dat zelf ook meegemaakt; nu nog. Als iedereen die in de WAO zit zich zou verenigen in de Arme Partij Nederland, misschien zouden we dan die versobering nog een beetje kunnen tegenhouden.

Ik heb het gezien in het verpleegtehuis waar ik werkte. Bejaarde mannen en vrouwen met enorme gaten van het doorliggen. Behandelen met peroxide zeggen ze dan; nou, ik was degene die het zag bruisen tussen hun gewrichten. Ze zeggen dat de zorg beter is geworden. Ik kan mij de foto's nog herinneren van dat meisje dat naakt vastgeketend zat aan de muren, hoezo zorg beter? Ze zouden meer geld aan de gezondheidszorg moeten besteden, maar alles draait om winst. Alsof dat zo zaligmakend is. Wat heb je aan honderd miljoen op je bankrekening? Je kunt je het leplazarus zuipen en je helemaal onder de dope stoppen, 75 keer naar de hoeren gaan, nou en... Laten ze die De Boertjes oppakken: "Wij willen wel bij Ajax blijven, maar dan moet het belastingstelsel aan ons worden aangepast." Het is de gekte van iedereen. In Nederland is nu de houding: als ik een beetje boven modaal zit, iets meer heb dan jij, dan heb ik het goed gedaan en kan de rest de tering krijgen. Maar als je je koelkastje lekker vol kan gooien, is het toch ook oké. Veel meer heb je niet nodig.

De kapper aan de overkant blijft een bolwerk in de wijk. Die heeft oudoom Marius nog wel gekend, mooie vent, alleen een beetje gek, altijd met een borreltje in de hand. Die is raar aan z'n eind gekomen, was bezig een van z'n vrienden te helpen met het uitladen van een vrachtwagen. Denderen opeens die vaten van tweehonderd kilo van die kar. Hij is eronder terechtgekomen. Maar met z'n dood heeft ie wel mooi de krant gehaald. De stakker.'

4.2.11 Vaderfiguur

Angelique Moret (38)

Ze had vooraf al gewaarschuwd: 'Ik heb niet één reden om mij niet met politiek bezig te houden, ik heb er wel vijftig.' Angelique Moret (38), alleenstaande moeder met een zoon van acht, is een praatgrage dame. Ze spreekt beeldend. Zo kan ze het beste haar mening verwoorden, zegt ze. En over politiek heeft ze een mening, dus de beelden vliegen over tafel. Kortgezegd komt haar zienswijze hierop neer: politiek is...

...een spel
...als het Rad van Fortuin
...als fietsen
...als winkelen bij de HEMA
...praten met veel werkwoorden
...het goed kunnen inspelen op het gemis van burgers.

'Ik heb in mijn leven één keer gestemd. Ik was net 18 geworden. Mijn vader zei: "Je hebt nu het recht om te stemmen, maak er gebruik van." Ik ben braaf naar het stembureau gegaan en koos voor D66. In de jaren erna werd het mij duidelijk dat het absoluut onzinnig is om te stemmen. Die mening wordt continu bevestigd door wat ik op televisie zie en in de krant lees. Ik geloof dat het hele politieke gebeuren al heel lang een heel groot spel is. Misschien leuk voor de knappe koppen die erin meespelen, maar totaal oninteressant voor burgers. Het slimme is echter dat politici het spel zo spelen dat veel burgers geen idee hebben dat ze het lijdend voorwerp ervan zijn, ze denken echt dat ze geregeerd worden.'

Zoals elk spel heeft ook de politiek haar eigen

regels, zegt ze. De grootste hoofdzonde is je niet conformeren aan de heersende normen: voor wie eigengereid is, de partijdiscipline ter discussie stelt, de eigen coalitie door scherpe vragen in gevaar brengt en lak heeft aan hiërarchie, is geen plaats. ‘Het is als het *Rad van Fortuin*: je mag een slinger aan het bord geven, veel geld incasseren, maar je moet aardig blijven tegen de spreekstalmeester en flink blijven lachen, ook al slik je bij wijze van spreken de zwaarste nederlaag uit je leven. Want het is allemaal show en in een show zijn geen verliezers, alleen maar winnaars.’

Natuurlijk zijn er politici die het goed voor hebben met de burgers, die echt hun best doen om voor het algemene belang op te komen en beerputten willen openen die anders gesloten blijven, ‘maar als je je zetel op het Binnenhof wilt behouden dan moet je het spel meespelen. Doe je dat niet dan sta je bij de volgende verkiezingen op een onverkiesbare plek en lig je eruit.’

Als de politiek geen spelshow mag zijn, hoe moet ze er dan uitzien? ‘Politieke leiders moeten een mateloos gevoel van respect voor de mens *an sich* hebben. Ik heb niets tegen het fenomeen politiek. Het is onontkoombaar dat er in een samenleving met zestien miljoen mensen personen ontstaan die de touwtjes in handen nemen en een bepaalde weg uitstippelen die de maatschappij moet bewandelen. Het doel daarvan moet zijn dat de samenleving een harmonieus geheel blijft. Je kunt niet zeggen dat de wijze van politiek bedrijven zoals we die nu kennen de harmonie in de samenleving of in de wereld ten goede komt. Dit is kennelijk niet de goede manier van politiek bedrijven.’

Politiek, zegt ze, is een wereld geworden waarin het meer draait om regels en wetten dan om mensen. Ze spreekt uit eigen ervaring. Angelique is nog niet zo lang geleden gescheiden. Haar man is verhuisd. Omdat haar zoontje in de buurt naar school gaat en in het dorp zijn vriendjes heeft, is zij vooralsnog in de eengezinswoning blijven wonen. Met haar parttime baan kan ze de hypotheeklasten echter niet dragen. De beste oplossing zou zijn het huis te verkopen om elders in het dorp een woning te huren. Maar daar loopt het spaak en begint een zogeheten *Catch-22*-constructie. ‘Ik ben op zoek naar een huurhuis. Om op de wachtlijst voor een huurhuis te komen, moet je ingezetene zijn van de gemeente. De gemeente erkent je pas als ingezetene als je ten

minste één jaar in het dorp woont. Ik woon nog geen jaar in het dorp. De hypotheeklasten van mijn huidige woning kan ik niet langer dragen. Ik zal het huis dus moeten verkopen. Om niet dakloos te worden zal ik op zoek moeten gaan naar een huurhuis in de gemeente. Maar om op de wachtlijst voor een huurhuis te komen, moet je ingezetene van de gemeente zijn...’ De enige optie die overblijft, is verhuizen naar een andere gemeente waar ze wat flexibeler met de regels omspringen en wat meer oog hebben voor de noden van een individu, zegt ze.

‘Wat ik heel apart vind, is dat er vrachtwagens met asielzoekers de grens overkomen, ze allemaal op een menselijke manier worden opgevangen: ze krijgen zakgeld om zakjes chips en blikjes fris te kopen, terwijl ik als Nederlander de kans loop om dakloos te worden. Dat is een rare tegenstelling.’

Het is het enige niet waar ze vreemd van opkijkt. ‘Ik verbaas mij soms over het taalgebruik van politici. Het is kwartetten met werkwoorden. “Ja, wij denken erover om dat eventueel te zullen gaan doen...” Zo vaag, wees duidelijk.’ En eerlijk, want hoe het nu gaat, heeft veel weg van supermarktpolitiek, zegt ze. ‘Politici hebben hun thema’s als blikjes op schappen staan. Eens in de zoveel tijd kijken ze rond in hun winkeltje om te zien welk potje er nog niet verkocht is en wat het wel aardig zou kunnen doen. Dat item brengen ze naar buiten.’

Manipulatie? In ieder geval weldoordachte strategie, zegt Angelique. ‘Ik hoop altijd maar dat een politicus zijn eigen zwakheid kent. Elk mens draagt wel een bepaald gemis met zich mee. We zijn thuis met z’n vijven en ik heb altijd het gevoel gehad dat ik er niet mocht zijn, dat ik niet goed genoeg was. Iets in mij zoekt denk ik altijd naar een stuk basisveiligheid. Weet een politicus op dat gevoel in te spelen, dan wint hij mijn vertrouwen. Ik denk dat elke generatie wel kampt met bepaalde oertekorten. Een goede politicus voelt dat aan en kan een stuk van dat gemis opvullen. Het wordt gevaarlijk als hij zich bewust is van zijn macht en haar gaat uitspelen. Demagogie ligt dan op de loer.’

Natuurlijk hebben politici macht, zegt ze. Ze krijgen dat vanzelf door hun functie die ze bekleeden, hun intelligentie, maar ook door alle publiciteit om hen heen en het vorstelijke salaris dat ze verdienen. Dat dwingt een bepaalde mate van

respect af. 'Ik denk dan maar dat politiek zo iets is als fietsen. Als we met z'n allen dezelfde kant opgaan, dan is het genieten. Crossen we door mekaar heen dan houdt het op.'

4.2.12 Heerlijk slaapverwekkend

Goran Broz (37)

Er zijn Kroaten kleiner dan hij maar levensgevaarlijk. Eentje zit er nu in de strafgevangenis van Scheveningen. Een echte *killer*, moordde op commando, gruwelijker nog: moordde Serviërs en Moslims uit omdat hij daarop kickte. Een gewetenloze vechtmachine die nooit haperde maar meteen schoot. Van dichtbij, nekschoten, martelingen, noem maar op. Zijn wandaden zijn bekend. Levenslang moeten ze hem geven, zegt Broz.

Goran Broz (37) is Kroaat, beter gezegd: hij is een Bosnische Kroaat. Inderdaad: die verkeerden, die van die etnische zuiveringen. Goran was al lang het land uit toen de oorlog in wat nu ex-Joegoslavië is, begon. Hij werkte bij een Joegoslavisch metaalbedrijf dat overal in de wereld werd uitgenodigd voor moeilijke klussen. Ze zaten in onder andere Cuba, Irak, Iran, Libië en Algerije. Als werknemer plukte je daar de vruchten van. Je kwam over de grens, in landen die voor de gewone Joegoslaaf onbereikbaar waren. Je werd goed betaald in vooral Duitse markten. En overal waren er vrouwen en drank. Nachtenlang zopen ze de meest extreme alcoholische bagger, maar de volgende ochtend stonden ze wel weer in alle vroegte op de werkplaats. Pure roofofbouw op je lichaam, maar een pracht-tijd voor als je jong bent, zegt hij.

Goran is een mooie vent. Kleiner dan de meest Nederlandse mannen, maar met een vriendelijk gezicht en betrouwbare ogen. Hij heeft zo'n gecultiveerd baardje dat alleen goed staat bij trendy binken. Hij spreekt zacht, in vloeiend Nederlands.

'Ik ben geboren in een klein plaatsje in Bosnië. De mensen leefden er ooit van landbouw, maar onder Tito en de communisten kwam de industrie. Elke stad moest zijn eigen industrie

hebben, dat was het streven. Er zat natuurlijk een idee achter: industrialisering zou goed zijn voor het land. Maar belangrijker nog: boeren hebben de neiging zich minder verbonden te voelen met de staat. Ze redden zichzelf wel met de gewassen die ze verbouwen, ze hebben geen regering nodig. Industriearbeiders zijn afhankelijker van de beslissingen die in Belgrado worden genomen.' In het stadje leefde een mix van Serviërs, Kroaten en Bosnische Moslims. Op school zaten ze bij elkaar in de klas, maar na de les was van eenheid geen sprake. Iedereen ging om met z'n eigen groep, was fan van z'n eigen voetbalclub en stemde op de eigen kandidaten. Vreedzame coëxistentie op lokaal niveau, alleen mogelijk onder de charismatische legionair Tito.

Op z'n twaalfde vertrekt Goran samen met zijn vader, moeder en twee zussen naar Zagreb. Veel Kroaten uit zijn geboorteplaats doen dat. De toekomst in Zagreb is een andere: de mogelijkheden om je te ontplooiën zijn beter. Er zijn meer scholen en universiteiten, meer banen en meer bedrijven. Gorans vader wordt metaalarbeider; Goran volgt als hij wat ouder is zijn voorbeeld. Hij gaat werken bij het bedrijf waar zijn oom een hoge piet was. Door dat bedrijf wordt hij eind 1990 naar Nederland uitgezonden, hij slaat er een mooie meid aan de haak met wie hij sindsdien samenwoont. In 1995 krijgt hij de Nederlandse nationaliteit. Hij is nu Kroaat én Nederlander.

In zijn nieuwe vaderland heeft hij zich over veel zaken verbaasd. Vooral over de Calimero-houding van de Nederlanders. Nederland is een klein land, maar daardoor niet minder rijk. 'En de spelregel is: rijke landen hebben macht in de wereld.' Bij macht horen een bepaalde arrogantie en een trotse denkwijze. Nederland straalt die arrogantie helemaal niet uit, zegt hij. Werp dat benepene af, laat je stem horen, is zijn advies.

En dan nog iets: Nederlanders lopen veel te lang rond met schuldgevoelens. Over de Tweede Wereldoorlog. Over het koloniale verleden. Over Srebrenica. Laten vallen, weg er mee. Kroaten kunnen dat. Als de Kroaten die gave niet hadden gehad, zouden ze nu geen leven meer hebben. Een simpel voorbeeld: in Kroatië is er eigenlijk maar een echt gespreksonderwerp: de politiek. De invloed van politiek op het dagelijks leven is enorm, veel groter dan Nederlanders zich ooit kunnen voorstellen. Machtswisselingen kunnen dramatische gevolgen op het normale

leven hebben. Toen Tudjman aan de macht kwam, werd hij enthousiast onthaald. Hij was de eerste, door de Kroaten democratisch gekozen president. Vrijwel meteen bouwde hij een soort mythe om zich heen als de eerste Vader des Vaderlands sinds 1100 na Christus. De propagandamachine kwam op toeren: hij was niet langer president, hij was de langverwachte, de man die Kroatië weer op de kaart zou zetten, de allesheerser. Zo ging hij ook te werk, zegt Goran. Als hij meteen na de Tweede Wereldoorlog aan de macht zou zijn gekomen, had hij meteen korte metten gemaakt met zijn politieke tegenstanders en zee en nekschot gegeven, en hun lijken in massagraven gedumpt. Tudjman als de absolute heerser. Nu moest hij zich nog enigszins inhouden. Maar zijn vrienden gaf hij de mooiste banen. Zijn zoon werd hoofd van de veiligheidsdienst, zijn familie werd eigenaar van tientallen bedrijven. Zijn kleinzoon gaf ooit in een interview te kennen geen zin te hebben in jaren studeren, hij wilde liever meteen carrière maken in het bankwezen. Een paar jaar later had die gozer zijn eigen bank. Midden twintig is hij nu.

Oorlogsmisdadigers die de opdrachten van Tudjman trouw hadden uitgevoerd, zuiveringscampagnes hadden geleid, *carte blanche* hadden gekregen om met hun *kalasjnikov* vrouwen en kinderen te vermoorden, kregen van de grote leider een andere naam en leidden nu een ongestoord leven in luxe. 'Kun je je voorstellen dat de gewone mensen totaal gedesillusioneerd zijn? Na bijna vijftig jaar communisme kregen de Kroaten het in hun eigen land eindelijk weer voor het zeggen. De gedachte was: Kroaten jatten niet. Maar in een paar jaar tijd zijn politiek en maffia zo met elkaar verweven, is het land zo uitgebuit dat de nieuwe regering die na de dood van Tudjman is aangetreden eigenlijk niets anders kan dan helemaal opnieuw beginnen met het opbouwen van het land. En jullie klagen in Nederland over een man als Bram Peper, die misschien tien-, twintigduizend gulden niet helemaal volgens jullie boekhoudkundige regeltjes kan verantwoorden. Erger nog: bij jullie zijn de affaires van zo'n marginaal niveau en komen ze zo incidenteel voor, dat journalisten uit arren moede jaar na jaar na jaar dezelfde zaken oprakelen. Srebrenica zou in Kroatië allang diepe geschiedenis zijn, bedekt door allerlei andere affaires. Maar in Nederland zijn we zes jaar ver-

der en praten we nog altijd over verkeerd behandelde filmrolletjes. Geen land maakt zich zo krampachtig druk als Nederland: er zaten in die enclave driehonderd Nederlandse militairen, ze hadden een paar vuurwapens. Tegenover ze stond een tot aan de tanden toe bewapend leger. Je hoeft je dan toch niet te schamen voor je verlies, niemand zou hebben gewonnen. Zeker niet als dan ook nog zo'n Franse NAVO-generaal weigert in te grepen. Zo'n vent heeft schuld, jullie niet.' Politiek in Nederland is dodelijk saai, zegt Goran. Alle partijen lijken op elkaar. Groen-Links zal nooit alleen aan de macht komen, de Centrum Democraten ook niet. Wim Kok maakt geen grote blunders. Roept de VVD iets dan schreeuwen PvdA en D66 eerst moord en brand, maar een paar maanden later is alles geaccepteerd. Nee, politiek in Nederland is heerlijk sla-pverwekkend, beter kan niet, zegt hij. 'Het betekent dat Nederland een stabiel land is, dat is iets om trots op te zijn.'

Is dat duffe dan de reden waarom hij niet stemt? De kleine Kroaat glimlacht. 'Ik vind niet dat ik het recht heb om te stemmen, al heb ik al jaren de Nederlandse nationaliteit en woon ik hier nu elf jaar. Ik ben hier niet geboren. Stemmen is niet alleen iets rationeels, het gaat dieper. Het gaat om de emotionele band die je met je land hebt. Een band die je alleen kunt voelen als je hier geboren bent. Ik durf en wil mij niet bemoeien met de manier waarop jullie je land vorm willen geven. Dat is jullie zaak.'

4.2.13 Zoals Drees

Dinie Toet (37) en Freek Kruis (36)

'Maar ik ken geen politici' fluistert ze tegen haar vriendin Greet. 'Politiek interesseert mij niet, dat weet je toch.'

Dinie Toet en Greet en Freek Kruis zijn vrienden voor het leven. Ze wonen bij elkaar in de buurt. Freek Kruis (36) is een vriendelijke, hardwerkende bouwvakker met een flink lijf. Voor hem was 2001 een bijzonder jaar. Hij heeft zijn huis gekocht. Niet omdat hij daar zelf zo op uit was, maar voor de kinderen is het belangrijk, zegt hij. 'Als ik over tien jaar besluit in een huurwoningk-

te gaan zitten, dan hoop ik aan het huis zo'n 150 duizend gulden schoon over te houden. Dat geld geef ik dan aan mijn kinderen, zodat zij een betere start in het leven kunnen maken dan ik heb gemaakt.'

Freek is een onvervalste Hagenaar: rap van tong, goudeerlijk en zonder kapsones. Zo'n type van wat-jij-zegt-moet-jij-weten-maar-mijn-mening-heb-je. Hij komt uit een familie van betonvlechters. Hard werken was regel en dat heeft hij vanaf zijn 14e ook altijd gedaan. Eerst bij de bank als interieurverzorger, later bij een vleeshouwerijen nu in de bouw. Tijd om een studie af te maken, had hij niet. Op z'n 17e was hij al vader, ruim anderhalf jaar later liepen er twee koters rond in huize-Kruis. Het was leven in armoede, zegt hij. Per maand sleepte hij 1388 gulden mee naar huis; daarbovenop ontving hij een aanvulling van 104 gulden. Ze woonden in een huisje van niks. De keuken was zo klein dat je je er nauwelijks in kon bewegen. Toch was het de enige plek waar hij een apart slaaphoekje voor zijn dochtertje kon maken. Zelf sliepen Greet en Freek op een oude slaapbank die tevens dienstdeed als zit-hoek. Toen zijn zoon werd geboren, verhuisde het gezin naar een goedkope tweekamerwoning in Scheveningen, die met veel improvisatie en wat schotten tot een optrekje met drie kamers werd omgebouwd. Zevenhalf jaar hebben ze daar met z'n vieren gewoond. Omdat ze zeker in de eerste jaren van hun huwelijk geen geld hadden om boodschappen te doen, zat Greet overdag altijd bij haar moeder. Pure armoede was het, 'dat wil ik mijn kinderen niet aandoen, daarom is het zo lekker dat ik nu het huis heb gekocht. Dan heb ik later wat achter de hand als die meid van me bijvoorbeeld gaat samenwonen.'

Groot is de portiekwoning niet, maar het is er wel gezellig. In de kleine woonkamer staat een ronde tafel waar Greet en Dinie elke avond een kaartje leggen. De inzet, een paar centen, is om de spanning wat op te voeren. Freek ligt meestal op zijn vaste plek op de bank sport te kijken. Op de andere bank liggen de twee hondjes van Greet. Zonder dieren zou ze niet willen leven. 'Ik heb meer met dieren dan met mensen' zegt ze. Dieren zijn te vertrouwen, mensen niet. Kijk maar naar die politici: 'Ze vullen hun zakken, gaan met onze belastingcenten lekker op vakantie en wonen in mooie villa's. Laten we één keer ruilen, kunnen ze voelen hoe het is om een maand lang op uit-

keringsniveau te moeten leven. Dan weten ze wat armoede is, ze kunnen wel zeggen dat ze weten hoe het is. Maar zoiets zeggen is wel erg makkelijk als je een hele dikke bankrekening hebt. Of zie ik dat verkeerd?'

Greet is als het over politiek gaat van het trio verreweg het felst. Toch is zij de enige die bij verkiezingen elke keer weer trouw gaat stemmen. En als straks in mei de Tweede-Kamerverkiezingen zijn, neemt ze haar dochter (dan 18) mee om haar te laten zien hoe de democratie in Nederland werkt. 'Het is omdat mijn vader altijd zegt: "Meid, je gaat toch wel?", anders zou ik ook niet gaan.'

Dinie (37) krijg je met geen mogelijkheid mee naar een stembureau. Ze is nog nooit wezen stemmen en waarom zou ze ook. Van de politiek moet je het niet hebben in dit land, zegt ze. Al zo'n tien jaar zit Dinie thuis. In 1991 stortte ze mentaal in, sindsdien is ze zichzelf een beetje kwijt. Ze leeft met haar dochter van 16 en zoon van 9 van een WAO-uitkering. Haar ex springt geregeld financieel bij, zeker als het gaat om extra kosten zoals het schoolgeld van de kinderen. In financiële zin gaat het wel, zegt ze. Ze kan het huis en het eten betalen en af en toe kan ze iets voor de kinderen kopen. Maar op vakantie gaat ze nooit en winkelen doet ze al helemaal niet. De tijden dat ze van 124 gulden per week moest rondkomen, liggen achter haar. 'Maar breed zal ik het nooit krijgen.'

Politiek doet haar niks, zegt ze. De beslissingen die worden genomen, raken haar niet. 'Politiek zou voor iedereen begrijpelijk moeten zijn, maar als ik politici hoor praten, snap ik niet wat ze zeggen. Of we nu gaan stemmen of niet, wat wij willen wordt toch nooit door Den Haag geregeld.' Het zijn de 'valse beloftes' waar ook Freek tegenaan loopt. Vooral rond verkiezingstijd paaien partijen de kiezers met mooie praatjes, maar eenmaal aan de macht komt er nooit wat van terecht, zegt hij. 'Zoals die meneer Kok, die had het altijd zo goed met de arbeiders voor toen hij nog in de bond zat. Maar sinds hij premier is, is hij voor ons bouwvakkers een andere man geworden.' Nee, dan liever de ouwe Drees, 'dat was een hele slimme. Mijn schoonvader heeft hele goede verhalen over die man.' En natuurlijk Den Uyl in zijn beginjaren. 'Dat waren mannen met karakter en uitstraling' zegt Dinie.

Freek: 'Het doet mij weinig als ik een politicus

zie. Er zijn een paar hele leuke bij, neem onze lieve vrouw Terpstra. Met dat mens wil ik wel een nachtje stappen, daar kun je mee lachen. Dat is een van de mensen in de politiek die echt voor het gewone volk klaarstaan. Je ziet haar bij het IOC, bij de Olympische Spelen, bij voetbalwedstrijden. Ze doet altijd uitbundig mee, dat vind ik geinig. Van dat soort politici zijn er niet veel. Je hebt die man van het CDA die zo mooi trompet speelt. Dijkstal. Wiegel zat dan toevallig ook bij het CDA, maar dat vind ik ook een goede vent. En die kerel die samen met Tineke Verburg *TROS Aktua* deed, Ed Nijpels, die vond ik ook sympathiek. Maar die was dan weer van de VVD. Volgens mij heb ik acht jaar geleden nog op hem gestemd, dat was ook meteen de laatste keer dat ik ben gaan stemmen.'

Bij Dinie thuis werd nooit over politiek gesproken, misschien kwam dat ook omdat haar vader overleed toen zij 15 was. 'Veel dingen gaan dan toch langs je heen. Wat mij het meest irriteert aan politici is dat ze altijd op mekaar lopen te vitten. Het draait altijd uit op ruzie. Dan denk ik: waar zijn jullie mee bezig. Zoek toch samen een oplossing.' De voeling met de gewone arbeider is weg, zegt Freek. 'Ik sta op steigers van dertig meter hoog, ik werk me de hele dag rot om aan het eind van de maand 2800, 2900 gulden mee naar huis te nemen. Dan zijn er van die gasten die de hele dag achter een bureau knopjes indrukken, maar wel met 5500 gulden naar huis gaan. Ik heb het gevoel dat wij, de normale mensen, gestraft worden. Zo'n politicus komt thuis met twaalfduizend gulden. Ze werken natuurlijk wel 's avonds en 's nachts en moeten bij sores altijd paraat staan, maar dat moeten wij ook. Voor die 12 duizend gulden wil ik ook dat ze wat voor mij doen. Het zijn ook mijn belastingcenten. Maar nee, ik zie altijd dezelfde politici op tv. Vroeger was het Maij-Weggen en nu Netelenbos.'

'Ik wou dat ik bij een verkiezing de beslissende stem had. Dat ik de enige was die nog moest stemmen en dat mijn stem zou uitmaken wie premier van Nederland zou worden. Dan zou ik wel eens willen zien wat partijen allemaal zouden doen om mijn stem te krijgen. Ik denk dat ze me zouden manipuleren, dat ze me zouden willen omkopen. Ik zou dan zeggen: "Sorry jongens, jullie horen met dit soort spelletjes niet in de regering thuis. Ik zou er moeten zitten, omdat ik opkom voor mijn principes, rekening houd met

de wensen van het volk en ik niet ben om te kopen.'" Laten we eerst eens in ons eigen landje kijken naar wat allemaal nodig is, en ons geld stoppen in de zorg, de ziekenverpleging, de bejaardentehuizen. Laten we de zwerfers helpen, de daklozen, de mensen die van een uitkering leven. Als we dan nog geld over hebben, kunnen we het buitenland helpen.'

Het zou mooi zijn als er echt naar je geluisterd werd, zegt Dinie. Als je je als burger door middel van een referendum zou mogen uitspreken over belangrijke beslissingen. 'Dan zou ik mijn jas aantrekken en naar het stembureau gaan, want dan gaat het ergens over.'

4.2.14 Loos alarm

Karel Willemse (33)

Bij de historische stadswal van een toeristisch vestingstadje wijst Karel Willemse (34) op een weg. 'Het plan was om die weg zo om te leggen dat hij langs de stadsmuur kwam te liggen. Dat de stadsmuur een rijksmonument is en dat de Rijksdienst voor Monumentenzorg nooit toestemming voor het plan zou geven, maakte niets uit. De wethouder vond het zo'n aardig idee van zijn zakenrelatie dat het maar moest gebeuren.' Nog steeds kan Karel Willemse er nijdig om worden: ambtenaren en wethouders die zich laten inpakken door hun politieke vrienden, hun 'gewone' vrienden of door hun eigen wensen. Hij viel met de neus in de boter toen hij een aantal jaren geleden als beleidsmedewerker in een middelgrote gemeente ging werken. Politiek boeide hem. Vooral de manier waarop politieke besluitvorming plaatsvindt, intrigeerde hem. De strijd, het debat, het schermen in alle openheid. 'Het beeld dat ik van een ambtenaar had, was dat hij, natuurlijk beperkt door flinke beleidskaders zoals het collegeprogram, kon adviseren hoe het beleid in een gemeente het beste vorm kon krijgen. Achteraf gezien was dat een naïeve veronderstelling. Van dichtbij heb ik gezien hoe superopportunistisch besluiten totstandkomen. Hoe dichtgetimmerd de debatten zijn, omdat er op diverse niveaus al afspraken zijn gemaakt. College- en verkiezingsprogramma's doen er

niet toe. Het is veelal hapsnapbeleid, dat deels wordt ingegeven door suggesties van politieke vrienden. Soms zat er helemaal geen visie achter, maar was het alleen maar handig voor de persoon die de handtekening eronder moest zetten.'

De voorbeelden die Karel heeft, zijn legio. Zo zat hij bij de onderhandelingen die zijn chef met een maatschappelijke partij voerde. 'Over de aanpak was duidelijk verschil van mening. Wij kregen toen de opmerking naar ons hoofd geslingerd: een telefoontje naar jullie wethouders en wij doen het op onze manier. En zo gebeurde het ook.' Corruptie wil hij het niet noemen, vriendjespolitiek misschien, maar ook dat gaat hem eigenlijk te ver. 'Wat mij het meest heeft verbaasd, is dat wethouders en ambtenaren niet vasthouden aan het politieke programma zoals dat op democratische wijze aan het begin van de zittingsperiode wordt afgesproken. Standvastigheid, vasthoudendheid, vastberadenheid moeten kenmerken van de politiek zijn. Daarmee wek je vertrouwen bij burgers. Gezwalk en gezwaai zijn funest. Het maakt de democratie ondoorzichtig en onbetrouwbaar.'

Nog maar een voorbeeld: een extern bureau krijgt de opdracht onderzoek te doen naar seniorenwoningen in de stad. Het levert een enorm boekwerk op en een rekening van vele tienduizenden gulden. Wat blijkt echter: de conclusies uit het slothoofdstuk komen niet overeen met de bevindingen in de eerdere hoofdstukken van het rapport. Maar de wethouder noemt het een fantastisch werk. De inhoud is geheel in lijn met wat hij graag wilde zien. 'Ik ben naar het afdelingshoofd toe gestapt om mijn twijfel over de kwaliteit van het rapport te uiten. Het werd een slechte dag, ik kreeg ongelooflijk op mijn lazer. "Zo werken wij niet. Dit rapport is wat wij willen, zo gaat het naar de gemeenteraad" zei ze. Samen met nog tien andere agendapunten kregen de raadsleden een pakket met bijna drie maanden aan leesvoer toegestuurd. Niemand had tijd om alles door te nemen, dus de agendapunten werden zonder morren aangenomen. Dat rapport is nooit goed gelezen.'

Zulke fratsen zijn onderdeel van het politieke spel, zegt hij. Raadsleden sneeuw je onder met gigantische bergen papier of je legt de rapporten op het laatste moment op het gemeentehuis ter inzage neer, zodat eigenlijk niemand ertoe komt ze grondig door te nemen. 'In zo'n middelgrote

gemeente zie je dat de raadsleden niet capabel genoeg zijn om dat spel te kunnen spelen. Ze hebben niet genoeg tijd om het college fatsoenlijk te controleren, ze missen veelal een goede financiële achtergrond en laten zich soms door makkelijke onderwerpen afleiden. Raadsleden hebben de neiging drie kwartier te discussiëren over iets kleins maar tastbaars zoals de kleur van vuilnisbakken, en een project van 30 miljoen gulden af te doen in een kwartier. Want daar zal wel goed over nagedacht zijn, denken ze dan. Soms is controleren ook buitengewoon lastig, omdat de plannen bewust erg onduidelijk worden opgesteld. Het vervelende is wel dat een verkeerde beslissing de samenleving een hoop geld kost.' Nooit eerder, zegt hij, was er een tijd waarin de politiek zo dicht bij burgers kon komen, dankzij kanalen als radio, televisie en internet. 'Nooit eerder heeft de politiek echter zo ver van burgers afgestaan.' Een bizarre tegenstelling, die gedeeltelijk te maken heeft met het huidige kabinet, denkt hij. 'Met Paars is alles grijs geworden. Overal valt over te onderhandelen: van de stoeptegels in de buurt tot het minderhedenbeleid. Geen partij houdt nog vast aan haar eigen principes en matstaven. Het politieke spel is pure ruilhandel geworden, die niet in de openbaarheid van de Kamer wordt gedreven maar in de beslotenheid van de Haagse wandelgangen. "Als jullie vandaag afzien van een motie tegen onze minister, dan steunen wij jullie verzoek voor meer geld voor windmolens." Alles draait om het vooraf sluiten van compromissen, zodat elk mogelijk politiek conflict wordt vermeden. Het bizarre gevolg daarvan is, dat VVD'ers in opiniepeilingen massaal aangeven dat ze de socialist Wim Kok de beste premier voor dit land vinden. Liberalen die een socialistische minister-president de hemel in prijzen, dat is de omgekeerde wereld! Als je echt vindt dat Kok het zo goed doet, waarom hef je de VVD dan niet op en sluit je je niet aan bij de PvdA? Sowieso lijken politieke idealen tussen partijen uitwisselbaar. Neem GroenLinks. Begonnen als een idealistische club wereldverbeteraars zijn ze in een paar jaar tijd geworden tot een kleurloze beweging die hunkert naar het pluche. Radicaal kun je ze niet meer noemen, laat staan idealistisch.'

Het is dat verlangen naar macht dat de politiek een onmenselijk gezicht geeft, denkt hij. 'Voor gewone mensen met gewone standpunten is

geen plaats. Neem Jacques de Milliano, die gaat gruwelijk de mist in en wordt voor heel Nederland door zijn eigen partij te kijk gezet, omdat hij weigert de partijmening te verwoorden. In het CDA neemt de top op zo'n moment een beslissing: de machtsstructuur van de partij moet overeind worden gehouden, elke persoon met een afwijkende mening moet daarom keihard worden afgeserveerd. Dat het politieke gezicht van Nederland daardoor geschaad wordt, maakt niet uit, zolang het instituut CDA maar voortleeft. Ik denk dat politieke partijen hun eigen droomwereld hebben gecreëerd. Geen partij kan serieus stellen dat zij duidelijk voeling met de samenleving heeft. Er zijn meer burgers lid van de korfbalvereniging dan van een politieke partij. De politiek is het jachtterrein van de *Karriere-Politiker* geworden, die uitblinken in het niet hebben van een eigen mening en die bovendien absoluut niet geïnteresseerd zijn in anderen, maar wel voor anderen willen denken.'

Zo gek is het dus niet dat burgers zeggen: ik ben groot en wijs genoeg om mijn eigen problemen op te lossen, zegt hij. 'Ik zorg zelf wel voor een behoorlijk salaris in mijn onderhandelingen met mijn werkgever, ik koop zelf wel een mooi huis en sluit zelf wel een goede zorgverzekering af. Pas als de hogesnelheidslijn dwars door mijn woning loopt, wordt politiek voor mij interessant. Zelfs dan is het de vraag of je geïnteresseerd bent in politiek of dat het je slechts gaat om de uitkomst van een politiek besluit.'

Zijn vrienden zagen in hem een politiek dier, dat wel in de gemeentepolitiek zou belanden en wellicht zelfs aan de landelijke politiek zou mogen snuiven. Maar voor Karel heeft politiek afgedaan. Hij heeft zijn baan bij de overheid opgezegd en werkt nu voor een commercieel bedrijf. Stemmen doet hij niet meer, ook al blijft er iets in hem knagen dat zegt dat niet-stemmen onfatsoenlijk is. 'Er rinkelt rond de verkiezingsstijd altijd dat belletje dat schreeuwt: het is je plicht om te gaan stemmen. Voorlopig laat ik het lekker rinkelen.'

4.2.15 Mengelmoesje

Renée Veldhuizen (32)

Van de opening van de slagerij, zo'n veertig jaar geleden, bestaat nog een foto.

Achter de glimmende toonbank staan vader, moeder en drie kinderen. Met trotse blikken kijken ze de camera in. De haren keurig gekapt en de schorten nog smetteloos wit. In de vitrine liggen de vleeswaren zorgvuldig uitgestald, alleen de kalfslappen en de gerookte ham moeten nog worden geprijsd. De bieflappen, zo valt op een bordje aan de muur te lezen, gaan dezer dagen met korting de deur uit. Huisgerookte worsten hangen als onweerstaanbare lekkernijen aan haken aan de muur. Een bijzondere dag voor een doorsnee middenstandsgezin in een pittoresk dorp ergens in Friesland.

De zwartwitfoto is het enige dat verraadt waarom Renée Veldhuizen (32) in haar geboortedorp nog altijd wordt gezien als de dochter van de slager. Haar vader, een van de knullen op de foto, nam het familiebedrijf van zijn ouders over, maar verkocht het enkele jaren geleden. Zijn kinderen zwierven uit over Nederland, gingen studeren en tekenden daarmee voor de verandering die in het dorp in de jaren tachtig plaatshad. Dorpsjongeren kregen meer tijd dan hun ouders, waren hogeropgeleid, werkten in de stad en op kantoor, en beschikten meestal over meer geld. Ook Renée, die nu in de grote stad woont, is gepromoveerd en doet wetenschappelijk onderzoek aan een gerenommeerde onderzoeksinstituten.

Politiek was nooit een onderwerp in het gezin Veldhuizen. Alleen het abonnement op de VARA-gids verraadde een latente voorkeur voor het socialisme. Op de middelbare school werd er wel over gesproken, zegt ze, maar 'erg minimaal'. Den Haag was er ver weg. Pas in haar studietijd werd ze 'politiek bewust'.

Voor Renée is niet-stemmen een keuze, waaruit 'absoluut niet' mag worden afgeleid dat ze geen interesse in politiek heeft, zegt ze. 'Maar de invloed van de burger op de politiek is minimaal, terwijl de consequenties van politiek op burgers juist enorm zijn.'

Een groot probleem van het huidige politieke systeem, zegt ze, is dat de regeerperiode van het kabinet slechts vier jaar duurt. Ministers en staatssecretarissen zitten gevangen in een strak stramen van kortetermijndenken. Een voorbeeld: 'Nederland zag vijftig jaar geleden de vergrijzing en alle problemen die daarmee gepaard zouden gaan al aankomen. Er werd geen actie ondernomen, omdat het moeilijk scoren is met verzorgingstehuizen die pas over twintig jaar

effect zouden hebben.' Regeren in Nederland is niet vooruitzien, vindt ze, regeren in Nederland betekent dat een minister binnen vier jaar een aantal klinkende resultaten op zijn conto moet hebben geschreven, zodat herverkiezing mogelijk is. Den Haag loopt het liefste om lastige maatschappelijke vraagstukken heen, aldus Renée. 'Tweede voorbeeld van het kortetermijndenken van de politiek: veel nieuwe wetten en projecten krijgen nauwelijks kans zich te ontwikkelen. Binnen een jaar moeten ze worden geëvalueerd, terwijl ze misschien pas na vier, vijf jaar vruchten gaan afwerpen. De kans is dus groot dat nieuwe initiatieven vroegtijdig worden afgeschoten, helaas.'

In de *ratrace* die politiek nu is, draait veel om het imago, zegt Renée. Van de partij, maar vooral ook van de politicus. Een aantal leden van het kabinet, met minister Netelenbos van Verkeer en Waterstaat voorop, maakt zich schuldig aan onbehouden *imagebuilding*, vindt ze. 'Dat is misschien wel begrijpelijk, want er is altijd de druk van de burgers die verwachten dat ministers zichtbare resultaten behalen. Maar de vraag is of sommige bewindslieden niet doorslaan.' Bovendien zal degene die in de schaduw van die aandachtstrekking komt te staan sneller kritiek krijgen over het uitblijven van tastbare resultaten, wat ongetwijfeld weer negatieve gevolgen heeft voor zijn of haar politieke carrière. Kortzichtigheid, imagobelustheid en gebrek aan inhoud dreigen, zegt ze. Om in die wereld niet onderuit te gaan, hebben politici de neiging zich niet té nadrukkelijk uit te spreken. 'Ze blijven oppervlakkig, ook op momenten dat duidelijkheid gewenst is. Daardoor krijg je het gevoel dat politici hun beleid niet goed kunnen uitdragen.'

Nee, neem dan het spotje van het GPV dat ze een tijdje geleden zag. Duidelijke taal over de normen en waarden die in de samenleving zouden moeten heersen; over verdraagzaamheid en sociale verantwoordelijkheid, en over respect voor het milieu. Een partij waaraan ze haar stem zou geven 'als God zou bestaan' en er nog een paar andere puntjes zouden worden fijngeslepen, zoals het verbod op abortus dat het verbond nastreeft.

'Bij verkiezingen is mijn grootste probleem dat ik een mengelmoesje ben. Er is niet één partij waarin ik mij volledig kan herkennen.' Zo vindt ze eigenlijk dat de overheid alle kosten van de

kinderopvang voor haar rekening moet nemen. 'Kinderen zijn het menselijk kapitaal van de toekomst.' Maar dat standpunt druist in tegen het idee van marktwerking waar ze een groot voorstander van is. 'Er zou meer publieke kinderopvang moeten komen. Het mag niet zo zijn dat de kosten van kinderopvang zo hoog zijn dat ze een barrière vormen voor vrouwen om te gaan werken. Het is vreemd dat in deze tijd vrouwen gedwongen worden thuis te blijven omdat ze er financieel op achteruit gaan als ze kinderen krijgen.'

Vrouwen moeten zich op eenzelfde wijze kunnen ontplooiën als mannen, ze moeten kunnen doordringen in mannenbolwerken. Dat was ook de reden dat ze bij haar eerste Tweede-Kamerverkiezingen op Annemarie Jorritsma heeft gestemd: een vrouw, hoog op de lijst van een belangrijke politieke partij en, nog een pluspuntje, afkomstig uit het Noorden. Eigenlijk vindt ze dat ze de morele plicht heeft te stemmen. Honderd jaar geleden hebben vrouwen hard voor dat recht gevochten. Maar er is altijd wel een smoes te verzinnen: de openingstijden van het stembureau die niet aansluiten op haar werktijden; niet weten waar het stembureau precies is, het weer. Stemmen via internet zou een oplossing kunnen zijn, denkt Renée. 'Via een menu waarin de kernpunten van de partijprogramma's nog even de revue passeren voordat je het vakje rood kleurt.'

Als zij een verkiezingsprogramma mocht samenstellen, dan zou er meer geld uitgetrokken worden voor onderwijs, 'zodat de salarissen van leraren omhoog kunnen en scholen meer tijd krijgen voor hun opvoedkundige taak. Respect voor elkaar moet je op jonge leeftijd aanleren.' De intolerantie op straat zou worden aangepakt, want angst heerst, vindt ze. 'Als iemand zijn patatbakje of blikje fris op straat gooit, weet je niet hoe hij zal reageren wanneer je hem daarop aanspreekt. Dus zeg je maar niets, omdat je bang bent in elkaar geslagen te worden of te worden achtervolgd naar huis. Sommige mensen zijn tot alles in staat. Er dreigt een tijd aan te komen waarin je je niet helemaal vrij op straat kunt bewegen, waarin je rekening moet gaan houden met hoe laat je 's avonds thuiskomt omdat er altijd een of andere idioot kan zijn die je neersteekt. We moeten oppassen dat we niet in een tijd belanden waarin mensen wapens gaan kopen om zich te verdedigen.'

Er zou door haar minder worden geïnvesteerd in geldverslindende ruimtevaartprojecten, en meer in kinderopvang. De toegankelijkheid van de zorg zou voor mensen met een laag inkomen gegarandeerd blijven, het onderscheid tussen ziekenfonds en particulier zou verdwijnen en overal zouden huisartsenpraktijken en ziekenhuizen blijven bestaan. Het kluwen aan regels tussen overheid, zorgverzekeraars en ziekenhuizen zou worden aangepakt, meer marktwerking zou worden geïntroduceerd zodat de zorg efficiënter geregeld zou worden. Er zou meer geld gaan naar milieuvriendelijke projecten, waarbij ook de verkoop van energiezuinigere auto's zou worden gestimuleerd.

De aanpak van alle punten zou bovendien op een realistische manier worden onderbouwd, want daar ontbreekt het nu bij veel partijen aan, zegt Renée. 'Ze noemen wel dingen die ze willen veranderen, maar hoe ze dat denken te gaan doen, blijft vaak vaag.'

Voorlopig ziet ze het politieke steekspel maar van een afstand aan. Misschien dat ze een paar weken voor de verkiezingen nog wat partijprogramma's opvraagt, zegt ze, 'maar de echte aandring om te stemmen mis ik gewoon.'

4.2.16 Eenheid

Vincent van der Garde (30)

De statige Perzische heer op leeftijd vlijt zich behoedzaam neer naast z'n vioolkoffer in het gras. Liefdevol pakt hij zijn instrument, als maakt hij zich op voor een concert. Om hen heen verzamelen zich vrienden. Als hij zijn wijsje speelt en zachtjes begint te zingen, stromen de kinderen toe. In een lint dansen ze om de ouden heen. Wie niet beter zou weten, zou denken dat het om een vrolijke familiereünie gaat. Maar elk jaar komt deze groep bij elkaar om te praten over religieuze vraagstukken, om lessen te volgen en spreekbeurten bij te wonen. En ieder jaar weer heeft het weerzien met de anderen iets weg van een groot familiefeest.

Vincent van der Garde (30) gaat zolang hij zich kan herinneren al naar de zomerschool. Ook dit jaar offert hij twee weken van zijn vakantie op

om in de bossen bij Nijmegen met zielsverwanten door te brengen. Voor hem is het een periode van bezinning, ver weg van zijn werk in het altijd drukke Amsterdam.

Hoewel zijn naam anders doet vermoeden, is Vincent een Nederlander met Perzisch bloed in zijn aderen. 'Half Nederlander, half Iraniër', zegt hij er zelf over. Hoewel hij nog nooit in Iran is geweest, voelt hij een duidelijke band met dat land. Zijn familie van vaderskant komt ervandaan en een van de belangrijkste wijsgeren van zijn geloof werd er vervolgd.

Met zijn donkerbruine ogen gericht op de dansende kinderen en luisterend naar de meditatieve deuntjes van de viool peinst hij over de vraag waarom hij niet stemt bij verkiezingen. Het antwoord heeft hij net voorgelezen uit een dik boek waarin de kernvragen van zijn geloof worden beantwoord. Wie wil stemmen mag stemmen, staat er, zolang maar niet gestemd wordt op basis van partijpolitieke motieven, maar altijd op basis van de kwaliteiten van het individu.

Natuurlijk kent hij de verhalen van de belangrijkste wijsgeer van zijn geloof. Zei hij niet ooit tijdens de Amerikaanse presidentsverkiezingen van 1912 dat de president een man moet zijn die niet vurig verlangt naar het ambt van president? Een man die zichzelf onwaardig vindt voor het ambt; die zegt dat hij niet de juiste persoon voor de plek is en onmogelijk de zware lasten van het ambt kan dragen? En heeft hij ook niet gezegd dat wanneer het algemene belang het onderwerp is, de president een persoon moet zijn die aanvoelt wat goed is voor het welzijn van allen, een persoon wars van egoïsme en zelfzucht?

Hoewel de wijsgeer daarmee geen oordeel velde over de toenmalige kandidaten, verbaasde het Vincent toch van een kennis te horen dat vrienden in Amerika vorig jaar hun stem hadden uitgebracht op Al Gore. Want worden in de Verenigde Staten de verkiezingen niet vrijwel helemaal gecontroleerd door groepen die in financieel opzicht de peperdure politieke campagnes kunnen betalen? Betekent dit niet dat minder welvarende personen eigenlijk geen reële kans maken op het presidentschap? En laten politici in zo'n geval niet de oren hangen naar de wensen van de rijke groepen die hun politieke campagne steunen?

De basis van de verkiezingen zoals die in de Verenigde Staten maar ook in Nederland worden gehouden, is er een van tweestrijd, zegt Vincent.

Ze zijn gebaseerd op het idee dat het beste resultaat voorkomt uit een strijd tussen twee of meer partijen die elkaar beconcurreren. Elke groep zal zijn eigen ideeën en gedachtegoed zo krachtig mogelijk uitdragen, maar uiteindelijk zal een coalitie worden bereikt waarbij elke coalitiepartij iets terugvindt van haar idealen. Het zal bijna nooit voorkomen dat een partij een 'totale overwinning' behaalt, noch dat een partij 'alles verliest'.

'We hebben een politiek systeem waarbij partijen allemaal een kandidaat naar voren schuiven die de kar tijdens de verkiezingen moet trekken' zegt Vincent. Elke kandidaat wil met zoveel mogelijk stemmen gekozen worden. Elke kandidaat zal de kiezers ervan moeten overtuigen dat hij beter gekwalificeerd is voor de baan als minister-president dan die ander. Uiteindelijk eindigt zo'n verkiezingsstrijd altijd met moddergooien waarom de ene kandidaat niet geschikt is en jij wel. Wie wint, heeft een campagne achter de rug waarin tegenstellingen de boventoon hebben gevoerd en dat, zegt Vincent, 'is niet mijn stijl'. 'Vanuit mijn geloof en mijn opvoeding heb ik meegekregen dat het streven naar eenheid een hoog goed is. Zo hoog, dat alles in het werk moet worden gesteld om die eenheid te bevorderen. Alles wat die eenheid belemmert, is eenvoudig gezegd verwerpelijk. In dit geval staan partijpolitieke belangen die eenheid in de weg. Dat is voor mij de reden om mij niet met partijpolitiek en verkiezingen bezig te houden.'

Niet dat hij daarmee geen oog heeft voor politieke verhoudingen, benadrukt hij. Op macro-niveau ligt zijn hart bij het conflict in het Midden-Oosten. Een voorbeeld van hoe verdeeldheid het leven van mensen op microniveau kan verwoesten. Het continu moeten leven in spanning, burens die van de ene op de andere dag vijanden van elkaar zijn, een economie die verzwakt doordat inkomsten wegvallen omdat bijvoorbeeld toeristen niet meer durven te komen. 'Dit betekent simpel gezegd dat er minder middelen te verdelen zijn; minder middelen betekent minder geld voor bijvoorbeeld scholen en universiteiten. Dus minder geld voor persoonlijke ontplooiing en ontwikkeling.'

Als hij in Israël zou wonen, zou hij de band tussen de Palestijnen en Israëliërs willen verstevigen door begrip voor elkaars gebruiken te kweken. 'Proberen elkaars kunst en cultuur te begrijpen.

Samen te eten.' Dat zoiets lukt, blijkt uit het project waaraan hij deelneemt in de stad waar hij woont. Een keer in de maand komen autochtone en allochtone families samen om elkaar beter te leren kennen; de verstandhouding is erdoor verbeterd, zegt hij.

Voor zijn gevoel zit de wereld in een roerige overgangstijd. Nederland is welvarend, materieel gezien zijn vrijwel alle mensen gelukkig. Toch voel je de laatste jaren een gemis aan eenheid, zegt hij. 'Iedere samenleving heeft behoefte aan sociale cohesie. Maar juist de laatste jaren zie je dat mensen zich meer terugtrekken in hun huizen. De sfeer is zakelijker geworden, het accent is in een paar jaar tijd heel sterk op economische voorspoed komen te liggen. Tijd voor jezelf is een taboe geworden. Druk, druk, druk is tot norm verheven. Gevolg is dat mensen wanneer ze vrij zijn alleen nog maar tijd hebben voor zichzelf. Misschien heeft dat wel tot effect dat mensen zich minder gewaardeerd voelen.'

Tegelijkertijd ziet Vincent een tegenbeweging ontstaan die juist de nadruk legt op sociale eenheid: de regering bestrijdt discriminatie op alle fronten, er zijn nog nooit zoveel mensen geweest die vrijwilligerswerk doen en er zijn heel veel initiatieven die de pracht van de multiculturele samenleving benadrukken, zoals het Zomercarnaval in Rotterdam.

Toch overheersen de zorgen, zegt hij. In korte tijd is gebleken dat de gevestigde orde lang niet zo stabiel is als ze lijkt. Zo woedde in Joegoslavië een verschrikkelijke oorlog, blijkt de wereld-economie kwetsbaar, is het monetaire systeem aan flinke koersschommelingen onderhevig en hebben wetenschappers aangetoond dat het klimaat onder invloed van menselijk handelen dramatisch verandert. 'Daarnaast kun je je afvragen of wij de natuurlijke orde wel door genetische manipulatie moeten willen veranderen; ik denk niet dat het de eenheid ten goede komt.'

De oude grijze vioolspeler heeft allang zijn instrument opgeborgen als Vincent nog een argument bedenkt waarom hij niet naar de stembus gaat: 'Als ik in mijn woonplaats de integratie tussen asielzoekers en autochtone bewoners wil bevorderen, dan moet ik mijn persoonlijke invloed aanwenden om dat voor elkaar te krijgen. Met het simpelweg uitbrengen van een stem op een kandidaat van een partij schuif ik de directe verantwoordelijkheid af. Het leven in een demo-

cratie is bijzonder waardevol, maar mensen moeten zich realiseren dat zij zich in hun omgeving veel actiever kunnen opstellen. Mijn stem is veel meer waard dan een rood vakje op een verkiezingslijst.’

4.2.17 Straattaal

Guido (26)

Guido is klein en gedrongen met spieren van staal. Hij heeft die slingerende patserpas die hoort bij jongens van de straat. Zijn verschijning doet oude dametjes naar hun tas grijpen als hij hen passeert. Hij ziet en voelt dat, op straat is hij koning. Van een wereld, zo zegt hij, waar alleen de sterksten overleven. Waar alles draait om vrouwen en geweld. *Pussy's and beat ups*. Waar het leven hard en genadeloos is. Een moment van onachtzaamheid kan fataal zijn. Hij heeft dat gezien met een vriend van hem: 's ochtends waren ze nog bij elkaar, 's avonds was hij dood. Neergeschoten voor Guido's ogen.

Als 11-jarig jochie zwierf hij al rond in wijken die voor de gemiddelde Nederlander synoniem zijn voor criminaliteit, drugshandel en geweld. Alleen eten en slapen deed hij thuis. Bij zijn moeder; zijn vader woonde een aantal straten verderop en scharrelde wat met andere vrouwen. Guido spreekt zoals zijn leven is: snel en medogenloos. Vier jaar was hij toen hij uit Suriname naar Nederland kwam. Zijn biologische moeder leefde hier, ze wilde haar gezin herenigen. Maar voor hem was zijn oma in Suriname zijn moeder, die had hem vier jaar lang samen met twee tantes opgevoed.

Hier in Nederland had hij niks te zoeken. De cultuur was de zijne niet. Alleen op straat herkende hij iets van zichzelf. Zijn maten waren Marokkanen, Chinezen, Antillianen en Kaapverdianen. Jongens die net als hij niks van Nederland moesten hebben. Op alles waren ze kwaad. Het systeem, de politiek, de regels. Maar vooral op hun ouders die hen naar Nederland hadden gehaald. Kiezen voor het leven op straat was voor hen een vorm van vergelding. Guido wist dat hij zijn moeder ermee pijn deed. Met het straatleven kon hij haar laten voelen dat zij de

verkeerde beslissing had genomen door hem naar Nederland te halen; niet hij was verkeerd: hij was een Surinamer in Nederland. Geen aframmeling met een broekriem kon de brug tussen die twee werelden slechten.

Politiek interesseerde de jongens van de straat niet. Alleen het materiële telde. Het leven ging om dure sportkleding, gave scooters en mooie auto's, alles waarmee ze indruk konden maken op de meisjes. Waren er geen meisjes, dan was er altijd de clan die de leden geborgenheid en respect gaf.

Zoals zovele straatbendes in de Randstad was ook de clan van Guido verbonden met criminaliteit en geweld. Op zijn vijftiende was Guido een *'smalltime criminal'*. Een vechtersbaas die samen met zijn vrienden de buurt terroriseerde. Hij werd gepakt en kwam in verschillende tehuizen terecht. Lang hield hij het er niet vol. Om erger te voorkomen stuurde zijn familie hem terug naar Suriname. 'Om een lesje te leren, want Surinaamse vrouwtjes kunnen hard zijn voor koppige Surinaamse jongens. Veel harder dan dat vrije cultuurtje hier in Nederland is.'

En toen gebeurde het. Op een nacht bij zijn tante thuis in Suriname hoorde hij vijf engelen zingen. In een droom zag hij zichzelf uitstrekken naar een stapel tijdschriften en Hosanna zeggen. Een woord dat hij nooit eerder had gehoord en waarvan hij de betekenis pas leerde kennen toen hij dagen later met zijn tante naar de kerk ging.

Gods zege bleek echter van korte duur. Terug in Nederland voelde hij dat de geesten die op verzoek van zijn oma door een wintidokter waren opgeroepen om steun voor hem te zoeken, hem niet wilden loslaten. Boze geesten overrompelden hem. Hij kroonde zichzelf tot leider van een bende, Omni Jure Connection. Hun grote voorbeeld waren The Crips, een beruchte bende uit Los Angeles. Uit respect voor The Crips, en om de band met hun grote Amerikaanse 'brothers' te benadrukken, kleedden ze zich in het blauw. Vechtpartijen, inbraken, fraude, drugs, aanranding, zelfmoordpogingen volgden. 'Het onvermijdelijke was gebeurd, mijn hele leven was vol doem en verderf.'

Het is de zomer van 2001. Guido zwierft de woonkamer van de kleine vierkamerwoning binnen. Hier werkt hij aan zijn nieuwe cd. 'Luister' zegt hij. De lage bas stampert door de kamer. 'Hé, ik denk mee, entertain als een cabaretier en laat het

testen door het Hemels comité. Oh, ik voel mij *flex, smooth z'n* stijl is strak, 'k geef mezelf aan God elke dag...'

De woning is zijn paradijs. Hier leeft hij met zijn gezin: zijn vriendin en twee kinderen. De straat is er ver weg. Hij is anders geworden sinds zijn 'definitieve bekering' van enkele jaren geleden. Het moment kan hij zich nog goed herinneren. Tijdens een nacht kreeg hij vreemde tintelingen over zijn hele lichaam, hij kon zijn mond niet meer bewegen. Hij voelde hoe een boze geest hem beloerde, maar de kracht van God overwon. Sinds die tijd heeft hij het leven op straat afgezworen. Hij sloot zich aan bij een evangelische beweging, leefde een jaar lang op een kamertje van twee bij drie meter en deed vrijwel niets anders dan bijbelstudie. Nu leest hij de bijbel in drie talen, waaronder het Hebreeuws om zo dicht mogelijk bij de oorspronkelijke tekst te blijven. Hij rekent zichzelf tot de generatie jonge christenen die de muur tussen de seculiere en gelovige wereld gaat doorbreken. Jonge gasten die uit durven komen voor hun geloof en zich richten op groepen die tot nu toe door gelovigen werden verwaarloosd. 'Christenen hebben altijd een voorkeur gehad voor het gewone volk en voor zware criminelen. De jongens op straat die worstelen met de cultuur, de politie, hun ouders, de regels en het systeem waren nooit interessant genoeg om te benaderen.' Het gaat om twee of misschien al drie generaties Surinamers, Marokkanen en Turken die aan hun lot zijn overgelaten.

Het zijn die verdoemde-generatieallochtonen in de armere wijken in de Randstad die hij wil bereiken. Met zijn muziek en met zijn taal: 'De straattaal.' In zijn raps, zegt hij, verwoordt hij het gevoel van de mensen die niet meetellen in deze samenleving. 'Er is een hele generatie *kids* die is verwaarloosd door luie ouders, luie maatschappelijk werkers en luie politici. Ik heb op straat geleerd hoe hard en verraderlijk mensen kunnen zijn. Ik herken mezelf in de jongens die ik op straat tegenkom. Ik zie meteen of iemand een *wannabe* is of dat hij echt is.'

'Mijn opdracht', zegt hij, 'is te laten zien dat Jezus leeft.' Niet aan gewone mensen, maar aan de jongens van de straat. Zijn eigen vrienden. Zelf moest hij als rebel van 15 niets hebben van die mannen met overdreven bekeerijver. 'Hetzelfde gold voor de maatschappelijk werkers

met hun goedbedoelde adviezen. Ze spraken mijn taal niet.' Dat is nog steeds het grote probleem, zegt hij. 'Neem zo'n man als minister Van Boxtel van Grotesteden- en Integratiebeleid. Een keurige kerel, maar de taal van de straat spreekt hij niet. Dat is het grote manco van de politiek. Ze komen met maatregelen die ave-rechts werken omdat ze niet weten hoe de situatie op straat is. Ze kijken op een academisch *level* dus van bovenaf naar de problemen, terwijl juist de initiatieven die van onderop komen, moeten worden gesteund. Denk maar aan zo'n project waarbij allochtone vaders de buurt in de gaten houden.'

'In Den Haag wordt veel geouwehoerd over integratiebeleid, maar er wordt weinig gedaan. In mijn omgeving zie ik feesten waar alle bevolkingsgroepen bij mekaar komen: Surinamers, Nederlanders, Chinezen, Antillianen, Marokkanen, Turken. Dat is de multiculturele samenleving in zijn meest pure vorm.'

Er zit iets paradoxaals in Nederlanders, zegt hij. 'Jullie willen het meest tolerante land ter wereld zijn, dus moet iedereen hier kunnen wonen, uit welke cultuur hij of zij ook komt. Maar eenmaal in Nederland sterven deze groepen een sociale dood. Jullie Nederlanders kijken niet meer naar ze om, laat staan dat er op een normale, gelijkwaardige manier met immigranten en hun cultuur wordt omgegaan. De reclame van een sociaal en tolerant Nederland weegt blijkbaar op tegen de onrust die de instroom van diverse culturen veroorzaakt.'

Alles draait om respect, zegt Guido. Heb respect voor de Marokkaanse cultuur, weet dat Marokkaanse jongeren vaker op straat hangen dan Nederlandse jongeren. Respecteer dat Surinamers 'een flexibelere, misschien in jullie ogen wat luie levenshouding' hebben, maar dat ze open en gastvrij zijn, dat ze houden van dansen en lol maken. 'Nederlanders kunnen veel van ons leren, geef ons die ruimte, laat ons straatfeesten houden en kom kijken. Want het is lol die niet ten koste gaat van anderen.'

Tot nu toe is Guido (26) een keer gaan stemmen. Partij van de Arbeid, omdat die zich het sterkste maakte voor de gratis openbaarvervoerkaart voor studenten. Als hij nu zou gaan stemmen, dan op een christelijke partij, zegt hij, 'want christenen gaan niet over lijken'. Maar veel vertrouwen heeft hij niet in de politiek, ook niet in

de christelijke politici. 'Je ziet toch dat zij vooral bezig zijn met partijpolitieke belangen. Er zijn heel weinig christelijke politici die zeggen: alles wat ik doe, doe ik uit liefde voor Hem. Er spelen altijd andere belangen mee. Neem zo'n Bush, die komt tijdens de verkiezingsstrijd met de meest mooie beloften, maar eenmaal in het Witte Huis komt hij ze niet na. Nederland is geen Amerika. Maar ook hier heb ik vaak het idee dat economische stabiliteit belangrijker is dan sociaal medeleven en het opkomen voor minderbedeelden. Ook hier heb ik vaak het idee dat tijdens de verkiezingstijd alles kan. Maar na de verkiezingen kruipt iedereen weer terug in zijn schulp. Verkiezingstaal is taal die snel wordt vergeten.' 'God is hiphop', zegt hij, 'In *the beat* verpak ik Zijn boodschap, en die is altijd eerlijk en oprecht.' De dampende bassen moeten de kille harten van mensen openbreken. Dus gaat Guido binnenkort op tournee. Eerst door Roemenië en Hongarije en daarna naar Amerika. Als hij terugkomt, moet zijn cd af zijn. Dan hoopt hij dat hij zijn baan bij een respectabele onderneming in de grote stad kan opzeggen en zijn leven aan de muziek kan wijden. 'Het mooiste zou zijn als ik uiteindelijk via mijn muziek en door mijn ervaring op straat jongens en meisjes die worstelen met problemen als incest en zelfmoord kan opvangen. Dat is mijn streven, meer niet.'

4.2.18 Vaatdoekpolitiek

Friso Lammers (22) en Marc Jansen (20)

Youp van 't Hek omschreef het, na het koningsdrama in het CDA met Marnix van Rij en Jaap de Hoop Scheffer in de hoofdrollen, in *NRC Handelsblad* van 6 oktober 2001 als volgt: 'Er is toch geen enkele echte jongere die geassocieer wil worden met dit achterbakse, konkelende spruitjesgezelschap van christelijke druppelprostaten en teena-ladies!'

Zo is het, zeggen Marc Jansen (20) en Friso Lammers (22). En dat geldt niet alleen voor het CDA, ook andere politieke partijen hebben op jongeren de aantrekkingskracht van een natte vaatdoek.

In een Utrechts café op het Neude zitten Marc en

Friso relaxed aan de koffie. Friso komt net van school, Marc drinkt nog een bakkie voordat hij naar zijn werk gaat. Ze zijn *soulmates*, hoewel ze duidelijk van elkaar verschillen. Marc is de extraverte van de twee, Friso de afwachtende. Marc is van de bouite uitspraken, Friso van de nuance. Marc werkt, Friso zit op school en klust wat bij in de weekeinden. Overigens wel bij het bedrijf waar Marc ook werkt: een promotiebureau. Geen rare plek voor dit duo, want beiden hebben een vlotte babbel en een vrolijke uitstraling. Ze leerden elkaar kennen nog voordat ze naar Utrecht verhuisden. Ze woonden niet ver van elkaar vandaan, in twee typisch Utrechtse dorpjes. Beiden waren het mikpunt van getreiter van de lokale jeugd. Friso omdat zijn vader politieagent is, Marc omdat zijn pa flink wat centen heeft. Friso vond zijn jeugd een ramp. Dat nam hij eerst zijn vader kwalijk, maar nu verklaart hij de botte boeren uit het dorp schuldig. Marc is wat nuchterder, misschien was zijn jeugd ook minder traumatisch.

Samen huren ze in Utrecht een flink appartement even buiten het centrum: genoeg ruimte voor z'n tweeën en dat is maar goed ook. Want thuis lijken ze elkaars tegenpolen. Marc houdt enorm van televisiekijken, vooral comedy's als *Friends*, *Seinfeld* en *The Golden Girls*; Friso kijkt helemaal geen tv. Iets saaiers bestaat er volgens hem niet. Hij besteedt zijn tijd liever efficiënt. Dus heeft hij een bedrijfje opgericht dat het onderhoud doet van de computernetwerken van een advocatenkantoor en een taxibedrijf, en dat websites bouwt. Het is meer hobby dan werk, zegt hij, geheel in lijn met zijn credo: je werk, daar moet je je op verheugen. 'Je kunt beter geld op een leuke dan op een suffe manier verdienen. Dus zolang hobby en werk dicht bij elkaar liggen, is alles oké.'

Nieuws interesseert ze niet. Ja, na de aanslagen in de VS op de Twin Towers en het Pentagon hebben ze tot diep in nacht voor de tv gezeten. Maar normaal, nee... Friso kijkt nooit *Journal* en leest eigenlijk nooit een krant. Tot zeven weken geleden. 'Je raadt het nooit: ik ben met een nieuwe studie begonnen en moet verplicht het vak actualiteiten volgen. Dat is dus een proefabonnement op *de Volkskrant* geworden.'

Marc leest af en toe een krant, nou ja krant: de *Spits* of de *Metro*. En als het hem uitkomt, ziet hij ook nog wel eens een glimp van het tv-

nieuws. Meer niet. Politiek boeit hem voor geen meter. Hij heeft daar wel een mooie verklaring voor: jongeren zijn pure individualisten, bezig met zichzelf te ontdekken, voor het collectieve – politiek, maatschappelijke problemen – hebben ze geen tijd.

Zo moet je ook de uitspraken van Friso zien: 'Ik heb geen zin om moeite te doen voor politiek. Politiek is langdradig. Als iemand mij goed kan duidelijk maken waarom ik de politiek zou moeten volgen, dan ga ik het misschien ook volgen. Maar mijn leraar maatschappijleer kon dat niet, die kon geen orde houden. Het was altijd lachen, gieren, brullen. Stel dat je als jongere van 18 naar de *Zentijd van politieke partijen* kijkt, dan begrijp je toch weinig van wat daarin wordt behandeld. Er worden geen zaken naar voren gehaald die voor jongeren interessant zijn. Bovendien, wat maakt het nou uit of de ene partij een paar zetels meer krijgt dan de andere? In je dagelijkse leven merk je daar toch niets van.'

Hoho. Marc: 'Natuurlijk heeft politiek wel direct invloed op je: ze bepalen toch welke rechten je als werknemer hebt; ziek-zijn is geregeld, arbeidsongeschiktheid, pensioen. Maar over dat soort zaken maak ik mij niet druk, dat is voor ouden van dagen. Als ik 30, 40 ben dan ga ik mij wel zorgen maken hoe ik mijn huis moet afbetalen. Ik weet donders goed dat ik nog zo lekker jong ben.'

Paars? Paars, mmm, zegt Friso, 'Dat zijn de drie grote partijen. Zijn dat niet... ik zou moeten gaan gokken. D66, daar staat mij iets van bij, kan dat kloppen? PvdA en niet de VVD, nee of wel? Wel!' Marc: 'VVD en PvdA had ik wel gedacht, maar ik zou ook niet precies weten wat Paars inhoudt en wat het precies voor zin heeft.'

Wim Kok?

Marc: 'Dat is een bekend politiek figuur.'

Friso: 'Ja, dat is een bekende naam.'

Marc: 'Die heeft veel gedaan in Nederland en in het buitenland. Maar wat was ie ook alweer? Is hij niet ooit premier geweest?'

Friso: 'Volgens mij wel. Premier, ik denk het wel.'

Een minister van het paarse kabinet?

Marc: 'Jaap de Hoop Scheffer.'

Friso: 'Zalm van Financiën.'

Marc: 'Brinkhorst. Van welk ministerie hij is? Al sla je me dood. Je ziet zijn naam wel eens in de kop van een krant staan, maar die stukjes sla ik altijd over.'

Friso: 'En je hebt Jan Marijnissen van de SP. Die naam heb ik onthouden omdat wij ooit bij maatschappijleer het over hem hebben gehad.'

Welke minister van Binnenlandse Zaken moest onlangs aftreden?

Friso: 'Kun je daar geen multiple choice-vraag van maken? Dan kunnen we gokken.'

Marc: 'Ja, gokken.'

Antwoord: Bram Peper.

Friso: 'Dat had ik niet geweten.'

Marc: 'Die was toch burgemeester van Rotterdam? Ik zou echt niet weten dat ie weg is. Moest hij weg? Oh, was hij die man die in de pot van de gemeente had gegraaid. Daar heb ik wel eens iets over gehoord.'

Een goed Kamerlid, vinden Marc en Friso, moet breed geïnteresseerd zijn, over veel levenswijsheden beschikken en een lange carrière achter de rug hebben, liefst in het bedrijfsleven. Bijvoorbeeld als directeur. Dat zie je ook gebeuren, zegt Marc. 'Politieke personen zijn over het algemeen oudere mensen die een goede positie hadden.' Ze moeten intelligent zijn en ideeën hebben over hoe ze Nederland willen verbeteren. Ze moeten een eigen mening hebben; zonder eigen mening zijn ze weinig waard. Of je eerlijk moet zijn, vraagt Marc zich echt af, zegt hij.

Friso: 'Ik heb geen idee in wat voor wereld Kamerleden leven. Komen ze allemaal uit een rijkeluiswereld, of zijn er ook nog die uit andere lagen van de bevolking komen. Dat zou het beste zijn. Want iemand die is opgegroeid in een kakmilieu in Bloemendaal kan niet weten hoe het is om in een achterstandswijk te wonen. Achterstandswijken zijn óók Nederland. Die mensen moeten ook de steun van de politiek krijgen.'

Marc: 'Ik weet dat ze met z'n allen op het Binnenhof zitten. Zelf ben ik er nog nooit geweest, misschien is het wel leuk om er eens te gaan kijken. Bij verkiezingen moet je goed weten waar politieke partijen voor staan. Ik heb wel eens gestemd. VVD, omdat mijn ouders ook VVD stemmen. Je denkt dan: als zij daarop stemmen, zal het wel goed zijn. Zo gaat dat.'

Friso: 'Bij ons thuis stemmen we ook VVD. Bij de laatste Kamerverkiezingen ben ik wel gaan stemmen. Maar ik wist niet bij wie ik nou een kruisje moest zetten. Ik heb mijn vader toen maar gemachtigd, ook omdat ik liever ging surfen. Dus wat ik precies gestemd heb, weet ik eigenlijk nog niet. Maar als je niet stemt, gaat je stem

verloren en de kans zit er dan in dat ie naar een extreme partij gaat. Daarom zeggen mijn ouders: het is een plicht om te stemmen.'

Marc: 'Dat zeggen ze bij ons thuis ook. Dus als je aan mij vraagt: ga je stemmen bij de Kamerverkiezingen van 2002, zeg ik: nou heel misschien.'

4.2.19 Contrast

Jimmy Sama (20)

Voor Jimmy Sama (20) begint de geschiedenis bij de overgrootmoeder van zijn oma. Een mooie, sterke vrouw die het aan haar lichte huidskleur te danken had dat ze in het huis van de plantageopzichter mocht werken en niet op de suikerplantage zelf. Het zal rond 1860 zijn geweest. Slavernij stond op het punt te worden afgestraft. Planters in Suriname waren er nog altijd van overtuigd dat angst inboezemen door lijfstraffen het meest probate middel was om de slaven aan het werk te krijgen. De Spaanse Bok, de meest gevreesde straf onder slaven, waarbij het slachtoffer werd kromgetrokken rond een in de grond staande stok en er zo lang en hard met een bos twijgen op de billen werd geslagen tot er geen huid meer op zat, was weliswaar enkele jaren terug verboden, maar zweepslagen op het naakte onderlijf waren volgens het Slavenreglement uit 1856 nog altijd een gepaste straf voor plichtsverzuim, luiheid en wegloperij. Jongens van 14 tot 16 jaar konden voor deze vergrijpen een maximumstraf van tien zweepslagen krijgen, evenveel als niet-zwangere vrouwen. Voormannen gold een maximumstraf van vijftien zweepslagen.

Voor Jimmy is dit verleden belangrijk. Het verklaart zijn ongeremde drang naar vrijheid. Nooit zal hij zich laten ketenen. Nooit zal hij Nederland als zijn vaderland beschouwen. Zodra hij zijn opleiding management heeft afgerond, gaat hij weg. In Nederland heeft hij niks te zoeken. Het is het land dat zijn familieleden heeft onderdrukt en zijn verleden heeft verloochend. 'Op de middelbare school heb ik nooit één les gekregen over de rol van de Nederland in de slavenhandel' zegt hij. Piet Hein uit Delfshaven en Jan Pieterszoon Coen uit Hoorn waren de helden

waarmee hij zich moest identificeren. Dat in dezelfde tijd een West-Indische Compagnie werd opgericht voor de slavenhandel tussen Amerika en Afrika; dat Suriname van meet af aan een tropisch wingewest is geweest dat met behulp van Afrikaanse slavenarbeid produceerde ten bate van de Nederlandse economie, en dat over de hele slavernijperiode zo'n 300 duizend slaven in Suriname zijn geïmporteerd, kwam niet tersprake. 'Op mijn initiatief hebben we kort geleden bij maatschappijleer met de klas over slavernij gesproken. Een overwinning? Jij kent mijn klas niet. Ik ben de enige Surinamer, de rest is Marokkaans.'

Het is bespottelijk, vindt hij, dat Nederland nog nooit openlijk zijn excuses heeft aangeboden voor zijn rol in de slavernij. Nog triester is het dat er ellenlange discussies moesten plaatshebben voordat er een slavernijmonument kon komen. 'En dat wij geen dag voor de slavernij hebben waarop wij onze doden kunnen herdenken zoals jullie op 4 mei jullie doden herdenken, is ongehooflijk.'

Nederland is niet zijn land. Hij ziet het aan zijn oma, ooms en tantes. Ze zijn na de onafhankelijkheid van Suriname in 1975 in Nederland komen wonen. Maar ze hebben zich nooit prettig gevoeld bij de calvinistische mentaliteit die hier heerst. Nu ze ouder worden, willen ze terug naar Suriname. Jimmy wil niet wachten tot hij oud is, over een jaar of drie zit hij in Suriname, Frans Guyana of ergens in Noord-Amerika.

De wijk waar Jimmy met zijn vader, moeder en twee zusjes van 18 en 16 woont, lijkt meer op klein-Suriname dan op groot-Amsterdam. Zwart heerst. Het is segregatie ten top, zegt hij. In wijk 1, 2 en 4 zitten de allochtonen weggestopt in grauwe flatgebouwen, in wijk 3 wonen de blanken in fraaie rijtjeshuizen. Hoezo Nederland een multiculturele samenleving? 'Je bent gek als je denkt dat ik nooit gediscrimineerd word.' Het zal er wel bij horen, zegt hij, maar wennen doet het nooit. Hij is weggegaan bij zijn vorige baas omdat die openlijk zwarte jongens beledigde. Hij is maar bij de C&A gaan werken, misschien een beetje suffice winkel, maar geen gezeik meer. 'Ik accepteer mensen: of je nu blank, geel of zwart bent. Ik heb tegen niemand iets.'

Jimmy is een mooie jongen, hij weet dat, al zal hij het nooit hardop zeggen. Zo brutaal is hij niet. Toch heeft hij ondertussen in vrijwel elke

soapserie op de Nederlandse televisie gespeeld, met als hoogtepunt drie weken bij *Goede tijden, slechte tijden*. Maar ook in serieuzere series als *Dok 12* en *Blauw Blauw* was hij te zien. Acteren is nu nog een hobby, maar met workshops en acteerlessen werkt hij hard aan een professionele toekomst. Van zijn slaapkamerdeur knalt een rauwe vent met een kale kop dreigend het halletje in: Woody Harrelson, eens een verlegen jongen uit Lebanon (Ohio), nu een grote ster in Hollywood. Nee, parallellen wil hij niet trekken, 'het is gewoon een mooie filmposter'.

Voor Jimmy is de dagelijkse politiek niet belangrijk. Hij gaat nooit stemmen, 'want het land is toch van jullie en over een paar jaar ben ik weg'. Toch kijkt hij elke dag *Journal* en leest hij zo nu en dan de *Spits* of de *Metro*: 'Thuis hebben we geen krant.' Hij verbaast zich erover hoe de politieke agenda wordt bepaald. 'Er was een ramp nodig om de Bijlmer op de kaart te zetten. Sindsdien is de ontwikkeling niet te stoppen. De Arena is gebouwd, er zijn bioscopen gekomen en je kunt shoppen op een enorme winkelboulevard. Ik vraag mij wel eens af of dat ook was gebeurd als die ElAl-Boeing gewoon was blijven vliegen.' Volgens hem moet 'de politiek' zich druk maken over alle mensen en niet opkomen voor bepaalde groepen in de samenleving, zoals de rijken. 'Als ik in Nederland zou blijven dan zou ik PvdA stemmen. Niet omdat Wim Kok het nu zo goed doet, hij heeft de tijd mee. Maar de PvdA komt op voor mensen in het algemeen, mensen die het moeten doen met een gemiddeld salaris. Paars zegt mij gewoon niet zoveel... PvdA, GroenLinks en VVD, toch? Dat trekt mij niet, het gaat om de ideeën van één partij waar je achter kunt staan.'

In deze buurt moet je een beetje *tranga* in het leven staan, zegt hij. Je moet van je af kunnen bijten, geen *pimp* of een *blaffa* zijn. Die zijn er toch al genoeg, ze staan iedere dag in groepjes bij het metrostation te hangen. 'Ik zie heel veel jongens in de buurt stoppen met school, die gaan dingen gebruiken, softdrugs. Ze komen aan hun *buit* door te stelen. Je ziet ze in criminelen veranderen. Als politiek zou je daaraan meer tijd moeten besteden. De boel moet integreren om die problemen echt op te kunnen lossen, er moeten gelijke kansen voor iedereen komen. Nederland zou veel van Suriname kunnen leren. Daar staan synagogen naast moskeeën. Niemand kijkt daar

raar op als je een mengelmoesje bent. Ik heb Maleisisch, Afrikaans, Surinaams, Frans en joods bloed. Hier praten politici over integratie, daar is integratie een feit. Daar hebben jullie Nederlanders een flinke rol bij gespeeld.'

4.2.20 Veel Vrije Dagen

Geeske Vermeer (18)

'Minister Post.'

Wie?

'Minister Post. Van zorg.'

Giechelend kijkt Geeske Vermeer naar haar moeder. 'Die heet toch zo?'

Met haar sproeten en lachende gezicht is Geeske een mooi voorbeeld van de zorgeloze tiener die er lekker op los leeft. Ze is net 18 geworden, woont nog bij haar ouders en doet een opleiding verpleging in de stad enkele kilometers verderop. Van politiek heeft ze geen verstand, zegt ze. Dat is saai. Waarom het saai is? 'Geen idee.' Waarom Geeske het niet interessant vindt? Geen idee, ze merkt er weinig van. Jongeren en politiek zijn geen ideale combinatie, zegt ze. Het is veel te serieus, veel te veel iets voor ouderen. Als jong ding moet je onbevangen kunnen leven, zoveel mogelijk doen wat je leuk vindt, lol trappen en uitgaan, jezelf ontdekken, zoeken wat je later wilt worden. Dat beheerst je leven. Voor serieuze zaken zoals politiek heb je later nog tijd genoeg. Nee, politiek is iets voor volwassenen.

Toch maar even een testje. Wim Kok. 'Wat voor ding? De naam zegt mij wel wat, ik weet wie het is, maar wat hij precies doet, geen idee.'

De VVD? Een politieke partij, dat is logisch. De partij van de vele vrije dagen. Ja, VVD: Veel Vrije Dagen.

Een andere minister dan Post? 'Die dikke... Je weet wel, ...die vrouw Die leuke...' Erica Terpstra dus.

Geeske heeft de desinteresse voor politiek niet van een vreemde. 'Ik heb het van mijn ouders.' Pa en ma Vermeer stemmen wel, zeggen ze, maar ze zien het vooral als hun plicht, het hoort bij je Nederlanderschap. Wat welke partij nou precies vindt, weten ze niet, daar maken ze zich ook niet zo druk om. In het stemhokje kruis je gewoon aan wat je altijd aankruist. Punt. Eigenlijk vindt vader Wil dat zijn dochter dit jaar moet gaan

stemmen. Het zou de eerste keer zijn... Dat is toch een speciale gebeurtenis. Hoewel... de eerste keer dat hij ging stemmen kan hij zich niet meer herinneren, laat staan dat hij weet welke partij destijds zijn stem kreeg.

Nee, politiek en de Vermeers, ze gaan niet samen, zegt Geeske. Misschien zou het anders zijn als er elke dag in het gezin een uurtje over politiek zou worden gesproken. Maar dat gebeurt niet. 'Die is gek.' Je denkt toch niet dat zoon Hans (21), metselaar van beroep, ook maar één zinnig woord over politiek zou kunnen uitbrengen? 'Geef mij maar soaps' zegt Geeske. Eerst om halfacht *Onderweg naar morgen* en meteen daarna om acht uur *Goede tijden, slechte tijden*. Daar komt ook politiek in voor. Was Ludo, je weet wel: die ook in het echte leven iets heeft met Janine Elschot, niet lijsttrekker van een politieke partij tijdens de verkiezingen in de stad? Smerige manier van campagne voeren was dat, met videofilms waarin Ludo in de meest compromitterende standjes over het beeld schoot met die sloerie van een Cleo. Die zat daarachter; ondertussen probeerden Janine en Stefano de zaak te verergeren door Ludo aan de pillen te krijgen. Daardoor werd hij zo krankzinnig dat ie niet meer aanvaardbaar was als gezicht van de partij. Maar hij had zich wel als een echte politicus gedragen. Had Ludo niet beloofd Rick te helpen met het heropenen van zijn kroeg? Kwam het hem in het heetst van de verkiezingsstrijd niet beter uit om de kroeg toch te sluiten, zodat hij daarmee goede sier kon maken bij de kiezers? Zo gaat dat toch in de politiek: beloftes worden gedaan maar niet waargemaakt en afspraken worden geschonden. Alleen maar om er zelf beter van te worden. Want dat weet Geeske zeker: 'Politici beloven een boel, maar vaak komt er niets van terecht.' En daar moet je als jongere dan serieus belangstelling voor hebben?

Het is toch al zo'n zootje in de wereld. Maar ook dat interesseert haar eigenlijk weinig. Naar het *Journal* kijkt ze nooit en een krant leest ze al helemaal niet, of het moet het gratis huis-aan-huisblaadje zijn. Ook daarin scant ze alleen de leuke berichten en gaat ze met een grote boog om alles heen wat ook maar naar politiek ruikt. Een heerlijk leven heeft ze zo. 'Er zijn geen dingen waarvan ik zeg: daar maak ik mij druk om. Ik mag graag slapen en internetten, en ik heb een vriendje. Vroeger deed ik nog aan voetballen en

paardrijden, maar dat is nu voorbij. Autocrossen vind ik leuk.'

De familie Vermeer woont in een mooi huis op het Friese platteland. Ze hebben de woning dit jaar en afgelopen jaar zelf gebouwd. Pa Vermeer, technisch tekenaar, maakte het ontwerp; zoon metselde de muren. Het is nog niet helemaal af. Zo zit in de woning wel een gat voor de afvoerpijp van de houtkachel, maar pijp en kachel ontbreken nog. Die moeten komen voor de winter begint. Van de gemeente hebben ze weinig last gehad. De bouwvergunning was snel goedgekeurd, alleen moesten de dakpannen zwart zijn in plaats van rood. Niet echt een onderwerp waar je een halszaak van gaat maken, zegt vader Vermeer.

Toch maar weer even terug naar de politiek. Stel, Geeske zou een politieke partij oprichten, wat zou ze dan in Nederland willen veranderen? 'Dat zou ik echt niet weten.' Stel dat de PvdA haar zou inhuren, vetbetaald natuurlijk, om met ideeën te komen hoe de kloof tussen politiek en jongeren overbrugd kan worden, wat zou ze adviseren? 'Geen idee.' Zou het een oplossing zijn als mensen via internet zouden kunnen stemmen, waarbij ze inloggen op een website en daar allemaal vragen krijgen voorgeschoteld over gezondheidszorg, infrastructuur, defensie, kunst en cultuur, economie en milieu? Uit de antwoorden die worden gegeven, maakt de computer dan op welke partij het beste bij jou past. Een stemadvies zonder dat je de partijprogramma's hoeft te lezen of de debatten op tv hoeft te bekijken. Idee? 'Misschien. Maar ik vind dat je eigenlijk echt geïnteresseerd moet zijn in politiek om te gaan stemmen. Ik spreek nooit over politiek, mijn vriendinnen ook niet. Van mij mogen ze best de salarissen in de zorg omhoog doen. Dat komt mij goed uit. Over een paar jaar ben ik klaar met mijn opleiding. Dan mag ik ook in het ziekenhuis gaan werken. Ik wilde eerst kapper worden, maar mensen verplegen vind ik leuker. Vooral oude mensen. Een vriendin deed deze opleiding, dus dacht ik: dat ga ik ook doen. Het is een sociaal beroep. Mensen knippen vind ik eigenlijk niet zo leuk. Ik heb het twee jaar gedaan, maar het is best moeilijk. Verplegen lijkt mij leuker. Ik doe dat niet voor het geld. Maar een beetje meer mag altijd. Daar kan de politiek dan voor zorgen. Maar stemmen... echt niet. Ze moeten wel met erg goede verhalen komen om mij over de streep te trekken. Zijn we klaar?'

4.2.21 Kattenbrokjes

Abdelaziz (17)

‘Kloot op!’

Abdelaziz (17) staat op zijn vaste plek bij de rotonde naar het centrum van de stad, loerend naar nieuwe klanten.

‘Fuck off, man, rot op.’

De afspraak is enkele dagen geleden gemaakt. Dat moet wel bij jongens als Abdelaziz. Voor hen zijn onbekende gezichten een bedreiging.

‘Dit is geen goed moment.’

Het is vrijdagavond. Amerikaanse en Britse gevechtstoestellen hebben vier avonden geleden hun eerste missies boven Afghanistan uitgevoerd. De hoofdstad Kabul is gebombardeerd. De boodschap van de Amerikaanse president Bush is duidelijk: de Afghaanse machthebbers, de Taliban, moeten gehoor geven aan de eis van de Verenigde Staten Osama bin Laden uit te leveren. Gebeurt dat niet, dan worden alle belangrijke objecten van het straatarme land platgegooid.

‘Jij denkt toch niet dat ik met jou ga praten over politiek.’

Dat was wel de afspraak. Abdelaziz heeft namelijk een hekel aan politiek en politici. Uitbuiters, noemt hij ze. Oplichters, schijnheilige klootzakken, ouwe lullen. Ze zijn mietjes en teringhoeren tegelijkertijd; maar vanavond zijn ze vooral verraders. Hij heeft gehoord dat Nederland de bombardementen op Afghanistan goedkeurt. Dat Wim Kok het normaal vindt dat de Amerikanen onschuldige burgers vermoorden en moslims uitroeien. Dus wat hem betreft zijn nu alle Nederlanders de vijand en is hij in oorlog. Ye kot vonk, man, waarschuwt hij: ‘Je bent gevaarlijk bezig.’ Nog even en er ontstaan serieuze problemen.

Met zijn grote lijf valt Abdelaziz duidelijk op in het groepje drugsrunners dat zich op vrijdag-, zaterdag- en zondagavond bij de rotonde verzamelt. Dit is hun hangplek. Hier vangen ze hun klanten op. Meestal buitenlanders, voornamelijk Fransen, maar ook Duitsers en Belgen. Het is hun werk de bestellingen op te nemen, die door te geven aan de dealers, en de klanten naar het juiste adres in de stad te brengen. Hoe groter de bestelling, hoe meer ze verdienen. Dat zijn de wetten van de straateconomie.

En verdienen doen ze, die jongens van 15, 16, 17 jaar. Ze crossen rond op dure scooters en dragen de meest trendy sportschoenen. *Batas* heten die dingen in hiphop-lingo. Natuurlijk is er haat en rijd, zijn er wel eens vechtpartijen en is er rivaliteit onder de verschillende groepen. Maar alles is beter dan suf in de schoolbankjes zitten. *Skitta* school, *skitta* alles. Schijt aan school, schijt aan alles, dat is hun motto.

Zoals meer Marokkaanse en Turkse jongeren is Abdelaziz via vrienden het drugswereldje ingerold. Het ging vanzelf en als je eerenmaal inzit, stap je niet snel uit. Je vrienden zijn je gabbers, je *bradaz*, die laat je niet alleen. Bovendien lonkt het luxe leven. Vandaag een mooie scooter, straks een strakke *merrie* (Mercedes) of een *bempie* (BMW) en een lekker mokkel (*chikie*).

Terug naar Abdelaziz. Hij sjokt met z'n zware lichaam de straat over. Even verderop is een auto met Engels kenteken gestopt. Er wordt wat gesproken, gewezen en geknikt. Onderhandelingen op straat duren nooit lang, zeker niet op het kruispunt waar de Engelsman heeft geparkeerd. De politie weet drommels goed wat hier gebeurt en rijdt af en toe langs. Niet dat Abdelaziz bang is voor de politie. Hij kent die gasten, zegt hij, en op het bureau kennen ze hem ook. Van bijna alle drugsrunners hebben ze wel ergens een foto liggen.

‘Jullie doen net alsof wij, allochtone jongeren, het probleem zijn in de samenleving. Het is maar wat je wilt zien. Ik zie oude mensjes die bang zijn om 's nachts over straat te lopen. Ik zie geweld. Ik zie dat mijn familieleden niet meteen worden behandeld als ze naar het ziekenhuis gaan. Ik zie discriminatie. Maar jullie doen daar geen *fuck* aan. Wij buitenlanders zijn niet belangrijk, wij zijn slechte mensen die in de gaten moeten worden gehouden. Voor ons is Nederland een politiestaat. Mijn vrienden en ik kunnen niets doen of de politie vraagt waar wij mee bezig zijn. Een beetje op straat hangen en ze zien meteen een crimineel in je.’ Alles draait om *booka*, zegt hij, om respect. En dat ontbreekt eraan bij de politici in Den Haag, vindt Abdelaziz. Nederland heeft een groot probleem. Er is werkloosheid, er heerst verveling vooral onder jongeren. Er zijn groepen migranten die niet willen integreren. Agressie neemt toe, geweld wordt grimmiger. De onderlinge tegenstellingen lopen op. Er zijn wijken waar bijna geen blanke meer woont. Vreemdelingenhaat is een gevolg, rassenrellen zijn de toekomst, zegt

hij. Politici doen daar niets aan. Daarvoor zijn ze te corrupt, vindt Abdelaziz, politici maken zich alleen druk over zaken die voor multinationals van belang zijn. Grote bedrijven met veel geld runnen Nederland, zegt hij. De kleine man heeft niets te vertellen. Daarom is de democratie in Nederland ook zo schijnheilig, vindt Abdelaziz. Ze suggereert dat gewone mensen invloed hebben, terwijl dat niet zo is. Democratie is een middel om het volk rustig te houden. 'Een kat geef je ook brokjes als ze begint te miauwen. Ze gaat knorrend bij het bakje zitten, eet haar brokjes op en komt daarna spinnend op je schoot liggen. Gaat ze weer miauwen dan geef je haar weer wat brokjes.' En zo is het ook met democratie: een zoethoudertje waar het volk vier jaar van kan genieten en na die vier jaar krijgt het er weer een.

Mij verleiden ze niet, zegt Abdelaziz. Hij gaat niet stemmen, nooit, althans niet in Nederland. Misschien als hij later teruggaat naar Marokko dat hij dan wel politiek actief wordt. Dat is zijn land, zegt hij. Voor dat land wil hij zich wel inspannen, hij wil meebouwen aan de toekomst ervan. Zorgen dat het zijn tradities behoudt, dat het een sterk land blijft, ver weg van Europa. Want Europa, zegt Abdelaziz, vormt een politieke bedreiging voor de islam en dus voor Marokko. 'Ik vecht voor Marokko, man, ik vecht voor de islam.'

Met z'n logge lijf sleept hij zich weer naar zijn vrienden. Het is één uur 's nacht, er moet gewerkt worden. De klanten komen, zoals ze elk weekend komen. Hij draait zich om en schreeuwt: 'Fuck Amerika, fuck Europa, fuck Nederland.'

---

5 Niet-stemmen in discussie: de focusgroepen

Judith van Male

5.1 Inleiding

De focusgroep is een onderzoeksmethode die ontwikkeld is in de sociologie en die nu veel gebruikt wordt in het kwalitatieve marktonderzoek. Belangrijke meerwaarde van het groepsgesprek boven het individuele interview is de interactie tussen de deelnemers. Men wordt in de discussie als het ware geprikkeld om op elkaar te reageren. Zo komen de deelnemers tot uitspraken die zij in een individueel interview waarschijnlijk niet zouden doen. De focusgroep kan gebruikt worden als methode om meer uit het individu te halen, maar ook om het groepsproces zelf te bestuderen. Hoe reageren deelnemers op elkaar, op welke wijze beïnvloeden ze elkaar en welke standpunten krijgen wel of geen steun?

Voor dit laatste perspectief is in het focusgroeponderzoek naar stemintentie gekozen. Het gaat in de eerste plaats niet om een inventarisatie van argumenten die kiesgerechtigden hanteren bij hun keuze om wel of niet naar de stembus te gaan, maar om de wijze waarop mensen elkaar beïnvloeden bij hun keus om wel of niet te gaan stemmen.

Belangrijke vragen daarbij zijn:

- Welke argumenten gebruikt men om de ander te overtuigen?
- Hoe reageert men op elkaars argumenten?
- Welke argumenten zijn meer steekhoudend, en welke minder?

De indruk bestond dat opinieleiders en media in Nederland het democratische belang ondersteunen van een zo groot mogelijke opkomst bij de verkiezingen. Dat zou betekenen dat pro-argumenten dus meer *salonfähig* zijn dan contra-argumenten. Dit zou tot gevolg kunnen hebben dat niet-stemmers in een discussie op rationele grondslag al gauw het onderspit delven, zeker als ze in de minderheid zijn. Om te voorkomen dat de niet-stemmers tijdens het groepsgesprek al snel in een hoek gedreven worden door de wel-stemmers, is getracht de discussie vanuit een meer gevoelsmatig perspectief te voeren. Om die reden is er ook voor gekozen in het eerste deel van de discussie nog niet expliciet te vragen naar stemgedrag en stemintentie. Er is gestart vanuit een brede invalshoek, namelijk door de vraag te stellen hoe men tegen de Haagse politiek aankeeft. Daarna werd de deelnemers gevraagd schriftelijk aan te geven of ze wel of niet van plan waren te gaan stemmen in mei 2002, en welke argumenten of twijfels ze hadden om dat wel of niet te gaan doen. (In de eerste Zwolse groep heeft men dit voorafgaande aan de discussie gedaan). Pas in de derde ronde zijn de beweegredenen en argumenten om wel of niet te gaan stemmen ter tafel gekomen. In deze fase is ook de stemintentie van de deelnemers aan de orde gekomen. Aan het eind van de discussie

werd nagegaan in hoeverre men zich had laten beïnvloeden in zijn of haar stemintentie en welke argumenten daarbij een rol hadden gespeeld.

Aangezien de interactie tussen de respondenten centraal stond in de probleemstelling van het onderzoek, is getracht het debat tussen de respondenten zoveel mogelijk te stimuleren. Dit is gedaan door ze voortdurend te vragen op elkaars argumenten te reageren. In de analyse van de gesprekken is veel aandacht besteed aan het groepsproces. De nadruk daarbij lag niet zozeer op een inventarisatie van pro- en contra-argumenten, als wel op de vraag welke argumenten en motieven bijval kregen en welke door de groep werden afgewezen.

Gekozen is voor een groepsgrootte van acht deelnemers per groep. Om eventuele uitval te ondervangen, zijn in totaal tien deelnemers per groep uitgenodigd. De deelnemers zijn geselecteerd door een daarin gespecialiseerd selectiebureau aan de hand van een briefing van het onderzoeksbureau. In deze briefing werden per groep het gewenste aantal ($n=8$), de selectiecriteria en de gewenste verhouding tussen stemmers en niet-stemmers gegeven. Hoewel de opkomstpercentages in Zwolle niet afwijken van de landelijke, bleek het toch moeilijk niet-stemmers te vinden in deze plaats. In Amsterdam leverde dat geen problemen op. Opvallend is dat de verhouding stemmers/niet-stemmers in de tweede Zwolse groep (de groep met een meerderheid van niet-stemmers) nogal afweek van de verhouding die het selectiebureau had opgegeven. Twee deelnemers die te boek stonden als niet-stemmers gaven schriftelijk aan toch wel te stemmen. Kennelijk vinden niet-stemmers het hier moeilijk voor hun stemintentie uit te komen. In Amsterdam was het omgekeerde het geval: zowel in de groep hoogopgeleide jongeren als in de groep 50-plussers gaven twee geboekstaafde stemmers in het vragenlijstje aan dat ze twijfelden of dat ze niet van plan waren te gaan stemmen. Uiteindelijk waren de vijf groepen als volgt samengesteld:

- De eerste groep uit Zwolle bestond uit vier vrouwen en vier mannen, in leeftijd variërend van 30 tot 49 jaar. Hun opleidingsniveau was mbo of hbo. De groep telde zes stemmers, twee twijfelaars en een niet-stemmer.
- In de tweede Zwolse groep zaten vijf vrouwen en drie mannen; net als in de eerste groep hadden zij allen een opleiding op mbo- of hbo-niveau. Hier was de jongste deelnemer 31 jaar en de oudste 45. Vier groepsleden waren stemmers, drie deelnemers waren niet-stemmers en er was één twijfelaar.
- De groep Amsterdamse ouderen bestond uit vijf vrouwen en vier mannen (samen negen mensen: er was al een reserve toegevoegd voor een vrouw die had gebeld om te zeggen dat ze vertraging had met de trein, en die het toch nog haalde). De leeftijden varieerden van 50 tot 76 jaar. Het opleidingsniveau was mbo of hbo. Zes deelnemers waren zeker van plan te gaan stemmen, twee waren dat niet van plan en één twijfelde nog.
- In de Amsterdamse groep met hogeropgeleide jongeren zaten vijf meisjes en drie jongens in de leeftijd van 18 tot 25 jaar; zij studeerden nog en volgden een opleiding op hbo-niveau of universitair niveau. Drie van hen waren van plan te gaan stemmen, twee waren dat niet van plan en drie twijfelden nog.

- De Amsterdamse groep met lageropgeleide jongeren bestond uit vijf meisjes en drie jongens, ook in de leeftijdscategorie van 18 tot en met 25 jaar. Zij volgden een opleiding op het niveau van vbo, mavo of mbo. Zes van hen waren niet van plan te gaan stemmen, twee waren dat wel van plan.

De groepsdiscussies vonden plaats op twee locaties: de eerste daarvan was hotel Wientjens in Zwolle, de tweede de onderzoeksruijnte van Ferro MCO in het centrum van Amsterdam. De respondenten kenden elkaar niet. Bij dit soort sessies worden de respondenten een kwartier eerder uitgenodigd, zodat de discussie op tijd kan beginnen. In het kwartier dat aan de discussie voorafgaat, vinden in sommige groepen al voorzichtige toenaderingspogingen plaats en is de sfeer al gezellig als de moderator binnenkomt. In andere groepen heerst dan nog een ijzige stilte. Hier moet de moderator de sfeer als het ware creëren. Onafhankelijk daarvan begint de moderator altijd met een uitgebreide kennismakingsronde, waarin iedereen iets over zichzelf kan vertellen. Dit is essentieel om het groepsproces op gang te brengen, deelnemers op hun gemak te stellen en een sfeer te creëren waarin ze vrijuit met elkaar kunnen spreken. In de vijf focusgroepen viel op dat zowel in de Zwolse groepen als in de Amsterdamse groep van 50-plussers in het kwartier vooraf al veel interactie was. In de beide jongerengroepen bleef het stil tot de komst van de moderator. De ervaring leert dat vooral in groepen met zowel jongens als meisjes – ook de beide jongerengroepen waren gemengd – het groepsproces niet spontaan op gang komt. De indruk bestaat dat vooral de jongens aanvankelijk liever de kat uit de boom kijken.

De groepsdiscussies vonden plaats in een periode waarin het wereldnieuws zich heftig aan de burgers opdrong. Ongeveer drie weken daarvoor, op 11 september 2001, werden de terroristische aanslagen in Amerika gepleegd. Op het moment dat de groeps gesprekken plaatshadden, stonden de Amerikanen op het punt Afghanistan te bombarderen. Een ander, ditmaal nationaal, nieuwsfeit dat veel aandacht kreeg in de media, was de val van CDA-leider De Hoop Scheffer. Deze nieuwsfeiten kwamen in de discussies herhaaldelijk aan de orde. Sommige deelnemers gaven ook aan dat ze door die gebeurtenissen ontvankelijker waren geworden voor nieuws over politieke onderwerpen.

5.2 *De eerste Zwolse groep*

5.2.1 *Beleving van de Haagse politiek*

Om warm te draaien vraagt men de respondenten welke associaties ze hebben bij politiek. In eerste instantie noemen ze vooral de recente gebeurtenissen in het nieuws: de terroristische aanslagen in Amerika op 11 september, de commotie rond de verloving van kroonprins Willem-Alexander met Máxima Zorreguietta, de ten val gebrachte CDA-leider De Hoop Scheffer en het schandaal rond het GroenLinks-fractielid Singh Varma. Naast een aantal neutrale associaties komt een aantal onderwerpen aan de orde die

op dit moment in het middelpunt van de politieke belangstelling staan: problemen in de gezondheidszorg en het onderwijs, het vreemdelingenbeleid en de politiek.

De respondenten hebben een negatief beeld van de Haagse politiek. De beeldvorming wordt vooral bepaald door recente affaires zoals de commotie rond het GroenLinks-fractielid Singh Varma, die een dodelijke ziekte veinsde, en de ten val gebrachte CDA-leider De Hoop Scheffer:

Dat CDA verhaal, wat een bekrompen zoi, die vertrouwen elkaar niet.

Ja, zo iets houd je binnenskamers.

Bij die Singh Varma is het anders ook goed uit de hand gelopen. Dat doe je toch niet, het is zo kinderachtig.

Ook de politieke discussie rond de verloving van kroonprins Willem-Alexander komt ter sprake:

Met Máxima was heel Nederland tegen, maar Kok regelt het en ze trouwen in februari.

Ik denk juist: laat die jongen zelf kiezen.

Dan mag hij ook geen koning worden.

Mij stak het vooral dat er geen politiek debat over gevoerd werd.

Enkele respondenten geven blijk van cynisme over de Haagse politiek. Zij suggereren dat politici hun eigen carrière belangrijker vinden dan het algemene belang en dat ze vooral uit zijn op eigen gewin. De andere deelnemers aarzelen om te reageren. Pas als de moderator het standpunt van de cynici wat scherper formuleert, komen er reacties uit de groep:

(moderator) Politici zijn dus zakkenvullers en ze zijn niet te vertrouwen. Zijn de anderen het daar mee eens?

Nee, ik geloof niet dat het zakkenvullers zijn. Volgens mij is het best een zware baan.

Ik geloof wel dat politici over het algemeen te vertrouwen zijn.

Als mens vertrouw ik ze wel, maar als politicus niet.

Als het om vertrouwen gaat, wordt vooral Kok in bescherming genomen:

Kok komt bij mij wel betrouwbaar over, maar die gaat weg.

Maar met Máxima stond ie de boel toch maar mooi voor te liegen.

Je kunt ook niet alles vertellen. Er was wel weer aandacht voor het mensenrechtenprobleem in Argentinië.

Gaandeweg de discussie lijkt de negatief-kritische toonzetting wel terrein te winnen. De kritiek komt hier op neer:

- Er wordt te veel gepraat in Den Haag en er worden te weinig problemen opgelost. Illustratief hiervoor, zo geven de respondenten aan, zijn de debatten over de problemen in het onderwijs en in de gezondheidszorg.
- Er wordt te veel bedisseld in de wandelgangen, bijvoorbeeld rond de verloving van kroonprins Willem-Alexander.
- De politiek staat te ver van de gewone man af. Den Haag heeft te weinig voeling met wat er in de maatschappij gebeurt.

De Haagse politiek wekt vooral associaties op met alles wat mis is of wat niet helemaal goed is gegaan: de parlementaire enquêtes over de Bijlmerramp en Srebrenica, het debacle van de carpoolstrook, de misère in de gezondheidszorg en in het onderwijs, en last but not least het falende (althans in de ogen van de deelnemers) vreemdelingenbeleid.

Een overheersend gevoel is dat je als burger tamelijk machteloos staat. De deelnemers vinden dat de Haagse politiek onvoldoende luistert naar de ‘gewone’ burger. Een aantal van hen heeft zelfs het gevoel misleid te worden. Volgens de deelnemers beloven politici van alles om stemmen te winnen, maar maken ze hun beloften niet waar. In plaats daarvan doen ze water bij de wijn en sluiten ze halfwas compromissen om aan de macht te blijven. Dit beeld lijkt door de groep onderschreven te worden, wat blijkt uit het feit dat er niet of nauwelijks een reactie komt op de enkele deelnemer die dit probeert te nuanceren.

5.2.2 Interesse in politieke onderwerpen

De interesse in de politiek als bedrijf is gering bij de deelnemers. Men blijkt over het algemeen ook weinig kennis te hebben van de Haagse politiek. De deelnemers kunnen wel namen noemen van politici en bewindslieden, maar ze weten vaak niet aan welke partij of aan welk ministerie die verbonden zijn.

Wel blijken de deelnemers geïnteresseerd te zijn in onderwerpen die in het middelpunt van de politieke en publieke belangstelling staan. Het gaat dan om onderwijs, gezondheidszorg, mobiliteit (files en de problemen bij de Nederlandse Spoorwegen), en om de openbare orde en veiligheid (vooral de problemen rond Marokkaanse jongeren). De interesse blijkt vooral ingegeven door het feit dat deze onderwerpen de persoonlijke levenssfeer van de deelnemers raken:

*Onderwijs vind ik heel belangrijk, misschien omdat ik zelf schoolgaande kinderen heb.
Die moet ik nou vaak thuis houden omdat er geen vervanger is voor een zieke leerkracht.
Ik ken zelf bejaarden in mijn omgeving die gewoon niet de zorg krijgen die ze nodig hebben.
Dat vind ik schandalig.*

Ook het vreemdelingenbeleid komt in de discussie aan de orde. Men vindt dat de overheid dit probleem krachtadiger moet aanpakken:

Vergeleken met andere landen hebben we een slecht asielbeleid.

Maar het is ook heel moeilijk om een goed beleid te voeren. Alle grenzen zijn zo lek als een mandje.

Ze hadden al veel eerder iets moeten doen aan de open binnengrenzen in Europa. Daar zijn ze nu te laat mee.

De deelnemers zijn het er over eens dat Janmaat en de CD te ver gaan in hun standpunten over vreemdelingen:

Tegen Janmaat moet je stemmen. Als die partij groter zou worden, dan moet je tegengas geven.

De deelnemers delen een gevoel van machteloosheid als het gaat om belangrijke actuele probleemgebieden. Ze hebben het gevoel dat ze geen invloed kunnen uitoefenen op de Haagse politiek. Het stemmen op een partij biedt volgens de deelnemers geen soelaas. Partijen en politici maken hun verkiezingsbeloften vaak niet waar, omdat ze compromissen moeten sluiten. Juist de partijen die regeren en die zich dus in de positie bevinden waarin ze iets kunnen veranderen, ontkomen hier niet aan. Partijen die wel duidelijke standpunten innemen en die geen water bij de wijn doen, zullen in ons systeem niet snel aan de macht komen. Veel deelnemers zien om die reden het referendum als een goed instrument om hun mening te geven over belangrijke maatschappelijke problemen. Ze merken herhaaldelijk op dat dit de beste manier is om je mening over één maatschappelijke kwestie te geven, zonder dat je impliciet ook de andere standpunten van een partij ondersteunt.

5.2.3 Argumenten om wel of niet te gaan stemmen

Uit de schriftelijk ingevulde vragenlijstjes blijkt dat het belangrijkste argument om wel te gaan stemmen is dat je op die manier nog enige invloed kunt oefenen op de Haagse politiek. Een andere genoemde reden is dat stemmen een burgerrecht is waar je gebruik van hoort te maken en dat je geen recht van klagen hebt als je niet stemt:

Stemmen is een recht en een plicht. Iedereen moet zo zijn steentje aan de democratie bijdragen.

De niet-stemmer geeft de onbetrouwbaarheid van politici aan als reden om niet te gaan stemmen:

Nee! Partijprogramma's veranderen altijd meteen na de verkiezingen. Beloftes worden niet waargemaakt.

Eén twijfelaarster vindt dat ze eigenlijk zou moeten gaan stemmen, maar ze weet niet waarop. Dat is haar dilemma: ze vindt het jammer om haar stem verloren te laten gaan, maar het is volgens haar ook verkeerd is om ondoordacht te stemmen. De andere twijfelaar blijkt weinig betrokken:

Ben het wel van plan, maar ik vergeet het vaak. Zoals het in Nederland gaat, gaat het eigenlijk wel goed.

Ook in de discussie brengen de stemmers vooral naar voren dat je moet gaan stemmen omdat je anders helemaal geen invloed hebt. De niet-stemmer brengt hier tegenin dat je niet op één standpunt stemt, maar dat je kiest voor een partij die standpunten inneemt over meerdere onderwerpen:

Niet mee eens. In grote lijnen ben je het nooit eens met één partij. Als je het per aspect bekijkt, komt er niets van terecht.

Dit wordt als volgt weersproken door de stemmers:

*Maar je moet wel stemmen.
Jammer als je het niet doet, iedereen heeft toch een mening.
Al stem je alleen tegen wat je niet wilt. Dan kun je tegengas geven aan iets wat je echt niet wilt.*

De weinig betrokken twijfelaar brengt naar voren dat als je echt invloed wilt uitoefenen, je beter lid kunt worden van een politieke partij. De andere deelnemers zijn het daar niet mee eens:

Dat gaat wel wat ver. Je kunt je ook in de 'partijprogramma's verdiepen en kijken welke partij het meest overeenkomt met je eigen standpunten.

Een contra-argument waar de stemmers wel begrip voor hebben is dat je beter niet kunt stemmen dan dat je dat ondoordacht doet:

*Ik ben wel opgevoed met het idee dat je hoort te stemmen, maar ik stem niet omdat ik het met geen enkele partij eens ben.
Stemmen omdat het hoort, vind ik erger dan niet stemmen.*

Ook het contra-argument dat je geen recht van klagen hebt als je niet stemt, wordt door enkele deelnemers ondersteund:

Ik ben het daar niet mee eens. Het kan ook betekenen dat je geen vertrouwen hebt in de politiek.

Hoewel de discussie levendig is en de deelnemers op elkaars standpunten ingaan, is er toch een zekere neiging naar consensus. Als er te veel polarisatie in de groep ontstaat, zijn juist de deelnemers met de meer genuanceerde standpunten geneigd zich uit de discussie terug te trekken. Over het algemeen kan de houding van de stemmers ten aanzien van de niet-stemmers en twijfelaars als liberaal gekenmerkt worden. Zo

komt er geen reactie op de weinig betrokken twijfelaar die vaak vergeet om te gaan stemmen. Kritische reacties op de argumenten van de niet-stemmer worden onmiddellijk verzacht met de opmerking dat iedereen uiteraard zelf moet weten of hij wel of niet gaat stemmen. Aan het eind van de discussie blijkt dat de niet-stemmer zich gesterkt voelt in haar standpunt. Haar belangrijkste beweegreden is dat je beter niet kunt stemmen dan dat je dat ondoordacht doet. De weinig betrokken twijfelaar sluit zich hierbij aan. De andere twijfelaar zegt dat haar standpunt meer richting stemmen is verschoven. Zij spreekt het voornemen uit zich meer te verdiepen in de standpunten van de verschillende partijen, zodat zij een meer doordachte keuze kan maken bij de volgende verkiezingen.

5.3 De tweede Zwolse groep

5.3.1 Beleving van de Haagse politiek

In de tweede Zwolse groep hebben de deelnemers overwegend negatieve associaties bij de Haagse politiek:

*Mensen die een goede babbel hebben, maar het niet waarmaken.
Een half uur lullen en dan nog geen ja of nee.
Geven nooit rechtstreekse antwoorden op vragen.*

Op de vraag of er ook positieve associaties zijn, worden de volgende meningen genoemd:

*Traditie vind ik erg leuk, prinsjesdag, het koffertje met de begroting.
Niet één partij aan de macht, dat vind ik positief.
Tolerantie is belangrijk, recht op je eigen mening.*

Ook deze deelnemers hebben een overwegend negatief beeld van de Haagse politiek. Evenals de respondenten in de eerste groep vinden ze dat er te veel wordt beloofd en te weinig wordt waargemaakt. Ook hier heerst de mening dat politici te ver weg staan van de gewone burger. De deelnemers – waarvan de helft ofwel niet stemt, ofwel twijfelt - ervaren het politieke bedrijf bovendien als saai en complex ('gaat me boven de pet').

Enkele deelnemers verwijzen in dat kader met enige weemoed naar de tijd van Den Uyl en Wiegel:

*In de tijd van Wiegel en Den Uyl, toen was de politiek nog interessant.
Ben ik het mee eens, toen waren de debatten nog interessant. Toen zat je tot diep in de nacht te kijken omdat het zo spannend was.
Toen moesten ze nog voor elke zetel strijden. Nu heeft Paars zo'n ruime meerderheid in de Kamer dat ze zich nergens zorgen over hoeft te maken.*

Over het algemeen ervaart men de grote partijen als één pot nat. De deelnemers zien weinig verschil tussen de standpunten van PvdA, VVD, D66 en CDA. De kleine partijen ervaart men als ongeloofwaardig:

*De grote partijen scoren allemaal met hetzelfde.
Het programma van de SP is volstrekt ongeloofwaardig.*

Een van de deelnemers, een stemmer, laat blijken dat hij nog wel een inhoudelijk en ideologisch onderscheid maakt tussen de politieke standpunten. De groep reageert daar echter niet op:

Er is natuurlijk wel een duidelijk verschil in benadering: laat je het individu keuzes maken of regel je zaken collectief.

De beeldvorming blijkt vooral bepaald te worden door Haagse affaires. Ook hier wordt gerefereerd aan de affaire rond de ten val gebrachte CDA-leider De Hoop Scheffer. Een mannelijke deelnemer merkt op dat hij dit soort affaires ook wel vermakelijk vindt:

Voor mij wordt politiek pas interessant als het spannend wordt. Die toestanden met het CDA en De Hoop Scheffer vind ik wel geinig.

Een vrouwelijke deelnemer - zij stemt niet - reageert hier als volgt op:

Puur onmenselijk vind ik dat. Heel asociaal om je lijsttrekker zo aan de kant te zetten.

Verder komen de actuele politieke onderwerpen ter sprake: het personeelstekort in het onderwijs en in de gezondheidszorg, de mobiliteitsproblemen en het vreemdelingenbeleid. Evenals in de eerste groep bestaat een gevoel van machteloosheid over de eigen invloed op de politiek in Den Haag.

Hoewel de deelnemers negatief zijn over het partijpolitieke gebeuren, zijn er wel positieve geluiden te horen over bepaalde personen in de politiek. Vooral premier Kok wordt alom geprezen als minister-president, zoals blijkt uit het volgende gespreksfragment:

*Kok vind ik wel goed als premier. Hij staat echt boven de partijen.
Toen hij aantrad, had ik wel mijn bedenkingen, maar hij heeft mij kunnen bekoren.
Het is geen charismatische leider, maar hij is wel erg bekwaam.
In de jaren tachtig met de FNV vond ik hem minder.*

Dat waardering en sympathie niet partijgebonden zijn, blijkt uit het volgende citaat:

Ik zou iemand willen met het economische inzicht van Zalm en het charisma van Rosenmöller.

Overigens maakt een reactie hierop duidelijk dat er nog steeds een onderscheid wordt gemaakt tussen links en rechts, en dat 'linkse' politici wel afgerekend worden op hun gedrag:

Die Rosenmöller vindt zich zelf zo sociaal, maar hij woont wel in een kapitale villa en haalt zijn kinderen van school omdat er te veel allochtonen op zitten.

5.3.2 Interesse in politieke onderwerpen

Ook in deze groep wordt de interesse vooral gestuurd door de actuele maatschappelijke en politieke issues en de mate waarin men in de eigen levenssfeer met deze kwesties te maken heeft. Men voelt zich zeer betrokken bij de problemen in het onderwijs en in de gezondheidszorg:

*Gezondheidszorg en onderwijs waren altijd al het kind van de rekening.
Van die klassenverkleining is niets terechtgekomen.
Mijn kinderen zijn vaak thuis omdat er geen leraren zijn.
Mijn zoon heeft ook heel veel uitval van leerkrachten gehad.*

Ook het vreemdelingenbeleid brengt de gemoederen heftig in beweging. Op dit terrein verwijt men Den Haag vooral hypocrisie:

Je zou hier eens een enquête over moeten houden. Dan kom je erachter hoe mensen er echt over denken. Nu durft niemand zoiets hardop te zeggen, bang als ze zijn om voor racist versleten te worden.

Ondanks de kritiek op het Haagse vreemdelingenbeleid is men unaniem in het afwijzen van de CD:

*Veel mensen stemden als protest op de CD. Maar die Janmaat is over de schreef gegaan en heeft zo bijna alle stemmen verloren.
Het vreemdelingenbeleid is wel een belangrijk issue.
Het gaat om tolerantie.
De CD is gewoon grof.*

De deelnemers hebben het gevoel dat de Haagse politici onvoldoende luisteren naar de Nederlandse burgers. In hun beleving zijn de problemen en de wijze waarop die aangepakt moeten worden evident. Het feit dat ze geen duidelijke verbetering waarnemen in bijvoorbeeld het onderwijs en de gezondheidszorg, wijst er volgens hen op

dat ‘Den Haag’ de problemen onvoldoende daadkrachtig aanpakt. Ook in deze groep wordt het referendum genoemd als een goed instrument om als burger invloed uit te oefenen.

5.3.3 Argumenten om wel of niet te gaan stemmen

Uit de ingevulde vragenlijstjes blijkt dat voor de stemmers de belangrijkste reden om te gaan stemmen is, dat ze op die manier enige invloed kunnen uitoefenen op de Haagse politiek. Twee deelnemers geven ook als pro-argument dat zij de christelijke principes in de politiek willen ondersteunen door te stemmen op een christelijke partij.

Niet-stemmers geven als argumenten dat zij zich er niet in verdiept hebben en dus niet weten waarop ze moeten stemmen, en dat ze door te stemmen toch geen invloed uitoefenen op de Haagse politiek. De twijfelaar wil zijn stem niet verloren laten gaan, maar vraagt zich af of hij de moeite zal nemen om naar de stembus te gaan.

De Zwollenaren uit de tweede groep zijn minder eenstemmig in het onderschrijven van argumenten om wel of niet naar de stembus te gaan dan de eerste groep. Stemmers en niet-stemmers gaan hier met elkaar in discussie. Een niet-stemmer geeft als argument dat ze niet weet op wie ze moet stemmen, dat ze zich er dan eerst in moet verdiepen en dat ze de politiek zo oninteressant vindt dat ze die moeite niet wil nemen. Dit wordt door een stemmer als volgt gepareerd:

Dus jij denkt: laat ik maar niets doen, dan kan ik ook geen fouten maken.

Vervolgens ontspint zich de volgende discussie:

(niet-stemmer) Je stemt toch om je mening te geven. Mijn grootouders stemmen altijd op dezelfde partij, maar volgens mij hebben ze geen flauw benul van wat die partij vandaag de dag wil.

(stemmer 1) Daar is toch niets mis mee. Zij staan voor een groepering die altijd voor die ene partij stemt.

(stemmer 2) Je moet stemmen op rationale gronden en het onderbuikgevoel mee laten wegen.

(niet stemmer 2) Mensen stemmen vaak op grond van hoe iemand overkomt. Dan kun je net zo goed een acteur nemen.

(stemmer 2) Dat is nou het leuke van democratie, na vier jaar stuur je die acteur gewoon weer weg.

(stemmer 1) Stel je voor dat we geen kiesrecht meer hebben.

(niet-stemmer 2) Nee, dat is ook niet goed, dat kiesrecht wil ik wel houden.

Aan het eind van de discussie blijkt dat twee niet-stemmers toch zijn gaan twijfelen aan hun voornemen om niet te gaan stemmen. Hun dilemma blijft echter overeind: ze weten niet waarop ze moeten stemmen en ze hebben eigenlijk geen zin om zich in iets te gaan verdiepen waar ze niet in zijn geïnteresseerd. Anderzijds weegt het argument dat je stem wel eens bij een verkeerde partij terecht kan komen als je niet stemt, ook

zwaar mee. Ook het argument dat het stemrecht een verworven recht is waar onze voorouders voor hebben gestreden, spreekt de niet-stemmers en twijfelaars aan.

5.4 De Amsterdamse 50-plussers

5.4.1 Beleving van de Haagse politiek

In deze groep branden de deelnemers los als hen de vraag wordt gesteld waar zij politiek mee associëren. Er komt een lange reeks van hoofdzakelijk negatieve en cynische associaties:

Onbetrouwbaar; zakkenvullers; vriendjespolitiek; machtswellustelingen; achterkamertjespolitiek; er wordt veel beloofd en weinig waargemaakt; burger is machteloos; politiek is ondoorzichtig.

De oudste deelnemer, een dame van 74 jaar, merkt op dat zij vindt dat premier Kok het wel goed doet. Dit wordt onmiddellijk gepareerd met de opmerking dat Kok zich ook als een echte politicus gedraagt:

Kok doet het ook niet goed. Vroeger bij de FNV was hij voor het volk. Nu gaat hij zoals alle politici vooral voor de macht.

In de discussie over hoe de deelnemers de Haagse politiek beleven, blijken er grote verschillen te bestaan in interesse en betrokkenheid. Enkele deelnemers zijn actief (geweest) in belangen- of actiegroepen. Anderen volgen met interesse het nieuws uit Den Haag via de media. Er zijn echter ook enkele respondenten die weinig zijn geïnteresseerd in de Haagse politiek en die het nieuws hierover nauwelijks meer volgen.

Ik heb te weinig tijd om me er echt in te verdiepen. Ik kijk nog wel naar het Journaal, maar sommige dingen zijn niet meer te volgen.

Ongeacht de mate van betrokkenheid en interesse delen de meeste deelnemers hun cynisme en afkeur over wat er in de Haagse politiek gebeurt. Dit komt voort uit het gevoel dat er veel mis is met onze samenleving, maar dat de politiek onvoldoende doet om deze problemen aan te pakken. Politici zijn volgens de 50-plussers te veel met zichzelf bezig en te weinig met de problemen die op dit moment actueel zijn, zoals onderwijs, gezondheidszorg, en de openbare veiligheid.

Het gebrek aan betrokkenheid bij het politieke bedrijf wordt onder meer toegeschreven aan het gebrek aan idealisme en ideeëngoed in de politiek. De partijen die deel uitmaken van Paars zijn volgens de respondenten nauwelijks van elkaar te onderscheiden. Bij alle grotere partijen staat het belang van de economie voorop:

In de tijd van Den Uyl was ik veel meer betrokken. Hij zei dingen waar ik me helemaal in kon vinden.

In die tijd was er nog toekomstperspectief. Inmiddels is het één pot nat. Dat komt omdat het goed gaat met de economie.

Ook in deze groep zijn positieve geluiden te horen over minister-president Kok. Ze worden echter ook krachtig weersproken, zoals blijkt uit het volgende stukje uit de discussie:

Kok komt op mij over als een integer mens.

Hij moet alleen duidelijker zijn.

Ik krijg geen hoogte van Kok. Die bezoeken aan de moskee vond ik ronduit hypocriet.

Ik merk niks van leiderschap en bevoegdheid bij die man.

Kok was eerst voor het gewone volk toen hij voorzitter van het FNV was. Daar merk je weinig meer van.

5.4.2 Interesse in politieke onderwerpen

De 50-plussers zijn in grote lijnen in dezelfde onderwerpen geïnteresseerd als de Zwolse groepen. Ook hier worden onderwijs, gezondheidszorg en veiligheid op straat genoemd als thema's waarover men de discussies in de politiek met interesse volgt. Het vluchtelingenbeleid komt hier, in tegenstelling tot bij de Zwolse groepen, nauwelijks aan de orde. Wel leeft bij de Amsterdamse 50-plussers een sterk gevoel dat de maatschappij in verval is en dat normen en waarden vervagen. Daarin klinkt ook een zekere afkeer door van de grote welvaart die als gevolg van de economische groei in Nederland heerst. Het volgende fragment tekent de onvrede met de moderne tijd:

(vrouw 1) Tegenwoordig zijn het allemaal tweeverdieners.

(man) Als je ziet wat kinderen allemaal voor hun verjaardag krijgen. Dat kan niet goed zijn.

(vrouw 2) Tegenwoordig mogen kinderen maar gewoon Piet en Jan tegen de leraar zeggen. Ze hebben geen respect meer voor ouderen.

(vrouw 3) Vroeger gooide de leraar boeken naar de kinderen. Dat vind ik ook slecht.

(vrouw 2) Ik heb 12 ongestempelde treinkaartjes in mijn portemonnee. De conducteur zit lekker in de eerste klas en neemt niet eens meer de moeite om de kaartjes te controleren.

De respondenten delen dit algemene onbehagen over wat zij ervaren als de verwording van onze maatschappij en vinden dat de autoriteiten hiertegen te slap optreden. Er zijn zwakke tegengeluiden. De oudere dame van 74 merkt op dat de politiek toch wel iets heeft bereikt en dat de mensen het vandaag de dag een stuk beter hebben dan zeventig jaar geleden. Daar wordt onmiddellijk en vrij fel op gereageerd:

(vrouw) Drees heeft heel veel goede dingen gedaan zoals de sociale voorzieningen. Zeventig jaar geleden was het allemaal veel slechter.

(man 1) Wat is dan het verschil met nu?

(vrouw) Vroeger was er grote armoede, dat is nu niet meer zo.

(man 1) Nu is er toch ook armoede, je ziet nog steeds mensen uit de vuilnisbak eten.

(man 2) Zeventig jaar geleden had de helft van Amsterdam geen toilet.

(man 1) Dus nu is het veel beter ondanks de verloedering van alle normen en waarden?

(vrouw) Misschien is er minder saamhorigheid.

(man 1) Minder? Geen!

(vrouw) Ja dat is erg, nu liggen ze soms drie dagen dood in huis, zonder dat iemand het merkt.

(man 1) En u vindt dit nog steeds een betere tijd?

(vrouw) Nou ja, financieel is het wel beter.

Ook in deze groep vinden de deelnemers dat het referendum een goed instrument is om als burger je mening te geven over één onderwerp, zonder dat je daarmee alle standpunten van een partij op de koop toe hoeft te nemen. Hier beklagen enkele deelnemers zich er echter over dat de politiek zich toch niets gelegen laat liggen aan de uitkomst van een referendum:

Neem nou het referendum over IJburg. Toen was een meerderheid tegen, maar omdat er te weinig mensen zijn gaan stemmen, hebben ze dat gewoon naast zich neergelegd.

5.4.3 Argumenten om wel of niet te gaan stemmen

Uit de analyse van de vragenlijstjes blijkt dat een meerderheid van de deelnemers van plan is te gaan stemmen. Een deel van hen doet dat vanuit de overtuiging dat stemmen een wezenlijk onderdeel is van ons democratische stelsel:

Ik stem om het democratisch bestel in stand te houden en om een klein beetje invloed uit te oefenen.

Ik stem omdat ik wil blijven vechten voor een beetje eerlijkheid in de politiek.

Als je niet stemt, kun je de politieke partijen wel opheffen.

Anderen stemmen vooral uit een soort plichtsbesef en omdat het de enige manier is om nog een beetje invloed uit te oefenen:

Ik wil mijn stem niet verloren laten gaan.

Als je niet stemt, heb je ook geen recht om te klagen.

De niet-stemmers geven hiervoor als belangrijkste reden dat zij het geloof in de politiek geheel hebben verloren:

De politiek heeft absoluut geen aandacht voor de gewone burger. Niet stemmen betekent voor mij minder teleurstelling.

Ik heb geen vertrouwen in welke partij dan ook. Beloften worden niet nagekomen, belangrijke zaken zoals gezondheidszorg en het vreemdelingenbeleid worden niet aangepakt en er wordt van alles in achterkamertjes geregeld.

Al eerder in de discussie bleek dat stemmers en niet-stemmers tamelijk eensgezind zijn in hun cynische houding ten opzichte van de Haagse politiek. Dit cynisme blijft de discussie over wel of niet stemmen domineren. Degenen die wijzen op stemmen als een democratisch grondbeginsel krijgen weinig bijval van de andere deelnemers. Pro-argumenten die wel bijval krijgen, zijn vooral negatief van aard.

Niet-stemmers worden verdeeld over de partijen. Als je dus niet stemt, kan je stem bij een verkeerde partij terecht komen.

Ik stem niet, omdat ik de politiek volstrekt onbetrouwbaar vind; maar stemmen zodat je stem niet bij de verkeerde partij terecht komt, vind ik nog wel een reden.

Het pro-argument dat je door te stemmen invloed uit kunt oefenen op de politiek en het beleid, wordt in de discussie niet expliciet genoemd. Daartegenover geven de deelnemers legio voorbeelden waarin de politiek zich niets aan de burger gelegen laat liggen, niet alleen op landelijk, maar ook op gemeentelijk niveau. Daaraan wordt de conclusie verbonden dat de kiezer niet serieus genomen wordt:

De autovrije binnenstad, daar is niets van terechtgekomen, ondanks het referendum.

Paars zegt: we gaan meer openheid betrachten. Maar wat is daarvan terechtgekomen?

Alle partijen hebben beloofd de problemen in de gezondheidszorg aan te pakken. Waarom zijn die dan nog steeds niet opgelost?

Aan het einde van de discussie blijkt dat één van de niet-stemmers toch enigszins is gaan twijfelen. Hij geeft aan dat vooral het argument dat je stem bij een ‘verkeerde’ partij terecht kan komen, voor hem gewicht in de schaal legt:

Op zich denk ik er nog hetzelfde over. Maar voor het argument dat mijn stem naar een verkeerde partij gaat, ben ik wel gevoelig. Ik ga toch die partijprogramma's maar eens goed lezen, al word ik er soms wel erg moe van.

Ook de twijfelaar denkt er nu toch over om zich meer in de materie te verdiepen zodat ze, als ze gaat stemmen, een goed gefundeerde keuze kan maken. De andere niet-stemmer zegt geen argumenten gehoord te hebben die haar besluit niet te gaan stemmen aan het wankelen hebben gebracht. De stemmers blijven allen bij hun voor-nemen in mei 2002 te gaan stemmen.

5.5 De hogeropgeleide Amsterdamse jongeren

5.5.1 Beleving van de Haagse politiek

De hogeropgeleide jongeren hebben negatieve associaties bij het onderwerp politiek of geven er blijk van dat de politiek als bedrijf ver van hen af staat:

Veel beloftes, komt weinig van uit; gaat meer om het spel dan om het doel; machtsmisbruik; heren in pakken; stoffig; beleid; grijs en saai, ver van mijn bed; gaat me boven de pet.

De discussie over de Haagse politiek komt moeizaam op gang. Op doorvraag zegt men weinig geïnteresseerd te zijn in het politieke bedrijf. Er zijn geen politieke topics die de gemoederen heftig in beroering brengen. Alleen de berichtgeving over 'de toestanden in Amerika' wordt op de voet gevolgd. Eén van de deelnemers merkt op dat het in Nederland toch allemaal goed geregeld is. Dit wordt door niemand weersproken:

Soms word ik wel eens moe van de politiek, maar in Nederland is het niet slecht geregeld.

De Haagse politiek is voor de deelnemers een 'ver van mijn bed show'. Ze hebben weinig inzicht in het politieke bedrijf. Ze omschrijven het parlementaire gebeuren als vaag, langdradig en ondoorzichtig. In hun beleving onderscheiden de partijen zich nauwelijks meer van elkaar. Men heeft ook geen duidelijke voorkeur voor een partij. Wel is er sprake van sympathie of antipathie voor personen in de politiek. Dit wordt dan gebaseerd op de indruk die men van de politicus als mens heeft, of op een populaire maatregel die de politicus getroffen heeft:

Erica Terpstra is sympathiek, die komt zo echt over.

Rosenmöller die kan echt boos worden. Dat kan ik wel waarderen.

Die Netelenbos, dat vind ik een irritant mens. Zij is toch van de flitspaal en het rekeningrijden?

Er is slechts één deelneemster die antipathie voor een politicus verbindt aan partijvoorkeur:

Bolkestein vind ik niet aardig, maar de VVD is ook niet echt mijn partij.

Ook in deze groep zijn er positieve geluiden te horen over minister-president Kok:

Kok doet het wel goed, vind ik. Die staat echt boven de partijen.

Ja, ik vind Kok ook wel sympathiek overkomen.

5.5.2 Interesse in politieke onderwerpen

De deelnemers geven er blijk van erg bezig te zijn met de terroristische aanslagen in Amerika. Dit onderwerp komt herhaaldelijk terug in de discussie. Ze brengen dit echter niet in verband met de Haagse politiek. De deelnemers tonen aanvankelijk weinig interesse in de actuele politieke onderwerpen zoals het personeelsgebrek in de gezondheidszorg en in het onderwijs. Pas na enig doorvragen wordt een aantal onderwerpen genoemd. Dat blijken vooral onderwerpen te zijn die de deelnemers persoonlijk raken: bijvoorbeeld allerlei zaken rond studeren (studiefinanciering, OV-jaarkaart voor studenten, studentenhuysvesting), euthanasie, mobiliteitsproblematiek en het donorcodicil. Een onderwerp dat de gemoederen wel heftig in beweging brengt, is het vreemdelingenbeleid. De toon wordt meteen gezet door één respondent:

Drie keer niks dat vreemdelingenbeleid. De politiek durft het probleem niet aan te pakken, terwijl ik veel mensen om me heen hoor die vinden dat dat wel moet gebeuren. Ik betaalde in mijn oude buurt 1.400 gulden per maand voor mijn etage, terwijl moslims in mijn buurt voor diezelfde etage maar 200 gulden betaalden.

Haar verhaal krijgt veel bijval, getuige het onderstaande fragment uit de discussie:

Vluchtelingen zouden meer moeite moeten doen om de taal te leren en om te integreren. De overheid zou ook wat strikter moeten zijn met het geven van uitkeringen. Er is werk zat. Ze hebben wel de rechten, maar ze doen er niks voor. Dat vind ik slap. Lagere baantjes verdienen niet slecht. Een vuilnisman verdient zelfs vrij goed. Marokkanen misbruiken de regelingen voor kinderbijslag. Als de Nederlandse regering er iets aan wil doen, protesteert Marokko en worden de maatregelen weer afgezwakt.

Eén van de respondenten - zij heeft een Turkse achternaam - protesteert zwak, maar krijgt geen ondersteuning vanuit de groep.

5.5.3 Argumenten om wel of niet te gaan stemmen

Uit de ingevulde vragenlijstjes van de deelnemers blijkt dat de helft twijfelt of ze wel of niet moeten gaan stemmen. De twijfels komen voort uit gebrek aan betrokkenheid bij de politiek en uit het gevoel dat het weinig uitmaakt of je wel of niet gaat stemmen:

*Ik zie het nut er niet zo van in. Ze willen allemaal hetzelfde. Het maakt weinig verschil of ik wel of niet ga stemmen.
Als ik zou zien dat mijn stem enig effect zou hebben, dan zou ik wel gaan stemmen.
Belangrijke dingen worden toch zonder jou beslist.*

De twijfelaars en de stemmers vullen dezelfde overwegingen in om wel te gaan stemmen: de vrees dat je stem bij een verkeerde partij terecht komt, het idee dat je toch enige invloed kunt uitoefenen, en het gevoel dat je eigenlijk gebruik moet maken van je stemrecht:

*Eigenlijk vind ik dat je wel gebruik moet maken van je stem.
Stemmen geeft het gevoel dat je toch iets gedaan hebt.*

Bij de stemmers klinkt meer de overtuiging door in de argumenten om wel te gaan stemmen:

*Ik heb thuis geleerd: als je niet stemt, dan gaat je stem naar de verkeerde partij.
Dit is je kans om mee te beslissen, om je stem te laten horen.*

De enige respondent die zegt niet te zullen gaan stemmen, geeft in haar motivatie blijk van teleurstelling in het politieke bedrijf:

Ze willen allemaal hetzelfde. Het maakt geen verschil of je wel of niet stemt. Belangrijke dingen worden toch zonder jou beslist.

In de discussie worden ondanks het relatief grote aantal twijfelaars vooral pro-argumenten genoemd. Het zijn dan weer dezelfde argumenten die ook schriftelijk gegeven zijn. Uit de toonzetting van de discussie blijkt dat de deelnemers eigenlijk vinden dat stemmen een democratische plicht is. De volgende twee citaten spreken voor zich:

*Als er een opkomst is van 30% bij verkiezingen, krijg ik wel last van plaatsvervangende schaarste.
Alleen al voor al die vrouwen die gestreden hebben voor het vrouwenkiesrecht, wil ik gaan stemmen.*

De enige niet-stemmer weerspreekt dit argument niet. Integendeel, ze geeft zelfs aan dat ze zich bijna schuldig voelt dat ze niet stemt.

Ondanks het feit dat men vindt dat stemmen een democratische plicht is, vindt men toch ook dat je beter niet kunt stemmen dan je stem uit te brengen zonder kennis van zaken. Stemmen alleen omdat het je burgerplicht is, wordt door iedereen afgewezen. Tegelijkertijd geeft men aan dat hier het dilemma ligt:

*Ik ben het er helemaal mee eens dat je beter niet kunt stemmen, dan te stemmen zonder dat je weet waarop je stemt.
Als je stemt, moet je wel weten welke verschillen er zijn tussen partijen.
En die partijen verschillen niet meer zoveel van elkaar.*

De enige niet-stemmer zegt aan het einde van de discussie dat zij toch is gaan twijfelen. Het pro-argument wat haar het meeste aanspreekt, is dat als je niet stemt, je ook geen recht hebt om te klagen. De twijfelaars zeggen allemaal dat hun standpunt verschoven is in de richting van wel stemmen.

5.6 De lageropgeleide Amsterdamse jongeren

5.6.1 Beleving van de Haagse politiek

De lageropgeleide jongeren komen aarzelend op gang als hen gevraagd wordt naar de associaties die het onderwerp politiek bij hen oproept. Die zijn neutraal:

Den Haag; regering; Tweede Kamer; Binnenhof; Wim Kok; ministers.

In de discussie over hoe zij de Haagse politiek ervaren, vallen aanvankelijk lange stiltes. Op de vraag wat hen recent in het nieuws het meest is bijgebleven, noemen ze uiteraard de terroristische aanslagen in Amerika, maar ook de affaire rond CDA-leider De Hoop Scheffer:

Ze hebben iemand weggestuurd bij het CDA, De Hoop Scheffer geloof ik. Die nieuwe lijkt er weinig verstand van te hebben. Hij komt over als een eitje.

Kan hem niet voor de geest halen.

Heb er wel iets over gehoord.

Naar aanleiding van deze affaire komt er ook kritiek los:

Dat dat stelletje ons land moet leiden. Ze zijn niet stabiel genoeg.

Dat vind ik ook. Ze moeten een voorbeeld zijn.

Daar stem je voor.

Als reactie op deze kritiek wordt ook opgemerkt dat we het hier in Nederland toch goed voor elkaar hebben:

We hebben het hier toch goed geregeld. Niemand hoeft hier op straat terecht te komen.

Er zijn altijd dingen die niet goed zijn, maar dat is overal zo.

Mijn vader komt uit Tunesië en daar is het heel wat slechter.

Ook hier zijn weer positieve geluiden te horen over minister-president Wim Kok, getuige het volgende discussiefragment:

Wim Kok vertrouw ik wel.

Dat komt ook omdat hij veel in de publiciteit is.

Jammer dat ie weggaat.

Hij pakt het goed aan door naar die moskeeën te gaan.

Dat doet ie ook pas nu.

Maar hij doet het wel.

5.6.2 Interesse in politieke onderwerpen

Wat de interesse in politieke onderwerpen betreft, zoeken de jongeren het heel dicht bij huis. Ze refereren vooral aan de problemen waar ze dagelijks mee te maken hebben, zoals drugsoverlast en onveiligheid op straat:

Het drugsprobleem, dat is zwaar triest hoe de politie daar mee omgaat. Op mijn werk hebben we al heel lang overlast van junks, maar daar wordt niets aan gedaan.

De enige moeder in het gezelschap noemt onderwerpen als te weinig speelruimte voor kinderen in de stad en de problemen in het onderwijs.

Ook in deze groep is het vreemdelingenbeleid een heet hangijzer. De discussie spitst zich vooral toe op de problemen met Marokkaanse jongeren:

Die Marokkaanse jongeren die gingen feesten na die aanval op Amerika, dat vond ik vreselijk.

Dat noemen ze dan vrijheid van meningsuiting.

Eén respondent - hij heeft een Tunesische achtergrond - brengt enige nuancering aan. Daar wordt instemmend op gereageerd:

De media zijn ook verkeerd bezig. Die leggen de nadruk op kleine groepjes die zich misdragen. Alle moslims ondervinden daar de gevolgen van.

Ja, alleen de Marokkaanse jongeren doen zo rot. Ze fluiten naar jouw vriendin, maar jij mag niet naar een Marokkaans meisje fluiten.

5.6.3 Argumenten om wel of niet te gaan stemmen

Uit de vragenlijstjes komt naar voren dat de helft van de respondenten van plan is niet te gaan stemmen. De vier niet-stemmers motiveren hun stemintentie vanuit desinteresse en geringe betrokkenheid bij de politiek.

De stemmers (2) en twijfelaars (2) geven aan dat het uitoefenen van invloed op belangrijke zaken, hoe gering die ook is, voor hun reden is of kan zijn om wel te gaan stemmen:

Ik ben nog aan het twijfelen. De laatste tijd is het me wel steeds meer gaan interesseren, vooral sinds Amerika. Ik maak me best zorgen over de veiligheid hier. Als ik het gevoel heb dat ik daar invloed op kan uitoefenen, ga ik stemmen.

Ik ga stemmen als ik het idee heb dat er door mijn stem echt dingen kunnen veranderen. Dan kun je nog een beetje bepalen wat er in Nederland gebeurt.

Eén deelnemer ziet stemmen ook als een burgerplicht:

Iedereen kan wel denken, ik ga niet stemmen, maar daarvoor leven we niet in een democratie.

In de discussie overheersen de geluiden dat stemrecht een democratische verworvenheid is waar je eigenlijk gebruik van zou moeten maken:

Als niemand stemt, wordt er met niemand meer rekening gehouden.

Dan nemen de rijke pikken het over.

Dan wordt de democratie afgeschaft.

Hoewel men het stemrecht ziet als een verworvenheid, geeft men ook aan dat er geen enkele prikkel is om te gaan stemmen. Bijna iedereen vindt politiek saai en ervaart de Haagse politiek als een 'ver van mijn bed show'. Men vindt dat politici een onbegrijpelijke taal spreken en dat de politieke partijen zich nauwelijks of niet van elkaar onderscheiden. Dat zou volgens de respondenten kunnen veranderen als politici duidelijke standpunten in zouden nemen over aansprekende maatschappelijke problemen:

Politici zouden in begrijpelijke taal moeten vertellen hoe ze bepaalde problemen willen aanpakken.

Ja, hoe ze bijvoorbeeld de problemen in de gezondheidszorg willen aanpakken.

En ook over onderwijs en de politie.

Toch is desinteresse in de politiek voor de deelnemers geen legitiem argument om niet te stemmen. Deelnemers die dit als argument aanvoeren, worden terechtgewezen zonder dat ze steun krijgen van de anderen. Juist niet-stemmers merken op dat gebruikmaken van je stemrecht ook een blijk is van volwassenheid en verantwoordelijkheidsgevoel. Het is opvallend dat een van de twee stemmers er in slaagt twee niet-stemmers aan het twijfelen te brengen, getuige het volgende gespreksfragment:

(vrouw 1) Sinds ik kinderen heb denk ik meer over politiek na.

(vrouw 2) Ik moet me er echt in gaan verdiepen, want ik stem alleen als ik weet waar het over gaat.

(vrouw 3) Ze maken het zo saai.

(vrouw 1) Wij mogen stemmen, we hebben het recht, dus moeten we het ook doen.

(man 1) Het interesseert me niet.

(vrouw 1) Je interesseert je toch ook voor je omgeving?

(man 2) Het zal wel komen als je ouder wordt, stemmen vanuit een verantwoordelijkheidsgevoel.

(vrouw 4) Mijn ouders stemmen ook niet.

(vrouw 1) Dat is geen argument, je komt de politiek overal tegen.

(vrouw 2) Daar heb je gelijk in, ik begin toch te twijfelen.

(vrouw 3) Ik ook wel een beetje.

Aan het eind van de discussie geeft een deel van de niet-stemmers aan meer geïnteresseerd geraakt te zijn in de materie. Vooral het argument dat je door te stemmen je mening kunt geven en op die manier invloed kunt uitoefenen, heeft hen aangesproken. Zij zeggen zich meer te zullen gaan verdiepen in waar de verschillende partijen voor staan. Op grond daarvan zullen ze heroverwogen of ze wel of niet zullen gaan stemmen. Andere niet-stemmers geven aan dat ze stemmen toch zien als iets voor later:

Het gaat me misschien interesseren als ik later een gezin heb en een baan. Dan ga ik waarschijnlijk wel stemmen.

Geen van de deelnemers voert met overtuiging argumenten aan om niet te gaan stemmen.

5.7 Conclusies

5.7.1 Typen

Een eerste conclusie die uit de resultaten getrokken kan worden, is dat de relatie tussen stemintentie en houding ten aanzien van de politiek diffuus is. Grofweg zijn er wat de houding tegenover de politiek betreft drie typen burgers te onderscheiden:

- Het meest aangetroffen type in onze discussiegroepen is dat van burgers die negatief-kritisch zijn over de politiek. Hun houding zou gekenmerkt kunnen worden als cynisch. Zij zijn teleurgesteld in hoe de politiek functioneert en wat zij kan bewerkstelligen, en ze hebben er weinig vertrouwen in dat de parlementariërs en bewindslieden in Den Haag de huidige maatschappelijke problemen – onderwijs, gezondheidszorg, vreemdelingenbeleid - voortvarend en resultaatgericht zullen aanpakken. Men trekt hieruit echter verschillende conclusies als het gaat om wel of niet stemmen. Een deel van de deelnemers gaat ondanks het cynisme toch stemmen. Zij vinden dat stemmen een democratisch recht is waarvoor hard is gevochten, en dat het de enige manier is om nog enige invloed uit te oefenen op de politiek. Anderen besluiten niet te gaan stemmen. Bij hen lijken emoties van teleurstelling en boosheid te overheersen: het maakt toch allemaal niets uit. Opvallend is dat de meesten van deze niet-stemmers toch gevoelig blijken voor de pro-argumenten: stemmen is een democratisch recht en het is de enige manier om aan onze democratie deel te nemen. Het cynisme over de politiek neemt duidelijk met de leeftijd toe. Bij de jongeren komt cynisme nauwelijks voor, zeker niet bij de laagopgeleide jongeren. Dit in tegenstelling tot de groepen met 30- en 50-plussers. Vooral in laatste groep voert het cynisme de boventoon en is er nauwelijks ruimte voor enige nuancerings.
- Een tweede type dat duidelijk herkenbaar is in de discussiegroepen, wordt gevormd door de weinig betrokkenen. Dit zijn degenen die weinig interesse hebben in de politiek, het nieuws op dit terrein dus niet of nauwelijks volgen en dientengevolge

ook weinig kennis van de Haagse politiek hebben. Hoewel geringe betrokkenheid in alle leeftijdsgroepen voorkomt, domineert deze houding in de groepen met jongere kiezers (tot 25 jaar). Ook bij de weinig betrokkenen stemt een deel wel en een deel niet. Stemgedrag lijkt bij hen vooral beïnvloed te worden door de sociale context. Men stemt omdat men het van huis uit gewend is of omdat het zo hoort. Niet-stemmers krijgen die sociale prikkel kennelijk niet. In hun argumenten klinkt door dat ze geen groot gewicht aan het stemrecht hechten: ze vergeten bijvoorbeeld te gaan stemmen of ze stemmen alleen als ze tijd hebben.

- Ten slotte is er nog een minderheid waarvan de houding het best omschreven kan worden als kritisch-positief. Deze deelnemers volgen het politieke bedrijf met interesse. Ze zijn doorgaans goed geïnformeerd over de Haagse politiek. Hoewel ook zij zich kritisch uitlaten over de politiek, zien zij de wijze waarop onze democratie functioneert als de best haalbare. Kiesrecht is in hun ogen de basis van ons democratische stelsel.

5.7.2 Waarderingen van het politieke bedrijf

In de perceptie van de burger heeft een duidelijke verschuiving plaatsgevonden van een door idealen en principes gestuurde politiek (de tijd van Drees en Den Uyl) naar politiek als vorm van nationaal management (Kok als directeur van de BV Nederland). Dit heeft een aantal gevolgen voor de manier waarop men tegen de politiek aankijkt:

- Men ziet geen grote verschillen meer tussen partijen op grond van standpunten of belangen. Men voelt zich hooguit aangesproken door personen in de politiek. Het oordeel hangt dan niet meer samen met partijkleur of politieke opvattingen, maar met de indruk die de politicus als persoon maakt. Het is dus goed mogelijk dat één persoon zowel een sympathieke indruk heeft van de minister van Financiën, Zalm, als van de voorman van de Socialistische Partij, Marijnissen.
- Het politieke bedrijf is complexer geworden door het wegvallen van duidelijke scheidingslijnen zoals tussen links en rechts en conservatief en liberaal. Veel burgers haken af omdat ze er toch niets meer van begrijpen.
- Het zijn vooral de affaires en schandalen in de Haagse politiek die de aandacht van de burger trekken. Men weet de meest recente schandalen moeiteloos op te lepelen (het aftreden van CDA-leider de Hoop Scheffer, de affaire rond GroenLinks-kamerlid Singh Varma). Ook wordt nog steeds gerefereerd aan oude affaires, zoals de parlementaire enquêtes over de Bijlmermeerramp en Srebrenica.

Gevolg van deze verschuiving is ook dat de politiek inhoudelijk, als bedrijf, minder boeiend is geworden voor de burger. Vooral de jongere deelnemers zijn nauwelijks geïnteresseerd in het politieke gebeuren. Zij ervaren de Haagse politiek als saai en grijs, en begrijpen weinig van de taal van politici. Als ze er al iets over lezen of zien, dan is dat summier op tv of in gratis ochtendkranten als Spits en Metro. Opvallend is dat de kennis van de Haagse politiek vooral de Haagse schandalen betreft. De commotie rond het CDA en de ten val gebrachte CDA-leider De Hoop Scheffer is ook voor de weinig betrokkenen top op zekere hoogte vermakelijk.

Bij jongere deelnemers komt de lage betrokkenheid mede voort uit het gevoel dat het toch allemaal goed geregeld is in Nederland. Ze hebben wel gehoord over problemen in de gezondheidszorg en in het onderwijs, maar zolang die problemen hen zelf nog niet raken, kunnen ze zich er niet erg over opwinden.

Dat is anders bij de 30- en 50-plussers. Hun interesse en betrokkenheid geldt vooral onderwerpen die in de politiek aan de orde komen. Het zijn dan vooral de problemen die hen in de persoonlijke levenssfeer raken, zoals de wachtlijstproblematiek in de gezondheidszorg en het personeelstekort in het onderwijs. Ook het vreemdelingenbeleid is een onderwerp dat de gemoederen heftig in beweging brengt. Overigens is dit ook het geval bij de jongeren. De 50-plussers in Amsterdam ervaren daarnaast de verloedering van normen en waarden (wangedrag van jongeren op straat en in het openbaar vervoer, onveiligheid op straat, voetbalvandalisme) als een belangrijk maatschappelijk probleem, dat broodnodig door de politiek aangepakt zou moeten worden.

Door deze onderwerpgestuurde interesse van de burger en het gebrek aan inzicht in de complexiteit van de problemen, vindt als het ware een simplificatie plaats in de waarneming van wat er aan de hand is. De burger signaleert een probleem dat in zijn ogen hoognodig moet worden aangepakt, en vindt dat dit de taak van de politiek is. De redenering is dat het voor een rijke samenleving als de onze toch mogelijk moet zijn 'een zak met geld' open te trekken om het probleem op te lossen. Als men vervolgens op korte termijn geen substantiële verbeteringen waarneemt, wordt met de beschuldigende vinger naar bewindslieden en politici gewezen. Er lijkt bij de burger dus sprake te zijn van een overschatting van het vermogen van de politiek om maatschappelijke problemen aan te pakken en op te lossen.

Een ander gevolg van de onderwerpgestuurde interesse is de roep om referenda als democratisch instrument. Vooral de negatief-kritische deelnemers zien het referendum als een goed instrument om als burger je mening te geven over een onderwerp zonder dat je alle andere standpunten van een partij op de koop toe hoeft te nemen.

Cynisme lijkt besmettelijk te zijn. In de groepen met relatief veel cynische deelnemers neemt het cynisme tijdens de discussie toe en is er steeds minder ruimte voor nuances. Men lijkt gevoelig voor de simplificatie van de problematiek en voor de bijbehorende verontwaardiging. Deze verontwaardiging leidt echter niet tot minder stemgeneigdheid. Bij jongeren treedt dit patroon van groeiend cynisme niet op. Hoewel ook hier ontevreden geluiden klinken over bijvoorbeeld het vreemdelingenbeleid, is de overheersende teneur dat we het hier in Nederland toch wel goed hebben. De discussie lijkt een positief effect te hebben op hun betrokkenheid: een deel van hen geeft aan het eind van de discussie te kennen dat hun interesse in politiek is toegenomen.

5.7.3 Stemgedrag

In alle groepen overheerst in de discussie de teneur dat stemrecht hoort bij een democratische samenleving. Geen gebruikmaken van dit stemrecht maakt dat je je als burger als het ware buiten de democratische gemeenschap plaatst. Je hebt dan geen recht

meer om te klagen over wat er mis is in onze maatschappij. Opvallend is dat juist in de groep met laagopgeleide jongeren – de meesten van hen stemmen niet en zijn weinig betrokken – dit argument het sterkst naar voren komt. Hier wordt het gebruik van je stemrecht ook gezien als teken van volwassenheid en verantwoordelijkheidsgevoel.

Geen gebruikmaken van je stemrecht wordt in alle groepen afgewezen als een manier om te protesteren tegen hoe de politiek functioneert. Als een sterk argument om wel te gaan stemmen, wordt in alle groepen genoemd dat men door niet-stemmen in zekere zin zijn stem geeft aan partijen die men in ieder geval niet wil. Dat wordt overigens niet onderbouwd met een verhaal over het onbedoelde effect van een lagere kiesdeler, maar met het beeld (of misverstand?) van een ‘toewijzing’ van niet uitgebrachte stemmen aan mogelijke ‘verkeerde’ partijen (bijvoorbeeld aan extreem rechts). Als argument om toch maar te gaan stemmen, wordt daarnaast herhaaldelijk aangevoerd dat de democratie in het gedrang komt als te veel burgers geen gebruikmaken van hun stemrecht.

Uit het vorenstaande kunnen we de conclusie trekken dat er nog altijd een overweldigende consensus bestaat over de wenselijkheid van stemmen. De meeste niet-stemmers en twijfelaars lopen dan ook niet te koop met het feit dat ze niet gaan stemmen of dat ze twijfelen. Bij de weinig betrokkenen klinkt bijna schaamte door als ze de redenen daarvoor noemen. Bijna alle twijfelaars en niet-stemmers zeggen aan het eind van de discussie dat ze zullen heroverwegen of ze wel of niet zullen gaan stemmen. Overigens valt in alle groepen ook op dat er een grote tolerantie is tegenover de niet-stemmers. Hoewel zij in de discussie vaak het onderspit delven, wordt veelvuldig opgemerkt dat iedereen natuurlijk zelf moet weten of hij wel of niet gaat stemmen.

Hoewel stemmen dus als maatschappelijk wenselijk wordt gezien, wordt het afgekeurd als mensen alleen stemmen vanuit een soort plichtsbefef, zonder te weten op wie en wat. Dit plaatst de weinig betrokkenen voor een dilemma. Eigenlijk vinden ze in hun hart dat stemmen hoort, maar ze zijn niet geïnteresseerd, en dus niet geneigd zich in de materie te verdiepen. Ze achten zichzelf dan ook niet in staat een goed gefundeerde keuze te maken. De cynische burger staat voor een heel ander dilemma. Ook hij vindt dat stemmen hoort, maar hij ziet zich tegelijkertijd gedwongen op politici en partijen te stemmen die in zijn ogen onbetrouwbaar en opportunistisch zijn. Zijn virulente cynisme lijkt daardoor nog verder gevoed te worden: of hij stemt en wordt de komende vier jaar weer teleurgesteld en bedrogen door de politiek, of hij stemt niet en verliest daarmee zijn recht van klagen en spreken helemaal.

6 Samenvatting en slotbeschouwing

Paul Dekker

Deze studie heeft een tweeledig karakter. Enerzijds is ze een onderzoek naar niet-stemmers in het licht van zorgen over de dalende opkomst bij verkiezingen. Anderzijds is ze een verkenning van mogelijkheden om enquêteonderzoek naar politieke betrokkenheid aan te vullen met andere bronnen, in dit geval interviews en focusgroepen. De nadruk ligt op het verwerven van meer kennis over niet-stemmers. In het empirische onderzoek staan vier vraagcomplexen centraal:

1. Wat zijn de sociale en politieke kenmerken van niet-stemmers vergeleken met stemmers? In welke groepen komen niet-stemmers veel voor? In hoofdstuk 2 gaan we hierop in aan de hand van een combinatie van CBS-enquêtes.
2. Zijn niet-stemmers massaal politiek cynische en apathische burgers aan de onderkant van de maatschappij of zijn er groepen die sterk afwijken van dit stereotype beeld? Deze vragen komen in hoofdstuk 3 aan de orde aan de hand van literatuur en een combinatie van SCP-enquêtes.
3. Hoe is het niet-stemmen ingebed in de leefsituatie en de levens- en maatschappijvisie van niet-stemmers? Hoe verklaren niet-stemmers zelf hun thuisblijven? Deze vragen komen aan bod in uitgebreide interviews in hoofdstuk 4.
4. Hoe praten burgers over politiek en verkiezingen? Proberen stemmers en niet-stemmers elkaar te overtuigen en, als ze dat doen, welke argumenten gebruiken ze dan? Hierop proberen we in hoofdstuk 5 licht te werpen met behulp van focusgroepen.

Over het gebruik van verschillende methoden van gegevensverzameling is in paragraaf 1.2 en in de loop van de hoofdstukken het een en ander opgemerkt. Na een samenvatting van de inhoudelijke bevindingen in paragraaf 6.1 gaan we in een methodologische nabeschouwing in paragraaf 6.2 in op de ervaringen die we opdeden bij de combinatie van methoden. Het hoofdstuk wordt in paragraaf 6.3 afgesloten met meer speculatieve overwegingen over wat niet-stemmers beweegt en hoe de opkomst misschien bevorderd zou kunnen worden.

6.1 De belangrijkste bevindingen

Hoofdstuk 1 begon met een schets van de opkomst bij verkiezingen sinds de afschaffing van de opkomstplicht in 1970. Vanaf de jaren tachtig is er een dalende tendens bij alle verkiezingen. Zorgen daarover betreffen ten dele politieke en bestuurlijke gevolgen zoals een geringere representativiteit van de volksvertegenwoordiging, de dreigende verwaarlozing van de belangen van bevolkingsgroepen met veel thuisblijvers,

en een afnemende legitimiteit van politieke organen en gekozen politici. Met deze gevolgen valt het in de praktijk waarschijnlijk wel mee. Wat ons ernstiger zorgen baart, is een dalende opkomst als symptoom of gevolg van groeiende politieke ontevredenheid of desinteresse of van een afnemende maatschappelijke betrokkenheid. Deze zorgen veronderstellen negatieve politieke gevoelens (cynisme, apathie, onmacht) achter de beslissing om niet te gaan stemmen, een over de hele linie geringere maatschappelijke en politieke betrokkenheid en participatie van niet-stemmers. Zorgwekkend zou ook een toenemende concentratie van niet-stemmers zijn in bevolkingsgroepen die maatschappelijk minder geïntegreerd zijn. In deze studie hebben de auteurs daarom veel aandacht besteed aan de participatie van niet-stemmers en aan hun argumenten om niet te stemmen. Om dat te doen, is het goed onderzoek met bevolkingsenquêtes aan te vullen met uitgebreide interviews en groepsgesprekken.

Hoewel het niet de bedoeling van dit onderzoek is om veranderingen in de tijd te verklaren, wordt in bijlage B1 wel ingegaan op veranderingen in politiek vertrouwen en in politieke interesse en opkomstgeneigdheid volgens bevolkingsenquêtes. Anders dan de feitelijke opkomst blijft de opkomstgeneigdheid tot in de tweede helft van de jaren negentig onveranderd hoog. Door een onderscheid te maken naar leeftijdsgroepen met verschillende opleidingsniveaus, worden differentiële trends belicht achter de 'paradox' dat mensen met meer onderwijs meer opkomstgeneigd zijn dan mensen met minder onderwijs, maar dat de stijging van het gemiddelde opleidingsniveau toch niet tot meer opkomstgeneigdheid leidt. Lageropgeleide jongeren laten tussen 1995 en 2000 een sterke daling in opkomstgeneigdheid en politieke interesse zien.

Hoofdstuk 2 bood secundaire analyses van enquêtegegevens om het belang van demografische factoren en van kenmerken van de leefsituatie, het sociale participatiegedrag en de opstelling tegenover de politiek voor de stemkans te onderzoeken. Onder anderen jongeren, lageropgeleiden, mensen met lagere inkomens, en vrouwen zijn minder geneigd te gaan stemmen dan de complementaire groepen.¹ Net als uit eerder onderzoek naar voren komt, onderscheiden stemmers en niet-stemmers zich vooral in politieke kenmerken. Van de gebruikelijke achtergrondkenmerken heeft alleen het opleidingsniveau een met de politieke kenmerken vergelijkbare invloed op de opkomstgeneigdheid. Opvallender dan de tot nu toe genoemde kenmerken is dat ook het hebben van een actieve leefstijl een rol lijkt te spelen. Bij mensen die actief deelnemen aan het maatschappelijke leven, niet alleen door het verrichten van vrijwilligerswerk, maar ook door een gevarieerd uitgaansleven, is de kans op niet-stemmen kleiner dan bij mensen die minder actief zijn. Deze relatie zou een bevestiging kunnen zijn van de 'sociale-participatiehypothese' (zie noot 10 van hoofdstuk 1), maar misschien is hier niet zozeer sprake van causaliteit als wel van uitgaan en gaan stemmen als verschillende manifestaties van een persoonlijke behoefte om mee te doen aan evenementen.

Kijkt men statistisch naar het effect van bepaalde kenmerken in samenhang met de effecten van andere kenmerken, dan verdwijnen sommige verschillen, bijvoorbeeld het sekseverschil, en worden andere juist belangrijker, bijvoorbeeld leeftijd (als jongeren gemiddeld niet hoger opgeleid waren, zou hun opkomst nog lager zijn uitgevallen; zie ook bijlage B1). Bij combinaties van kenmerken treden soms verrassende verschillen aan het licht. Zo gaat van de mensen die (zeer) ontevreden zijn met de regering 8% niet stemmen als ze in politiek geïnteresseerd zijn, terwijl dit 41% is als die interesse ontbreekt. Van de laagopgeleiden die in politiek geïnteresseerd zijn en tevreden zijn met de regering, gaat 3% niet stemmen. Dat percentage stijgt tot 40% als laagopgeleiden niet in politiek geïnteresseerd zijn, neutraal staan tegenover de regering en bovendien zelden of nooit naar de kerk gaan. Voor de hoogste opgeleiden loopt het percentage niet-stemmers uiteen van 1% (tevreden met de regering en geïnteresseerd in politiek) tot 19% (onkerkelijk, niet in politiek geïnteresseerd en met een neutrale mening over de regering).²

Aanvankelijk was het de bedoeling om met de omvangrijke enquêtebestanden van hoofdstuk 2 verder in te gaan op concentraties van niet-stemmers in wijken en buurten, maar daar is vanwege ondervertegenwoordiging van stedelijke niet-stemmers, waarschijnlijk vooral niet-stemmers in de wijken met concentraties niet-stemmers, van afgezien. In de bijlage B2 wordt ingegaan op het feit dat de gebruikte enquêtes (en andere: SCP 1999: 31) geen verschillen in opkomstvoornemen tonen tussen stedelijkheidsklassen, terwijl de feitelijke opkomst in steden vaak aanzienlijk lager is dan op het platteland. De conclusie van de bijlage is dat het ontbreken van verschillen vooral het gevolg is van een selectieve non-respons: in de stedelijke gebieden is de non-respons hoger en bevinden zich onder de non-respondenten veel niet-stemmers.

In hoofdstuk 3 worden andere enquêtebestanden gebruikt om groepen niet-stemmers te onderscheiden. Nadat vier Amerikaanse en Duitse indelingen de revue zijn gepasseerd, wordt met behulp van clusteranalyses een onderscheid aangebracht in vier groepen:

- 1 Oudere politieke cynici (31% van de niet-stemmers in de jaren negentig): gekenmerkt door betrekkelijk weinig politieke betrokkenheid, geringe activiteit en wel ontevredenheid maar nauwelijks geneigdheid tot protest; in deze groep zitten geen jongeren en nauwelijks hogeropgeleiden.
- 2 Jongere politieke cynici (26%): wat de geringe politieke betrokkenheid en activiteit aangaat, en de negatieve waardering voor de politiek, zijn ze niet verschillend van de eerste groep, maar ze zijn wel veel meer geneigd tot protest; in deze groep zitten geen ouderen en ook nauwelijks hogeropgeleiden.
- 3 Politiek onbekommerden (26%): het meest positief of althans minst cynisch over de politiek, maar niet of nauwelijks meer betrokken dan de eerste twee groepen; deze groep telt wel minder laagopgeleiden, en nagenoeg geen ouderen.
- 4 Politiek betrokkenen (16%): deze kleine groep toont zich over de hele linie duidelijk het meest politiek betrokken en actief, de protestgeneigdheid is

even groot als van groep 2 en negatieve opvattingen over de politiek zijn nauwelijks minder wijd verbreid; mannen, personen van middelbare leeftijd en hoger-opgeleiden zijn oververtegenwoordigd.

De 'cynici' in de eerste twee groepen voldoen het meest aan het stereotiepe beeld van de ontevreden en passieve niet-stemmer. Deze groepen vormen samen de meerderheid van de niet-stemmers, maar dat is geen overweldigende meerderheid. De andere twee groepen zijn qua omvang bepaald niet te verwaarlozen en ze wijken van de gemiddelde stemmer juist af door respectievelijk minder ontevredenheid en meer politieke en maatschappelijke betrokkenheid. Een verdere aankleding van de groepen met sociale kenmerken en politieke voorkeuren laat onder andere zien dat de beide groepen cynici aanzienlijk meer affiniteit hebben met rechts-populistische ideeën dan de andere groepen en dan de stemmers.

In hoofdstuk 4 wordt verslag gedaan van interviews met 26 niet-stemmers. De auteur, journalist van beroep, had grote problemen om niet-stemmers bereid te vinden zich te laten interviewen: mensen die toegeven niet te gaan stemmen én daarover ook nog willen praten. Daartoe zijn waarschijnlijk vooral overtuigde niet-stemmers bereid geweest (zie verder § 6.2).

In de inleiding van hoofdstuk 4 noemt de auteur een paar algemene waarnemingen. Politieke interesse blijkt bijna zonder uitzondering van huis uit te zijn meegegeven. Bij de ouderen is vaak sprake van afkeer van de politiek door negatieve ervaringen, de jongeren hebben eerder een desinteresse voor 'het collectieve' of in ieder geval voor de manier waarop dat politiek aan de orde komt. Anders dan de geïnterviewden die eerder wel stemden, hebben de jongeren ook geen last van schuldgevoel omdat ze niet stemmen. Veel mensen vinden het moeilijk een zinvol onderscheid te maken tussen de partijen, maar de ouderen kunnen nog terugvallen op hun herinnering aan partijverschillen in de oude verzuilde tijd.

De geïnterviewden vulden voor het gesprek een vragenlijstje in met daarop de vragen die in hoofdstuk 3 werden gebruikt om niet-stemmers in groepen in te delen. Er werd ook naar gestreefd om de groepen enigszins in overeenstemming met hun omvang in het enquêtemateriaal te vertegenwoordigen. Dat is niet gelukt. Volgens de antwoorden op de vragenlijstjes, weergegeven in bijlage B4, waren er vier oudere cynici, drie jongere cynici, negen onbekommerden en negen betrokkenen (één geïnterviewde weigerde het lijstje in te vullen). De verhoudingen wijken niet alleen sterk af van die van de groepen uit het enquêteonderzoek, de namen van de groepen in hoofdstuk 3 passen vaak ook helemaal niet bij de geënquêteerden.³ Op dit niet-passen van enquêtebevindingen en interviews gaan we verderop in paragraaf 6.2 in. In plaats van volgens de groepen van hoofdstuk 3 zijn de portretten van hoofdstuk 4 maar eenvoudig gerangschikt naar afnemende leeftijd. Leeftijd kwam in hoofdstuk 3 naar voren als een belangrijk onderscheidend kenmerk en zorgt daar voor een redelijk verloop van portret naar portret, van de lieve oude mevrouw Klaver tot de boze Abdelaziz.

De belangrijkste scheidslijn in de interviews loopt wellicht tussen mensen die teleurgesteld zijn in de politiek en mensen voor wie politiek persoonlijk onbelangrijk of zelfs geheel zonder betekenis is. De teleurstellingen lopen uiteen van verwijten aan de politiek voor groot persoonlijk leed – Lisa de Rijp (§ 4.2.7) die haar partner heeft verloren, Jaap Donckers (§ 4.2.8) wiens vee is geruimd – via de kwaadheid van Jaap Verweij (§ 4.2.3) over de teloorgang van links en de ontgoocheling van Willie Turpijn en Geert Groesbeek (§ 4.2.6) en Karel Willemse (§ 4.2.14) over het gebrek aan integriteit van het openbaar bestuur, tot algehele onvrede over de huidige politiek en politici, hard verwoord door Ruud Zoutkamp (§ 4.2.10) en vader en zoon Verbeek (§ 4.2.2) en wat zachter door Renée Veldhuizen (§ 4.2.15). Teleurstelling veronderstelt verwachtingen en ervaringen en het ontbreekt jongere niet-stemmers niet alleen aan de laatste. Het idee dat politiek geen zin heeft, leeft ook wel bij ouderen – Marie Klaver (§ 4.2.1) had eigenlijk nooit iets met politiek en vindt dat ze nu langzamerhand wel genoeg desondanks heeft gestemd, Josephine van Hoogstraten (§ 4.2.4) vraagt zich wat elitairder af waarom zij zich in hemelsnaam met de politiek zou moeten inlaten en voor Brenda Visser (§ 4.2.5) is politiek na JFK nogal futiel geworden – maar hun afstand-nemen valt in het niet bij de volstrekte desinteresse en onwetendheid van Geeske Vermeer (§ 4.2.20) en Friso Lammers en Marc Hansen (§ 4.2.18). Van een andere orde dan hun ‘vrije keuze’ voor desinteresse, is het door privé-omstandigheden niet-toekomen aan politiek. Paul Morris en Mariska de Groot (§ 4.2.9) en Freek Kruis (§ 4.2.13) hebben het mischien gewoon te zwaar met hun eigen leven om zich ook nog om de politiek te bekommeren. En dan zijn er nog de buitenstaanders, die als gast (Goran Broz in § 4.2.12) of om religieuze redenen (Vincent van de Garde in § 4.2.16) geen gebruik menen te mogen maken van hun kiesrecht, of dat ook helemaal niet willen omdat ze hun heil en het collectieve welzijn sowieso zoeken buiten Nederland (Jimmy Sama in § 4.2.19; Abdelaziz in § 4.2.21) en buiten de politiek (Guido in § 4.2.17). Dat laatste geldt in zekere zin ook voor Willem Verbeek sr., die van de politiek niets meer verwacht, maar wel een dagtaak heeft aan vrijwilligerswerk voor de sportvereniging.⁴

Zorgvuldige lezing en vergelijking van de portretten geeft aanleiding om de eerste indruk van massaal cynisme te relativiseren. Die term is al gauw te grof als het gaat om de gevolgen van teleurstellende ervaringen en te serieus als politiek klaarblijkelijk geen enkele betekenis voor de persoon in kwestie heeft en slechts een basishouding tot uitdrukking wordt gebracht. De portretten geven waarschijnlijk vaker aanleiding tot nuanceringen, maar een overzichtelijke opdeling van typen niet-stemmers of van enkele basismotivaties dringt zich bij het lezen niet op. Samenvattend komen we eigenlijk niet veel verder dan het soort opsomming dat Merriam en Gosnell aan het einde van hun niet-stemmersonderzoek in 1924 gaven.⁵

Hoofdstuk 5 bevat een verslag van focusgroepen of groepsgesprekken die werden gedaan door een marktonderzoeksbureau en waarover hier door de moderator van vier van de vijf groepen wordt bericht. Er werd gestreefd naar verschillende samenstellingen van groepen, onder andere met stemmers en niet-stemmers in de meerderheid. Het vinden van niet-stemmers viel echter ook hier niet mee. Ze moesten voor een deel

worden gezocht via advertenties en vervolgens bleken ze dan soms alleen maar te twifelen (dat deden ze al bij binnenkomst – dat niet-stemmers in de loop van het gesprek gingen twifelen, is een andere kwestie, die nog ter sprake komt).

Er waren twee qua opleiding en leeftijd vergelijkbare groepen met een verschillende verhouding van stemmers en niet-stemmers in Zwolle, en drie groepen in Amsterdam: een groep ouderen en twee groepen jongeren met een verschillend opleidingsniveau en verschillende aantallen niet-stemmers. Een eerste conclusie uit alle gesprekken is dat de relatie tussen stemintentie en de houding ten aanzien van de politiek diffuus is. Grofweg waren er wat de houding tegenover de politiek betreft drie typen burgers te onderscheiden: cynische burgers (negatief-kritisch over de politiek), weinig betrokkenen (weinig interesse in de politiek) en een minderheid waarvan de houding het best omschreven kan worden als kritisch-positief. In het algemeen vindt men de politiek nu minder boeiend dan enkele decennia geleden. Veel mensen zien geen verschillen meer tussen partijen, vinden (daardoor) het politieke bedrijf erg complex en oriënteren zich minder op programma's en standpunten dan op personen. Het zijn vooral affaires en schandalen die dan nog de aandacht trekken in de Haagse politiek. 'De politiek' is een lastig onderwerp om over te praten. Wat door politici en in de media politieke kwesties worden genoemd, zien veel burgers niet in een politieke samenhang maar als afzonderlijke problemen die met enige daadkracht en goede wil moeten kunnen worden opgelost. Zo versimpelen burgers de politiek en kunnen ze weinig begrip opbrengen voor politici die niet met oplossingen komen. Ook de regelmatig uitgesproken voorkeur voor referenda zal met deze interesse voor specifieke onderwerpen (en desinteresse voor 'de politiek') te maken hebben.

Cynisme lijkt besmettelijk te zijn. In de gespreksgroepen neemt vooral onder oudere deelnemers het cynisme tijdens de discussie toe en is er steeds minder ruimte voor nuances. Men lijkt gevoelig voor de simplificatie van de problematiek en de bijbehorende verontwaardiging. Deze verontwaardiging leidt echter niet tot minder stemgeneigdheid. Er lijkt nog altijd een overweldigende consensus te bestaan over de wenselijkheid van stemmen. De meeste niet-stemmers en twijfelaars lopen dan ook niet te koop met het feit dat ze niet gaan stemmen of twifelen. Bij de weinig betrokkenen klinkt bijna schaamte door als ze de redenen daarvoor noemen. Bijna alle twijfelaars en niet-stemmers zeggen aan het eind van de discussie dat ze zullen heroverwegen of ze wel of niet zullen gaan stemmen. Overigens is er in alle groepen een grote tolerantie tegenover de niet-stemmers. Er wordt veelvuldig opgemerkt dat iedereen het natuurlijk zelf moet weten of hij of zij wel of niet gaat stemmen.

Hoewel het toeval kan zijn – het onderzoeksbureau dat de focusgroepen deed, heeft de ervaring dat één gangmaker onder de deelnemers voldoende kan zijn om voor het officiële begin al een levendige discussie op gang te brengen – laten ook de focusgroepen weer een opmerkelijk leeftijdsverschil zien. De groep oudere Amsterdammers, die in politiek cynisme zeker niet onderdoet voor andere groepen, lijkt met plezier te discussiëren over politiek; men wil ervaringen delen en elkaar overtuigen. Bij de jongere hogeropgeleiden komt de discussie slecht op gang. Stemmen en politiek zijn volgens

de ervaring van het onderzoeksbureau nu eenmaal 'low interest'-onderwerpen voor de jeugd. Aangesproken op hun lauwheid, verklaren de deelnemers zich bereid om over een 'echt onderwerp' met meer passie te praten en even lukt dat ook als het vreemdelingenbeleid ter sprake komt. Maar ook dan wint de pacificerende tolerantie het snel: het standpunt dat 'het geld voor buitenlanders' beter aan ov-jaar kaarten en beurzen voor studenten besteed kan worden, wordt niet gekritiseerd, maar slechts opgevolgd door het verhaal van een ander over hoe leuk en levendig het is in haar zeer multiculturele straat. De lageropgeleide Amsterdamse jongeren discussiëren evenmin. Ze zijn heel coöperatief en willen zo goed mogelijk de gevraagde informatie geven en desnoods op verzoek op elkaar reageren, maar ze hebben weinig neiging om spontaan met elkaar over politiek te praten.

6.2 Nabeschouwing van de gebruikte methoden

In hoofdstuk 1 werd aangegeven waarom en hoe we in deze studie secundaire analyses van enquêtemateriaal wilden gaan aanvullen met uitgebreide interviews met niet-stemmers en met discussiegroepen van stemmers en niet-stemmers. Nu, na de samenvatting van de belangrijkste bevindingen, moet worden vastgesteld dat we wel veel kennis over niet-stemmers hebben verworven, maar dat die bij elkaar genomen toch geen afgerond beeld oplevert. De verschillende soorten onderzoek leveren eerder verschillende beelden dan elkaar versterkende inzichten op. Zo bleek de indeling van geënquêteerde niet-stemmers in hoofdstuk 3 niet bruikbaar voor de geïnterviewde niet-stemmers in hoofdstuk 4 en kwam uit de groepsgesprekken in hoofdstuk 5 een andere indeling naar voren van stemmers en niet-stemmers samen.

Nu was de studie ook niet opgezet om één indeling van niet-stemmers te vinden of om een of enkele beslissende factoren voor het al dan niet gaan stemmen met verschillende soorten onderzoek te stutten. Er moest gewerkt worden met beperkte middelen en met beschikbaar enquêtemateriaal. In dat materiaal ontbraken gegevens over electoraal gedrag en electorale motivaties, en het was niet mogelijk de eerder geënquêteerden te benaderen voor een interview of een groepsgesprek; deze twee omstandigheden sloten een strak onderzoeksdesign met op elkaar aansluitende methoden uit.

Het hindert dan ook niet dat onderzoeksresultaten naast elkaar blijven staan. Motieven en argumenten om niet te gaan stemmen die ter sprake kwamen in hoofdstuk 3 en 4, kunnen geen bevestiging opleveren van algemene sociale en politieke achtergronden van niet-stemmers in hoofdstuk 2 of van de indeling die in hoofdstuk 3 naar dergelijke kenmerken is gemaakt van groepen niet-stemmers. De uitgewisselde argumenten in hoofdstuk 5 hoeven niet te corresponderen met de individuele motivaties in hoofdstuk 4. En natuurlijk kunnen de in hoofdstuk 1 en bijlage B1 beschreven representativiteitsproblemen van bevolkingsenquêtes (selectieve non-response en overrapportage van opkomst) niet worden gecompenseerd door (groeps)gesprekken met kleine aantallen kiesgerechtigden.

Wat het laatste betreft, ondersteunen de selectieproblemen bij de interviews en focusgroepen wel het idee dat het lastiger is om met niet-stemmers dan met stemmers in gesprek te komen. Paragraaf 4.1 laat uitgebreid de problemen zien om aan niet-stemmers voor de interviews te komen, en het selectiebureau voor de focusgroepen had het niet makkelijk. Waarom is het zo moeilijk om niet-stemmers te rekruteren? Dat zal er voor een deel simpelweg mee te maken hebben dat er onder de niet-stemmers nogal wat mensen zijn die geen zin hebben om over politiek te praten omdat ze politiek te onbelangrijk vinden of omdat ze het idee hebben dat ze er niets van weten. Daarnaast zullen er niet-stemmers zijn die geen zin hebben in een gesprek omdat ze zich generen voor hun gedrag of omdat ze geen zin hebben om zich te moeten legitimeren tegenover mensen die waarschijnlijk vinden dat ze zich zouden moeten schamen. Een factor kan ook zijn dat mensen gevraagd worden als niet-stemmer, terwijl ze zich geen niet-stemmer voelen. Misschien hebben ze niet gestemd en zijn ze van plan dit keer weer niet te stemmen, maar dat betekent nog niet dat ze zich op de positie van niet-stemmer willen (laten) vastleggen. Dat geldt niet alleen voor mensen met diepe twijfels over hun gedrag, maar zeker ook voor mensen die nonchalant de gang naar de stembus hebben verzuimd en in het geval van een enquête waarschijnlijk zouden scoren in categorieën als 'geen tijd', 'vergeten' en 'oproepkaart kwijt'. Dat zijn geen zaken om eens goed over door te praten in een interview of groepsgesprek. Zoals gezegd waren er onder de niet-stemmers die bij het selectiebureau voor de focusgroepen waren besteld, een aantal mensen die slechts twijfelden of ze zouden gaan stemmen. Daar is het niet-stemmen criterium dus waarschijnlijk niet erg hard gehanteerd. Dat is bij de interviews wel gedaan, en dat moest ook wel, want de vraag was om niet-stemmers in beeld te brengen (alleen Marie Klaver in § 4.2.1 toont grote twijfels over haar beslissing om niet meer te gaan stemmen). Het ligt dan voor de hand te veronderstellen dat we in hoofdstuk 4 vooral overtuigde niet-stemmers hebben ontmoet, mensen die het niet erg vinden om als niet-stemmer te worden geboekstaafd en die waarschijnlijk ook meer over hun beslissing hebben nagedacht. De waarschijnlijk grotere groep incidentele en nonchalante niet-stemmers komt zo niet of nauwelijks in beeld.

Dit heeft vermoedelijk ook geleid tot een versterking van het door de aard van het materiaal optredende verschil, dat uit enquêtes vooral varianten van de familie Doorsnee naar voren komen, terwijl interviews eerder een collectie bijzondere mensen bieden. Enquêtes geven als scores vergelijkbare opvattingen en houdingen, interviews typische gebeurtenissen en persoonlijke ervaringen.⁶ De houdingen zijn misschien wel een gevolg van de ervaringen, maar hebben natuurlijk niet dezelfde zeggingskracht. Nu de geïnterviewden waarschijnlijk nogal uitgesproken niet-stemmers waren, wordt de vergelijking met geënquêteerden die slechts een hokje 'gaat (waarschijnlijk) niet stemmen' lieten aankruisen nog lastiger.

Eerder werd aangegeven dat we de geïnterviewden van hoofdstuk 4 op basis van hun antwoorden op de enquêtevragen die in hoofdstuk 3 werden gebruikt om niet-stemmers in te delen, niet goed konden plaatsen. Ondanks pogingen om meer inactieve en

politiek ongeïnteresseerde niet-stemmers te vinden, kwamen er te veel in de groep 'politiek betrokkenen' terecht; ook leken de namen van de groepen van hoofdstuk 3 nogal eens misplaatst. Waarom past de groepsverdeling in hoofdstuk 3 zo slecht bij de portretten van hoofdstuk 4? Drie overwegingen:

- Het juist uitgewerkte argument dat we in de interviews met een weinig representatieve, wat extremere groep niet-stemmers te maken hebben. Ongeïnteresseerde niet-stemmers zullen zich niet makkelijk laten interviewen. Voor de ongeïnteresseerde zullen uitgebreide open interviews over politiek nog vervelender of bedreigender zijn dan enquêtes waarin in ieder geval de antwoordmogelijkheden nog worden aangeboden. Grotere beloningen (in casu meer cadeaubonnen) bieden voor dat nadeel onvoldoende compensatie.
- Mensen geven andere antwoorden als ze voorafgaand aan een gesprek over politiek een kort vragenlijstje invullen, dan wanneer ze dezelfde vragen zonder vervolg beantwoorden in een lange enquête over allerlei onderwerpen.
- De indeling in hoofdstuk 3 deugt niet. Met een scherpere selectie van 'echte' niet-stemmers (niet slechts mensen die in het geval van Kamerverkiezingen op dat moment waarschijnlijk niet zouden gaan stemmen) en met specifiekere vragen over politieke en electorale gedragingen en opvattingen, hadden we dichter in de buurt kunnen komen van de niet-stemmers van hoofdstuk 4.

Waarschijnlijk spelen alle drie factoren een rol. Wel zij er op gewezen dat uit de interviews als zodanig, afgezien van de enigszins aan de leeftijd gerelateerde polariteit van teleurstelling versus onverschilligheid, ook geen alternatieve opdeling in soorten niet-stemmers naar voren kwam. De geïnterviewden zijn ook niet allen overtuigend in te delen in alternatieve subpopulaties niet-stemmers die in paragraaf 3.2 op basis van Amerikaans en Duits onderzoek werden geschetst.

Concluderend kan worden gesteld dat de interviews wel een mooi inzicht boden in de leefwereld en politieke onvrede van een aantal niet-stemmers – en misschien ook iets lieten zien van de voedingsbodem van onvrede voor de electorale turbulentie van het voorjaar van 2002 (daar komen we in de volgende paragraaf nog op terug) – maar gemakkelijk te verwerken in een algemene beschouwing over niet-stemmers zijn ze niet. Uit de gespreksgroepen zijn makkelijker algemene lijnen te halen, niet alleen omdat je bij $n=5$ makkelijker nadenkt over overeenkomsten en verschillen dan bij $n=26$, maar ook omdat de deelnemers van de groepen al pratend proberen zelf iets algemeen te ontdekken. De interviews zouden bruikbaar kunnen zijn door enige standaardisering voor de onderlinge vergelijkbaarheid en door een directere link te leggen met representatieve enquêtes op het niveau van de ondervraagden. Er lijkt grote winst te boeken door personen voor interviews en ook focusgroepen uit de populatie geënquêteerden te halen.⁷ Misschien dat bij het Nationaal Kiezersonderzoek 2002 de mogelijkheid wordt gecreëerd om een aantal niet-stemmers te benaderen voor focusgroepen. Voor de koppeling tussen enquêtes en interviews is de 'case-wise' benadering heel bruikbaar; deze benadering is in het begin van hoofdstuk 3 toegelicht en in dat hoofdstuk toegepast door middel van clusteranalyses van niet-stemmers. Het opsporen

van contrastgroepen zoals gebeurde in hoofdstuk 2 kan echter ook nuttig zijn. In dat geval zoekt men een verscheidenheid subpopulaties met grote aandelen niet-stemmers in de verwachting dat men vervolgens (potentiële) niet-stemmers met verschillende achtergronden en ook verschillende ‘verhalen’ zal kunnen ondervragen.

6.3 Opkomstbevordering

Heel in het kort volgt uit dit onderzoek een even eenvoudige als onhaalbare suggestie om de opkomst te vergroten: laat meer van dit soort onderzoek doen. Het beste zou zijn om alle niet-stemmers en twijfelaars naar focusgroepen te lokken, maar als we ze kunnen overhalen om enquêtevragen over politiek en stemgedrag te beantwoorden, dan zou dat ook al helpen.

In de focusgroepen gaven diverse deelnemers die als niet-stemmers waren geselecteerd aan het einde van het gesprek aan dat ze door de discussie waren gaan twijfelen.⁸ Een van de niet-stemmers uit de tweede Zwolse groep zei: ‘Misschien ga ik toch wel stemmen. Het is toch wel interessant als je er zo over praat’. Een andere niet-stemmer is ook gaan twijfelen: ‘Ik dacht dat ik er weinig van wist, maar als ik jullie zo hoor, dan denk ik: dat wist ik ook wel.’ Een Amsterdamse mevrouw die eerst niet, maar later misschien toch maar wel ging stemmen, vond het volgende van de discussie: ‘Dan hoor je allerlei argumenten, waar je over na moet denken. Duidelijker dan op tv. Dus daar ga je toch over nadenken.’ Ze geeft verder geen argument om te gaan stemmen. Blijkbaar is de ervaring dat andere mensen ermee bezig zijn, op zich al belangrijk.

Minder krachtig werkzaam, maar zeker niet onnuttig is een enquête over politiek, gehouden voor de verkiezingen (Van der Kolk en Aarts 2001; zie noot 4 in bijlage B1). Het effect van de interviews met niet-stemmers in hoofdstuk 4 is waarschijnlijk selectief: mannen werden door het gesprek vaak stelliger, maar ‘...bij enkele vrouwen gaf het gesprek juist aanleiding om hun aanvankelijke standpunt om niet te gaan stemmen te heroverwegen. Zij gaven aan het eind van het interview aan nog sterk te twijfelen’ (§ 4.1.2).

Bij alle methoden blijft een probleem dat de mensen die het ‘het hardst nodig hebben’ het moeilijkst te rekruteren zijn als gespreksdeelnemer of respondent. En we kunnen natuurlijk niet garanderen dat het positieve onderzoekseffect doorwerkt tot de verkiezingsdag.

Na dit concrete maar toch absurde advies, zullen we ons in de rest van deze slotbeschouwing abstracter en speculatiever bezinnen op de mogelijkheden van opkomstbevordering. We beginnen met enkele overwegingen over plichtsbesef, cynisme, de media, burgerschapsvorming, zelfbewuste burgers en gemeenschapszin; we eindigen de beschouwing met twee opties om tot een hogere opkomst te komen: maak stemmen makkelijker en maak stemmen interessanter. En daar wacht de lezer dan nog een verrassing.

Politiek cynisme en de media

In de focusgroepen kenmerkten veel discussiebijdragen zich ofwel door politieke desinteresse ofwel door politiek cynisme.⁹ Desinteresse lijkt op het eerste gezicht minder negatief, maar deze houding is waarschijnlijk wel meer bepalend voor het stemgedrag dan cynisme. Ook de stemmers in de groepen verliezen zich soms in verhalen waaruit ze alleen kunnen concluderen dat stemmen geen zin heeft. En toch gaan ze stemmen. Waarom de ene cynicus wel gaat stemmen en de andere niet, blijft onduidelijk. Wel kan men vermoeden dat de oudere cynicus eerder uit plichtsbesef blijft stemmen dan de jongere cynicus. Daarop wijzen ook onze enquêtegegevens in tabel 3.4. Cynisme blijkt ook in ander onderzoek een slechte voorspeller te zijn.¹⁰

In hoofdstuk 5 werd het cynisme in de focusgroepen ‘besmettelijk’ genoemd. Waarom verspreidt een cynische manier van praten over politiek zich in de groepen (terwijl het voornemen niet te gaan stemmen al pratende juist minder wordt!)?

Een reden kan zijn dat mensen hun desinteresse niet willen etaleren en beschouwingen over de verdorven politiek graag onderschrijven om afstand tot de politiek te creëren en die de schuld te geven van hun beperkte betrokkenheid.¹¹

Een andere reden is dat mensen niet graag als naïeveling worden beschouwd. De Belgische socioloog Elchardus (1994: 103) beschrijft dit mechanisme van cynismeverspreiding fraai als volgt:

‘Als we bijvoorbeeld naar onze politieke journalistiek kijken, stellen we vast dat partijstandpunten haast nooit verklaard worden in termen van de waarden en het ideeëngoed van een partij, maar haast altijd in termen van electorale strategie, persoonlijke ambitie of zuilgebonden belangen. Het hoeft ons daarom evenmin te verwonderen dat de mensen de politiek cynisch gaan benaderen. De meeste journalisten hebben waarschijnlijk helemaal niet de bedoeling zo’n effect te bereiken. Zij zijn veeleer de gevangenen van een manier van spreken. Wie vandaag voor een publiek verschijnt en zegt: “Mijnheer x of mevrouw y heeft dat uit overtuiging gedaan”, loopt een groot risico te worden aangestaard met die welwillende maar enigszins verbaasde blikken die men reserveert voor ongevaarlijk geachte snullen. Wie daarentegen voor een publiek verschijnt met een verhaal waaruit blijkt dat mijnheer x of mevrouw y gedreven werd door eigenbelang of rancune en gecomplooteerd heeft in een of ander afgelegen dorp, zal daarentegen worden beschouwd als iemand die de dingen verklaart en duidelijk maakt. Wij zitten gevangen in onze cynische kijk op de mensen. Hoe meer we vanuit dat perspectief naar de anderen kijken, des te meer overtuigen we er ons van dat iedereen cynisch is en we dat zelf dus ook maar moeten worden.’

De cynische blik op de politiek wordt in de groepsgesprekken en ook in sommige interviews (zie bijvoorbeeld § 4.2.2) geschraagd door een grote consensus over beleidsmislukkingen en falende politici. Vaak zonder een spoor van argumentatie, laat staan enige weging van strijdige belangen of onderkenning van lastige afhankelijkheden tussen problemen en doelen, wordt voorbeeld naar voorbeeld en terrein naar terrein

vastgesteld dat politici er weinig van maken. Dat hoeft overigens niet uit te monden in cynische beschouwingen over de politiek; soms volstaat men met onbegrip over zoveel onvermogen of is er zelfs iets van mededogen met de politici die zo zichtbaar voor iedereen weinig goeds kunnen doen.

Negatieve oordelen over de politiek gaan nogal eens gepaard met een positieve waardering van de toestand van het land, zeker in vergelijking met andere landen. Ueltzhöffer en Ascheberg (1991: 47-48) signaleren die combinatie ook bij de Duitse niet-stemmers die zij hebben geïnterviewd: 'Politikverdrossenheit versus Systemzufriedenheit: der Januskopf der politischen Kultur in der Bundesrepublik.' Mensen weten een vernietigende kritiek op de politiek te combineren met een grote tevredenheid over hun persoonlijke omstandigheden en de sociale en economische verworvenheid van het land. Die tegenstelling is soms bijna tastbaar in de gesprekken: mensen zijn er trots op dat we zo tolerant zijn, dat er zoveel kan in ons kleine landje enzovoort, maar ze hebben ook een enorme hekel aan het gedogen van de kant van de politiek. De politieke cultuur als Januskop en de politiek als kop van Jut.

In het lange citaat van Elchardus kwamen de media al aan bod als factor die het politieke cynisme kan stimuleren. Dat is een idee dat vooral in Amerika de laatste jaren sterk leeft. Pinkleton en Austin (1998) suggereren bijvoorbeeld een negatieve 'spiraal van ontevredenheid', waarbij gebruik van minder informatierijke media leidt tot meer politiek cynisme, dat op zijn beurt resulteert in minder zelfvertrouwen, met een geringe politieke betrokkenheid als gevolg, waardoor men weer minder op zoek gaat naar nieuwe politieke informatie in de media, enzovoort. De auteurs pleiten ervoor dat de berichtgeving in verkiezingscampagnes een meer toegankelijke vorm van informatieverschaffing wordt, die aansluit bij de zorgen van burgers in plaats van op de politieke issues van het moment (zie ook Van Stegeren 2002). Journalisten die deskundig zijn op het desbetreffende onderwerp zouden daarbij een grotere rol moeten krijgen dan de politieke commentatoren die vooral op zoek zijn naar politieke strategieën en de verdeling van winst en verlies in de politieke verhoudingen. Die suggestie wordt ondersteund door empirisch onderzoek van Cappella en Jameson (1997), die in het politieke nieuws in de media een onderscheid maken tussen 'issue framing' en 'strategic framing'. In het eerste geval ligt de nadruk op de inhoud van een probleem en op de voor- en nadelen van maatregelen die men neemt om het probleem aan te pakken, in het tweede geval staan de politieke aspecten en de tactische en strategische overwegingen centraal die politici kunnen of zullen hebben bij de aanpak van het probleem. Die tweede, vaak overheersende manier van berichtgeving richt de aandacht van de kijker of lezer op de motivaties van politici binnen het politieke spel en die worden vrij gemakkelijk geïnterpreteerd als het najagen van het eigenbelang. Met als aantoonbaar gevolg een toenemend politiek cynisme. Voor Duitsland worden vergelijkbare effecten gemeld van negatieve en op tactiek en strategie gerichte berichtgeving over politiek en politici (Maier 2000: 79 e.v.).

Met deze negatieve effecten is nog weinig gezegd over de relatie tussen media-consumptie en politieke houdingen, waaronder opkomstgeneigdheid in het algemeen. Het tot zich nemen van serieus politiek nieuws lijkt eerder samen te gaan met een positieve houding tegenover de politiek en een hoge dosis televisie dan met een negatieve, maar in beide gevallen is er ongetwijfeld meer aan de hand dan mediaberichtgeving die een bepaalde houding tegenover de politiek veroorzaakt. Wat de opkomst bij verkiezingen betreft, signaleert Norris (2000: 255 e.v.) positieve en negatieve mobilisatie-effecten op kiezers. Het zou kunnen zijn dat hierdoor een polarisatie optreedt: de politiek al ontwikkelde en kundige lezers en kijkers gebruiken de media om tot een scherpere voorkeur te komen en worden meer opkomstgeneigd; de politiek 'minder ontwikkelden' raken door de mediaberichtgeving verward en gefrustreerd en worden minder opkomstgeneigd.

Algemene verkiezingen zijn ook niet alles

In het Sociaal en cultureel rapport 1996 (SCP 1996: 554-555) werd na een presentatie van bemoedigende cijfers over de politieke interesse en participatie van Nederlandse burgers de vraag gesteld

'... op welke wijze een groeiende politieke betrokkenheid ... gestalte kan krijgen in een maatschappij waarin de 'echte politiek' voor de meeste burgers niet veel meer dan een via de media waargenomen schouwspel kan zijn. In deze constellatie wordt betrokkenheid gemakkelijk beperkt tot kritische recensies, (financiële) steun voor sympathieke nieuwe politieke acteurs en zo nu en dan een luid applaus of boegeroep. Versterking van de civil society is een voor de hand liggend perspectief om het politieke engagement productiever in te zetten.'

De grote politiek is een schouwspel¹² en daar is waarschijnlijk weinig aan te veranderen. Stemmen bij algemene verkiezingen biedt het publiek de mogelijkheid het schouwspel even live te volgen of zelfs een bijrol te spelen. Dat is niet onbelangrijk – hoewel de televisie meer comfort en overzicht biedt, gaat een voetbalfan toch liever naar het stadion en mag hij hopen dat zijn aanmoedigingen enig positief effect sorteren – maar de politiek betrokken burgers komen electoraal toch onvoldoende aan hun trekken.

In de focusgroepen werd herhaaldelijk een voorkeur voor referenda uitgesproken. Terugkerend argument tegen gewoon stemmen was dat je dan een heel pakket moest steunen met allerlei programmapunten waar je niks van wist en waar je het wellicht ook niet mee eens zou zijn. In een referendum kon je stemmen over zaken die je belangrijk vond en waar je een mening over had. De voorbeelden die men gaf lagen vaak wel dicht bij huis, maar dat wil niet zeggen dat men daar het eigenbelang directer wilde laten regeren. Het punt was vooral dat men echt wat te kiezen wilde hebben. Hoewel de mogelijkheden om aan die behoefte tegemoet te komen in Nederland stellig nog niet zijn uitgeput, is de ontwikkeling van meer discursieve vormen van politiek engagement belangrijker dan de uitbreiding van mogelijkheden om een stem uit te brengen. Te denken valt aan 'burgerfora', 'Planungszellen', 'consensusconferenties', 'deliberative

polls' en andere constructies waarin min of meer willekeurige groepen burgers zich samen met een politieke kwestie bezighouden (zie bijvoorbeeld Fishkin 1995). Van dergelijke vormen van representatieve democratie, die dwingen tot discussie en belangenafweging, mag men verwachten dat ze niet alleen een meer bevredigende participatie voor de direct betrokkenen opleveren, maar dat ze in bredere kring ook kunnen bijdragen aan vermindering van de verwende en cynische houding waartoe de toeschouwersrol in de democratie aanleiding geeft. Naast nieuwe vormen van representatieve politiek blijven participatievormen buiten de politiek van belang om frustraties van stemmers en niet-stemmers bij algemene verkiezingen te verminderen. In de woorden van de Amerikaanse politicoloog Barber (1995: 285):

'Within national states, both government and the private sector can be humbled a little by a growing civil society that absorbs some of the public aspirations to self-government, without casting off its liberal character as a noncoercive association of equals. Because they tend to their own affairs and take more responsibility on themselves, citizens inhabiting a vibrant civil society worry less about elections and leaders and term limits and scandals; and they simultaneously free themselves from the 'free' markets that otherwise imprison them in a commercial mentality that leaves no room for community or for spirit.'

Burgerplicht en gemeenschapszin

Zowel bij de geïnterviewde niet-stemmers als, nog sterker, bij de niet-stemmers in de focusgroepen blijkt vaak nog wel het idee te leven dat ze eigenlijk wel zouden moeten stemmen. Bij de jongere niet-stemmers in hoofdstuk 4 is dat echter veel minder het geval, en de sterke daling van de opkomstgeneigdheid bij lageropgeleide jongeren tussen 1995-2000 in bijlage B1 zou erop kunnen wijzen dat de norm aan betekenis verliest. Dat ze vooralsnog wijdverbreid is en grote invloed heeft op de opkomstgeneigdheid, bleek in hoofdstuk 1 al uit cijfers van het Nationaal Kiezersonderzoek 1998 (zie tabel 1.1).

Blais (2000: 92 e.v.) komt met Canadees onderzoek tot de schatting dat zo'n 40% van de kiezers zich uiteindelijk laat leiden door het idee van stemmen als burgerplicht. In statistische analyses blijkt plichtsbesef niet te herleiden tot angst voor sociale afkeuring en ook onderzoek van anderen en Blais' gesprekken met stemmers maken volgens hem aannemelijk dat dit besef een echte innerlijke overtuiging is. Op basis van een Amerikaanse tijdreeks die een toename laat zien van het aantal mensen dat vindt dat iemand niet hoeft te stemmen als de uitslag van verkiezingen hem of haar niets uitmaakt, acht hij een langzame erosie van het plichtsbesef niet onwaarschijnlijk (Blais 2000: 114).

Ook in Duitsland is in de jaren negentig de steun voor de opvatting 'het is in de democratie de plicht van elke burger om regelmatig aan verkiezingen deel te nemen' nog massaal (Rattinger en Krämer 1995). Ueltzhöffer en Ascheberg (1991: 52) signaleren afwezigheid van plichtsbesef vooral bij de jongere niet-stemmers die zij interviewden. Die zien stemmen als een recht waar men instrumenteel gebruik van maakt.

Men kan ook andere participatievormen gebruiken of niet participeren en daar zou men in het algemeen – afgezien van kleinburgerlijke milieus en zeer kleine dorpen – door de omgeving ook niet op aangekeken worden. Deze onderzoekers zien hierin een bevestiging van de ‘normaliseringhypothese’, die inhoudt dat stemmen zijn bijzonderheid verliest en rationeel/instrumenteel benaderd wordt. Deze normatieve verschuiving gaat gepaard met een verspreiding van niet-stemmen in de bovenlagen van de maatschappij en ‘postmoderne milieus’.

Doppelt en Shearer (1999: 218-219) schrijven dat van de dertig Amerikaanse niet-stemmers die zij hebben geïnterviewd (zie § 3.2) slechts een enkeling zich tekort voelde schieten. De meesten zagen het gaan stemmen minder als blijk van goed burgerschap dan de wet gehoorzamen, belasting betalen, vrijwilligerswerk doen of naar de kerk gaan.¹³

Over de aard van de burgerplicht wordt verschillend gedacht. Verba et al. (1995: 360-361) stellen dat het niet slechts gaat om een motivering, maar dat ‘je plicht gedaan hebben’ ook bij uitstek de beloning is van het gaan stemmen. De burgerplicht als overheersende drive en beloning maakt volgens hen stemmen tot een unieke activiteit in het politieke participatierepertoire van burgers. Bij andere participatiebronnen spelen individuele hulpbronnen en instrumentele overwegingen een veel grotere rol.

Lane (2000: 241 e.v.) ziet de intrinsieke beloning van het stemmen eerder als iets van het verleden. Daarvoor verwijst hij naar interviews die hij in de jaren vijftig in een kwalitatief onderzoek naar burgerschapsideeën afnam bij arbeiders; de vragen gingen over hun ervaringen met stemmen. De positieve gevoelens overheersten: door te gaan stemmen had je je verantwoordelijk gedragen, je had een daad van vrijheid verricht, bijgedragen aan de democratie en zelfs aan de welvaarts-groei en een goede toekomst van het land. Volgens Lane zijn die positieve gevoelens nu grotendeels weggefallen en resteert nog slechts het plichtsbef.

Afgezien van dat resterende plichtsbef wordt stemmen wat de motivering betreft vaak opgevat als ofwel instrumenteel (om iets te bereiken) ofwel expressief (om iets tot uitdrukking te brengen). Wat enigszins dwars staat op een dergelijke indeling van motivaties van individuen is dat in uiteenlopend empirisch onderzoek stemmen in verschillende bewoordingen telkens weer gebaseerd en georiënteerd blijkt te zijn op sociale relaties en gemeenschappen. Stemmen bevestigt dat je deel uitmaakt van een al of niet gekozen, al of niet bedachte gemeenschap. Zoals aangegeven in hoofdstuk 1 (§ 1.2.1) bevorderen sociale integratie en participatie in niet-politieke vrijwillige verbanden de opkomstgeneidheid. Dat komt niet alleen door een grotere mobilisatiekans, maar ook door een besef van verantwoordelijkheid voor gemeenschappen en voor het stemmen zelf als gemeenschappelijke gebeurtenis (Rahn et al. 1999, Cassel 1999). Wat het stemmen als burgerplicht aangaat, haalt Blais (2000) uit zijn gesprekken met stemmers twee achterliggende motivaties:

'The first is the more personal: voting is something one should do because one believes in democracy. The second is more social: voting is something one should do because one cares about the community.' (Blais 2000: 111)

Ook de expressieve functie van stemmen is bij nadere beschouwing niet zo individueel. Mensen participeren of stemmen expressief om (iets van) zichzelf tot uitdrukking te brengen, maar de betekenis van de stem of activiteit is afhankelijk van anderen.¹⁴ Met een expressieve stem bindt men zich, men verbindt zich aan de (verwachte) uitslag van de verkiezingen (om te horen bij de winnaars of bij de mensen die zich verzetten) of identificeert zich met mensen die dezelfde keuze maken (wij liberalen, socialisten, vrienden van het milieu enzovoort). 'Electoral participation as an act that, for the voter, turns "I" into a "We".' (Schuessler 2000: 51, Samuel Popkin parafraserend).

De positieve uitwerking van de deelname aan focusgroepen, waar we het in het begin van deze paragraaf over hadden, heeft te maken met dat gemeenschapsidee. In de focusgroepen ervaren niet-stemmers dat politiek belangrijk is voor burgers zoals zijzelf en dat ze zinvol over politiek kunnen praten met mensen die er ook niet veel van weten. 'Het is toch wel interessant als je er zo over praat.' Dat praten doorbreekt een dilemma waar nogal wat burgers mee zitten. Ze vinden eigenlijk nog steeds dat ze moeten gaan stemmen en als moderne zelfbewuste burgers vinden ze dat ze dat eigenlijk alleen maar goed geïnformeerd mogen doen. En dat laatste is voor de meeste mensen te veel gevraagd. Vroeger ging de norm van het gaan stemmen niet gepaard met de eis dat een keuze moest worden gemaakt op basis van individuele afweging van bij voorkeur volledige informatie. De burgerplicht zorgde voor het gaan stemmen en de sociale of ideologische loyaliteit voor de partijkeuze.¹⁵ Met meer informatie voor een bewustere individuele participatie zullen de meeste moderne burgers niet geholpen zijn. En dat hoeft ook niet. Als de gemiddelde parlementariër naar de fractiespecialist mag kijken om te weten hoe hij moet stemmen (Schudson 2000), dan moeten we geen hele hoge eisen stellen aan burgers die wel meer te doen hebben dan zich met politiek te bemoeien. Schudson (1994):

'Citizens are not to be created one by one, pouring into each of them enough newspapers ... Citizens flourish in an environment that supports worthwhile citizenship activities. We should be intent on creating such an environment, not on turning every voter into an expert.'

Burgerschapsvorming

Naar aanleiding van een beschouwing van Aarts (1999) over het belang van de opvatting van stemmen als burgerplicht, stelt de minister van BZK in 1999 in een brief aan de Tweede Kamer:

'Een dergelijk motief valt naar mijn mening niet op eenvoudige wijze te beïnvloeden. Zonder in de sfeer van een verplichting tot stemmen te komen zou door het stimuleren van burgerschapsvorming het belang van het uitoefenen van het kiesrecht benadrukt kunnen worden. Dit uiteraard met inachtneming van het feit dat het een ieder vrij staat al dan geen gebruik te maken van haar of zijn kiesrecht.' (TK 1999: 3)

Wat zou de burgerschapsvorming behelzen? Je kunt mensen vertellen dat het belangrijk is om van hun stemrecht gebruik te maken om de regering te controleren en invloed uit te oefenen op wat er met de maatschappij gebeurt, maar dat is niet zonder risico's. Als die mensen vervolgens realistisch moeten constateren dat hun individuele controle en invloed verwaarloosbaar zijn, dan ligt het eerdergenoemde politieke cynisme als onbedoeld effect voor de hand.¹⁶

Burgerschapsvorming als verspreiding van basiskennis over de werking van de parlementaire democratie en de procedures bij verkiezingen is misschien wel belangrijk om opkomst te bevorderen.

Gebrek aan basiskennis kwam als belangrijkste belemmering naar voren uit Amerikaanse focusgroepen en interviews van Wells (2001), vóór politiek zelfvertrouwen, het idee dat stemmen nut heeft en dergelijke. Popkin en Dimock (1999) gaan wat verder in op de aard van de kennis. Evenals Schudson vinden zij dat kiezers niet in detail op de hoogte hoeven te zijn van verschillen tussen partijen op allerlei politieke issues, maar dat ze wel moeten beschikken over basale kennis van politieke instellingen en procedures om eenvoudige samenvattende informatie en 'shortcuts' in het keuzeprocess te kunnen gebruiken. Deze auteurs stellen dat die kennis een veel grotere rol speelt bij het al dan niet gaan stemmen dan politiek wantrouwen en cynisme. Kennis van de stemprocedures, weten wat je moet doen als je achter een stemmachine staat, dat is ook een belangrijk aandachtspunt. Dat stemmen het karakter van gewoontegedrag heeft (de kans dat iemand gaat stemmen is groter als hij of zij de vorige keer ook heeft gestemd) zou volgens Green en Sharach (2000) ermee te maken kunnen hebben dat niet-stemmers bij gebrek aan enige kennis en ervaring niet zo goed durven te gaan stemmen uit angst dat fout te doen.

Maak stemmen gemakkelijker

In de enquête die Aarts in 1999 liet doen onder respondenten van het Kiezersonderzoek van 1998 die nog wel een keer benaderd mochten worden, legde hij onder andere de open vraag voor of men ideeën had voor veranderingen van verkiezingen zodat meer mensen hun stem zouden gaan uitbrengen. Ruim driekwart van de respondenten kwam met suggesties. Daarvan kon 19% worden samengevat onder de noemer 'politiek moet beloftes nakomen; politiek moet luisteren naar burgers', 12% onder 'afstand tussen burgers en politiek verkleinen' en 11% onder 'betere voorlichting', 'opkomstplicht invoeren' en 'duidelijkere standpunten politieke partijen' (Aarts 1999: 48). Andere suggesties, zoals districtenstelsel invoeren, stemmen op een andere of vrije dag, en verkiezingen combineren, kregen veel minder steun.¹⁷ De meeste ideeën betreffen

volgens Aarts de relatie tussen burgers en de politiek, of zoals één van zijn respondenten het zegt: 'er moet iets in de politiek veranderen, niet in de verkiezingen.' Het gaat hier om meer eerlijkheid en responsiviteit van het politieke bedrijf en om een sterkere profilering van de politieke alternatieven c.q. partijen. Dat zijn zaken die ook uit de focusgroepen naar voren kwamen.

Aarts (1999) concludeerde in zijn onderzoeksrapport dat praktische belemmeringen zoals openingstijden van stembureaus waarschijnlijk nauwelijks een rol spelen bij het niet gaan stemmen. De minister van BZK laat weten dat er voorstellen worden voorbereid om 'het de kiezer gemakkelijk te maken zijn stem uit te brengen' (TK 1999: 18); die voorstellen zijn niet bedoeld om de opkomst te bevorderen, maar om de dienstverlening aan de burger te verbeteren.

Dat het vergemakkelijken van de gang naar de stembus niet zal leiden tot een substantieel hogere opkomst, zeker niet in probleemgroepen, is een verwachting die door Amerikaanse onderzoekers wordt gedeeld. Karp en Banducci (2001) wijzen erop dat ruimere regels voor 'Absentee voting' de opkomst stimuleerden onder politiek bewuste kiezers, die toch al wilden stemmen maar lastig konden gaan. Nieuwe kiezers werden er niet mee gemobiliseerd. Ook Doppelt en Shearer (1999: 219) zijn sceptisch:

*'Recommendations to increase voter participation, such as longer voting hours, weekend voting, mail-in voting, more flexible absentee voting rules, shorter ballots, and limitations on negative campaign advertising, nibble at the margins and will not draw in core nonvoters.'*¹⁸

Schudson (2000: 43) gaat nog een stap verder en vindt bepaalde innovaties voor het individuele gemak zelfs in strijd met waar het om zou moeten gaan:

*'Internet voting ... would be the ultimate triumph of the individualizing and privatizing tendencies of the informed citizen model, draining away the last social and public elements of voting that the polling place preserves.'*¹⁹

Maak stemmen interessanter

Het idee om stemmen interessanter te maken voor de kiezer spreekt spontaan meer aan dan het plan om het gemakkelijker te maken. Maar wat kun je doen? Voor een deel gaat het hier om ingrijpende voorstellen, bijvoorbeeld om het kiesstelsel te wijzigen, directe verkiezingen voor centrale politieke functies in te voeren, of te komen tot een ander partijstelsel (zie bijvoorbeeld De Beus 2001). We hebben aan het belang van dergelijke factoren geen aandacht besteed, omdat we systeemkenmerken bij voorbaat uitsloten in deze studie. Ook kan men proberen de politiek en dus het stemmen interessanter te maken door af te spreken dat er in het parlement meer publiekelijk over meningsverschillen in de coalities gesproken zal worden, dat er minder wordt voorgelezen van papier en dergelijke.

Stemmen wordt vooral interessanter door zaken die men niet kan plannen of afspreken, bijvoorbeeld als het door de onderwerpen die spelen meer uitmaakt wie er wint en als het in de politieke verhoudingen minder een uitgemaakte zaak is wie er gaat winnen.²⁰

Scherpere politieke controverses maken de politiek ook interessanter, al heeft dat geen ondubbelzinnig positief effect op de opkomst. Adams et al. (2001) maken voor Amerikaanse presidentsverkiezingen wat de houding ten aanzien van de kandidaten betreft een onderscheid tussen vervreemding (geen van de kandidaten wordt aantrekkelijk genoeg gevonden om ervoor naar de stembus te gaan) en onverschilligheid (niet gaan stemmen omdat het toch niet uitmaakt wie er gekozen wordt) als motieven om niet te gaan stemmen. Door simulatie van campagne-effecten maken ze aannemelijk dat door 'negative advertising', dat wil zeggen het afbreken van de tegenkandidaat of -kandidaten in plaats van het verkopen van zichzelf, de opkomst van vervreemde kiesgerechtigden wordt gedrukt en de opkomst van onverschillige kiesgerechtigden wordt gestimuleerd.²¹

Na afsluiting van de focusgroepen en de interviews voor dit onderzoek in de herfst van 2001 wérden de verkiezingen interessanter, landelijk vooral door het naar voren komen van de nieuwe partij 'Leefbaar Nederland' met de bekende publicist Pim Fortuyn als lijsttrekker en, nadat hij gedwongen was deze functie op te geven, vervolgens met het optreden van Fortuyn met een eigen lijst. 'Leefbaar Rotterdam' werd onder zijn leiding bij de verkiezingen van 6 maart 2002 de grootste fractie van de Rotterdamse gemeenteraad en volgens de polls van begin april zou hij ook bij de Kamerverkiezingen een aanzienlijk, zij het inmiddels afkalvend, deel van de kiezers achter zich krijgen. De media staan bol van de commentaren en beschouwingen, waarbij allerlei ideeën worden geuit over wat 'de kiezer' met zijn verrassende stem en stemvoornemen zoal tot uitdrukking brengt en wenst te veranderen. De enkelvoudige en dus eenvoudige kiezer zou onder andere worden gemotiveerd door onvrede met de bestuursstijl van het paarse kabinet, een tekort aan democratie, gebrek aan helder taalgebruik van de Haagse politici, tekorten in de publieke sector (onderwijs, zorg, openbaar vervoer), onvrede over de integratie van etnische minderheden en het immigratiebeleid, angst voor niet blijvend stijgende welvaart, politieke of algehele verving, een simpel tekort aan zin en moraal in het moderne leven. Voorzover het gaat om echte kiezers en niet om 'de kiezer' waarop menig publiek commentator zijn of haar eigen onvrede en verving lijkt te projecteren, heeft de ontevredenheid over immigratiebeleid empirisch de beste papieren.²² 'Rechtspopulisme' is een bruikbare term om de mobilisatie van deze onvrede als protest tegen de gevestigde politiek en politici te karakteriseren (Leggewie 1987, Dekker 2000b). In paragraaf 3.4 werd kort ingegaan op elementen van het rechtspopulistische gedachtegoed en werd aannemelijk gemaakt dat niet-stemmers, en vooral de als cynici gekarakteriseerde groepen onder hen, daarvoor ontvankelijker zijn dan stemmers.

Volgens een Interview/NSS-enquête van begin maart 2002 was 41% van de niet-stemmers bij de Kamerverkiezingen van 1998 voornemens op 15 mei op Fortuyn te gaan stemmen (Trouw van 7 maart 2002: 6). Behalve potentiële niet-stemmers die

gemobiliseerd worden door Fortuyn, zullen er anderen zijn die nu tegen hem willen gaan stemmen en weer anderen die gaan stemmen omdat er eindelijk weer eens wat gebeurt in de Nederlandse politiek, er interessant tv-debatten zijn, en politiek weer iets is waarover je de volgende morgen even met je collega's praat. Er gebeurt iets en daar wil je bij zijn, ook als stemmer.

Hoe aardig zou het zijn om van de niet-stemmers uit hoofdstuk 4, die in het najaar van 2001 werden geïnterviewd, te weten wat ze gedaan hebben bij de raadsverkiezingen van 6 maart en wat ze van plan zijn te gaan doen bij de Kamerverkiezingen van 15 mei. Dankzij een belronde van de auteur van hoofdstuk 4 in de eerste week van april weten we dat voor 25 van de 26 geïnterviewden.

De tabel is een bekende stijlfiguur in SCP-publicaties, maar we plegen er toch geen slotbeschouwing mee af te sluiten. Dat doen we dit keer wel. In tabel 6.1 is de informatie vermeld met verwijzing naar de paragraaf waarin de verhalen van de niet-stemmers uit het najaar van 2001 staan.

Bij de raadsverkiezingen stemden negentien geïnterviewden niet en vier wel (twee geïnterviewden wonen in een plaats waar geen verkiezingen waren). Voor de Kamerverkiezingen willen er tien (zeer waarschijnlijk) weer niet gaan stemmen, vier overwegen min of meer ernstig Fortuyn te gaan stemmen en elf geïnterviewden willen iets anders gaan stemmen. Van de elf zegt er slechts een dat zijn voorgenomen gang naar de stembus niets met Fortuyn te maken heeft.

‘Het verschijnsel Fortuyn’ blijkt een enorme impact te hebben. Hij is de reden waarom een meerderheid van de mensen die we een paar bladzijden terug nog als ‘overtuigde niet-stemmers’ aanduidden, nu wel gaat stemmen. Een grotere verrassing is wellicht nog dat de meesten van hen tégen Fortuyn gaan stemmen.

Na 15 mei zullen de geïnterviewden nog een keer worden benaderd met de vraag wat ze bij de Kamerverkiezingen hebben gedaan. Dat doen we niet met het idee dat we een representatief panel ‘niet-stemmers’ aan het volgen zijn, maar in de hoop dat deze groep, waarvan we de achtergronden nu een beetje kennen, ons iets meer inzicht kan bieden in wat stemmers en niet-stemmers in tijden van electorale turbulentie beweegt. De gegevens zullen worden gepubliceerd op www.scp.nl.

Los van deze bijdrage aan de actualiteit²³ is de belangrijkste bevinding van onze omzwervingen en matig afgestemde deelonderzoeken wellicht dat het verschil tussen stemmers en niet-stemmers flinterdun is. Dat kwam als suggestie al naar voren uit de geringe verklaringskracht van factoren in hoofdstuk 2 en uit de switches van niet-stemmers naar stemmers in de focusgroepen. Nu blijkt in tabel 6.1 ook nog dat nogal wat van onze geïnterviewde ‘niet-stemmers’ mensen door omstandigheden alsnog geneigd zijn te gaan stemmen. Terugkerend naar de bezorgdheid over dalende

opkomst als teken van afnemende sociale en politieke betrokkenheid aan het begin van deze studie, stelt het gerust dat we nauwelijks geheide niet-stemmers hebben aangetroffen en dat ook onder ‘overtuigde’ niet-stemmers blijkbaar nog steeds de nodige ‘monitorial citizens’ (Schudson 1998) zijn die de politiek blijven volgen en in actie komen als ze dat nodig vinden.

Tabel 6.1 Stemgedrag van de geïnterviewden in hoofdstuk 4 bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002 en hun plannen voor de Kamerverkiezingen van 15 mei 2002

naam	§ 4.2.	raads- verkiezingen	kamer- verkiezingen	opmerkingen
Marie Klawer	1	Nee	Heel misschien CDA	‘Ik weet nog niet of ik in mei ga stemmen. De politiek interesseert mij niet meer zo.’
Willem Verbeek sr.	2	Nee	Lijst Pim Fortuyn (50% zeker)	‘Wat Fortuyn zegt over buitenlanders, dat Nederland vol is en dat de criminaliteit hard moet worden aangepakt, zijn goede opmerkingen. Als ik ga stemmen en die kans is 50 procent dan wordt het Fortuyn.’
Jaap Verweij	3	Nee	PvdA	‘In tijden van crisis grijp je toch terug op je oude club. En de crisis is nu gekomen, hij heet Pim Fortuyn. De keuze is nu: een sociaal rechts kabinet of een sociale linkse regering. Hoeveel bezwaar ik ook heb tegen het politieke stelsel zoals dat nu is, er moet een keuze worden gemaakt die belangrijker is dan mijn ergernis. Dus toch maar weer PvdA.’
Josephine van Hoogstraten	4	Nee	VVD (50%)	‘Ik ben geen fan van Fortuyn. Hij is te banaal. Ik zou gaan stemmen om ervoor te zorgen dat de VVD niet kleiner wordt dan de Lijst Pim Fortuyn. Als je ziet wat voor mensen op die lijst staan... De VVD heeft veel meer bestuurlijk gewicht met Zalm, Dijkstal, Jorritsma en Van Aartsen.’
Brenda Visser	5	Nee	Heel misschien, een klein partijtje	‘Nu Fortuyn er is, roepen alle grote politieke partijen om het hardst dat ze van alles en nog wat willen veranderen. Ik twijfel heel erg, maar als ik ga stemmen, wordt het een klein partijtje, zeker niet Pim Fortuyn.’
Willie Turpijn	6	PvdA	PvdA of SP	‘Ik ben met bloedend hart gaan stemmen, want de politiek heeft voor mij eigenlijk afgedaan. Maar ik ben zo geschrokken van Pim Fortuyn. Later wil ik niet kunnen zeggen: ik heb niets gedaan tegen die griezelige man met die verwerpelijke principes over buitenlanders en de WAO. Het zijn vooroorlogse praktijken. Als ik nu niets doe, zijn mijn grootouders voor niks met de vaandels de straat op gegaan. Het is tijd voor tegengas. Dus ik stem links, al blijf ik wel vinden dat het links van nu niet meer het links van vroeger is. Het is veel meer ellebogenwerk geworden. Als Fortuyn er niet was geweest, had ik niet gestemd.’
Geert Groesbeek	6	PvdA	PvdA	‘Om Pim Fortuyn te stoppen. De SP is een splinterpartij, het gaat nu om macht dus stem ik PvdA.’

Tabel 6.1 (vervolg) Stemgedrag van de geïnterviewden in hoofdstuk 4 bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002 en hun plannen voor de Kamerverkiezingen van 15 mei 2002

naam	§ 4.2.	raads- verkiezingen	kamer- verkiezingen	opmerkingen
Willem Verbeek jr.	2	Nee	Lijst Pim Fortuyn (50%)	<p>‘Met wat mensen uit de buurt die zich ook niet zo happy voelen en ook nooit stemmen, hadden we het idee om nu toch op Fortuyn te gaan stemmen. Hij heeft de politiek wakker geschud. Maar laatst hoorde ik hem op tv zeggen dat hij vindt dat oudere mensen zichzelf maar moeten zien te redden. Daar ben ik geen voorstander van: hoe zou mijn vader zich dan moeten redden?’</p> <p>Nee, als hij dat soort praat nog vaker uitslaat, vergeet het dan maar. Ook al zegt hij goede dingen over criminaliteit en buitenlanders. De kans is 50/50 dat ik ga stemmen. Dat oude politieke zootje krijgt mijn stem zeker niet.’</p>
Lisa de Rijp	7	Nee	Nee	
Jaap Donckers	8	Nee	Nee	
Paul Morris	9	Nee	Ja (links, misschien PvdA)	‘Het is waar dat de PvdA de afgelopen jaren de wind in de zeilen heeft gehad. Het wordt bovendien tijd dat de politiek wakker wordt geschud. Daar hebben we iemand voor, Fortuyn. Maar ik ben geen fan van hem.’
Ruud Zoutkamp	10	SP voor de raad SP en GroenLinks voor de deelgemeent		‘Fortuyn deed bij ons mee, dus natuurlijk heb ik gestemd voor de gemeenteraadsverkiezingen. Want Fortuyn komt er bij mij niet in! Ik zou wel gek zijn, ik zit zelf in de WAO. Het is leuk dat hij de boel wakker schudt, maar ga er maar vanuit dat 90% van de Fortuyn-stemmers proteststemmers zijn. Ik heb veel meer met Jan Marijnissen, een eerlijke idealist.’
Angelique Moret	11	Nee	Lijst Pim Fortuyn (80%)	‘Ik heb nog een maand om inzicht te krijgen in Fortuyn. Ik vind hem een behoorlijk interessant figuur. Hij zegt dingen hardop, die wij niet hardop durven zeggen. Al is hij niet altijd even genuanceerd. Het was een domme opmerking om te zeggen dat hij artikel 1 van de Grondwet wil schrappen. Ik ben al zijn columns in Elsevier sinds 2000 aan het doorspitten. Voor mij geldt: ik ga voor 80% zeker stemmen bij de Kamerverkiezingen, op Fortuyn dus. Al is een aantal van zijn ideeën voor mij per soonlijk erg nadelig, zoals het plan om de huursubsidie af te schaffen. Maar ik denk dat de scherpe kantjes van zijn plannen in een coalitie door andere partijen wel wat worden afgevlakt.’
Goran Broz	12	Nee	Nee	
Dinie Toet	13	Nee	Nee	
Freek Kruis	13	Nee	Nee	
Mariska de Groot	9	Nee	Nee	

Tabel 6.1 (vervolg) Stemgedrag van de geïnterviewden in hoofdstuk 4 bij de raadsverkiezingen van 6 maart 2002 en hun plannen voor de Kamerverkiezingen van 15 mei 2002

naam	§ 4.2.	raads- verkiezingen	kamer- verkiezingen	opmerkingen
Karel Willemse	14	VVD	VVD (50%)	'De politiek is voor het eerst in tijden weer leuk dankzij Fortuyn. De kans dat ik ga stemmen is 50 procent.'
Renée Veldhuizen	15	Nee	Ja (waarschijnlijk GroenLinks)	'Het is nu tijd om tegen Fortuyn te stemmen.'
Vincent van der Garde	16	Nee	Nee	
Guido	17			Onbereikbaar
Friso Lammers	18	N.v.t. – geen raadsverkiezingen in Utrecht	Lijst Pim Fortuyn (80%)	'Pim Fortuyn vind ik echt geweldig. Deze man maakt de Nederlandse politiek tenminste interessant. Hij komt voor zijn volk op. Wij denken het en hij zegt het. Alleen jammer dat de media er zo'n drama van maken. Hij heeft toch niet voor niets in Rotterdam de raadsverkiezingen gewonnen. Als hij echt zo erg is zoals ze beweren, had hij nooit in Rotterdam gewonnen. Het enige wat ik jammer aan hem vind, is dat hij de huursubsidie wil stopzetten. Misschien dat ik eerst zijn boekje nog even lees voordat ik mijn doodvonnis teken. Maar ik denk wel dat er wat nieuwe invloeden in de Nederlandse politiek mogen komen. Ik ga nu vrijwel zeker stemmen.'
Marc Jansen	18	N.v.t. – geen raadsverkiezingen in Utrecht	VVD (50%)	'Als ik ga stemmen, de kans is 50/50, wil ik eerst wat meer weten van het VVD-verkiezingsprogramma. Fortuyn is slim, zegt wat veel mensen denken. Hij dankt zijn beroemdheid aan de media. Ik vind het toch een eng mannetje. Hoe hij praat en zich gedraagt. Veel van zijn ideeën zijn nooit op korte termijn haalbaar. Mijn stem krijgt hij niet.'
Jimmy Sama	19	Nee	Ja (SP, Groen Links of PvdA)	'Het heeft niets met Fortuyn te maken. Maar het gedachtegoed van deze partijen staat het dichtste bij mij.'
Geeske Vermeer	20	Nee	Nee	
Abdelaziz	21	Nee	Nee	

Bron: Telefonische benadering van de geïnterviewden in de eerste week van april 2002 door Peter de Greef

Noten

- 1 De sociaal-demografische en politieke verschillen in hoofdstuk 2 zijn over de hele linie in overeenstemming met die van eerder onderzoek (zie § 1.2.1) en met vergelijkbare analyses van een combinatie van enquêtegegevens van 'Culturele veranderingen in Nederland' 1994-1998 (SCP 1999: 30-34). Dat de feitelijke opkomst van vrouwen doorgaans zeker niet geringer is dan die van mannen, maar hun opkomstgeneigdheid wel, heeft waarschijnlijk te maken met de wel vaker gesignaleerde grotere verbale daadkracht die mannen in enquêtes tonen; vrouwen tonen dan juist grotere twijfels. In het verlengde daarvan ligt misschien ook de ervaring van de auteur van hoofdstuk 4 (zie § 4.1) dat mannelijke niet-stemmers makkelijk te strikken waren voor een gesprek en vrouwelijke niet-stemmers in de loop van het gesprek vaker twijfel over hun beslissing kenbaar maakten.
- 2 Zie SCP (1999: 33-34) voor een toepassing van dezelfde techniek voor het opsporen van contrastgroepen als gebruikt voor de figuren in hoofdstuk 2 op de combinatie van 'Culturele veranderingen in Nederland' 1994-1998. Evenals in figuur 2.2 bleek een hoog opleidingsniveau een belangrijke gelijkmaker: in de toch zeer omvangrijke onderzoeksgroep met een hoog opleidingsniveau (meer dan 2.400 respondenten) kon met een zestal andere kenmerken geen onderscheid in groepen met verschillende stemkans meer worden gemaakt. Daarnaast bleek op het lagere opleidingsniveau huishoudensinkomen nog wel een onderscheidend kenmerk te zijn. Evenals bij andere politieke kenmerken mag opleidingsniveau het belangrijkste sociale kenmerk zijn, daarnaast is materiële welvaart nog steeds een factor van betekenis.
- 3 Op basis van de portretten zal men Marie Klawer (§ 4.2.1) toch eerder bij de 'onbekommerden' dan bij de 'oudere cynici' indelen en Willie Turpijn en Geert Groesbeek (§ 4.2.6) toch eerder bij de 'betrokkenen' dan bij de 'onbekommerden'; en waarom Friso Lammers en Marc Hansen (§ 4.2.18) verschillend worden ingedeeld is ook moeilijk in te zien.
- 4 Voor een verplaatsing van maatschappelijk engagement van politiek naar apolitek vrijwilligerswerk, zoals die in de Verenigde Staten wel wordt gesignaleerd (Eliasoph 1998, Putnam 2000), bieden de interviews verder geen aanwijzingen.
- 5 Zie noot 11 van hoofdstuk 1. In de opsomming van '... those who are satisfied with either candidate or dissatisfied with both, and a mass of beings who are either bitter against society or assume no obligation for community maintenance or feel themselves superior to society or disbelieve in the utility of all political action' (Merriam en Gosnell 1924: 258) missen we wel mensen die geloven in niet-electorale participatie, en bij onze geïnterviewden missen we mensen die tevreden zijn met alle keuzealternatieven.
- 6 Misschien zit er tussen persoonlijke ervaringen en algemene houdingen trouwens nog wel een categorie gebeurtenissen met algemene zeggingskracht. Niet alleen voor Brenda Visser (§ 4.2.5) was de moord op Kennedy een sleutelbelevens: 'President John Kennedy's assassination is a recurring theme among a number of the Unplugged voters we interviewed, as well as among several members of other cluster groups. He's seen as a symbol: The last president who could be trusted to act like a president and care about citizen's issues.' (Doppelt en Shearer 1999: 89).
- 7 De geïnterviewden in het Amerikaanse onderzoek van Doppelt en Shearer (1999; zie § 3.2) passen veel beter bij het label dat ze op basis van enquêteantwoorden kregen opgeplakt, omdat ze werden geselecteerd uit de geënquêteerden. Eenzelfde procedure is gevolgd in ons nog lopende SCP-onderzoek 'Civil society en vrijwilligerswerk'. Eerst zochten we in ons enquêtemateriaal statistisch naar groepen en

- vervolgens selecteerden we daaruit 'typische' en 'interessante' respondenten die toestemming hadden gegeven om nog een keer benaderd te worden voor een gesprek. Men verwondert zich al pratend vervolgens dan vaak wel over de antwoorden die in de enquête werden gegeven of de toelichtingen daarop, maar dat leidt juist tot een productieve samenhang van enquêtes en interviews. Overigens leveren ook bij Doppelt en Shearer (1999: 45 e.v.) de interviews niet slechts illustraties en toelichtingen bij hun indeling van geënquêteerden. Er is soms een opmerkelijke diversiteit binnen groepen. Zo zijn er 'doers' (zie § 3.2) die bewust kiezen voor andere participatievormen omdat ze meer willen dan stemmen ('against lazy voting') en 'doers' die het te druk hebben met werk of vrijetijdsbesteding ('no time left for voting').
- 8 Hays (1998: 54-55) trekt dezelfde conclusie over de positieve uitwerking die focusgroepen over politiek hebben op de politieke betrokkenheid van de deelnemers, in dit geval Amerikaanse scholieren.
  - 9 Een bruikbare omschrijving van politiek cynisme is 'mistrust generalized from particular leaders or political groups to the political process as a whole – a process perceived to corrupt the persons who participate in it and that draws corrupt persons as participants.' (Cappella en Jameson 1997: 166).
  - 10 Uit statistisch onderzoek van enquêtemateriaal is bijvoorbeeld naar voren gekomen dat politiek cynisme gecorrigeerd voor andere politieke kenmerken, zoals politieke interesse en kennis, geen significant effect heeft op stemkans (Teixeira 1992: 33).
  - 11 Interessant is in dit verband een discrepantie die Feist (1992: 54-57) haalt uit een Duitse bevolkingsenquête van 1991 als het gaat om de oorzaken die mensen aangeven voor afnemende opkomst in het algemeen en de redenen die ze zelf hebben om eventueel niet te gaan stemmen bij de Bondsdagverkiezingen van 1992. Zowel in het westen als in het oosten wordt 'protest tegen slecht beleid' gekozen als de belangrijkste reden waarom er minder gestemd wordt en waarom men zelf eventueel niet zou gaan stemmen. 'Afnemende politieke interesse' staat in het westen op de tweede plaats als verklaring voor het thuisblijven van anderen en ook in het oosten scoort deze verklaring hoog. Ze wordt echter veel minder vaak aangevoerd als verklaring voor de keus dat men zelf eventueel niet zou gaan stemmen. Op dat punt wordt ze in beide landsdelen ruim gepasseerd door 'gebrek aan betrouwbare en deskundige politici' en 'onvoldoende invloed voor de kiezers'. De anderen zijn te weinig betrokken en zelf wil men zich niet als stemvee laten gebruiken.
  - 12 In vergelijkbare bewoordingen spreekt De Beus (2001: 21) zich uit over de toeschouwersdemocratie: 'De burger is een toeschouwer geworden die het doen en laten van leiders en andere partijpolitici in hun spel van samenwerking, strijd en rivaliteit in de gaten houdt. De burger praat over politiek, stemt op partijen en brengt boegeroep, applaus en zwijgen voort in een door de televisie beheerste ruimte, overigens in golven van aandacht en betrokkenheid.' De Beus kijkt vervolgens naar stelselaanpassingen om tot een levendiger democratie te komen. Dat perspectief blijft hier buiten beschouwing.
  - 13 Vrijelijk associërend over wat de 'goede burger' wel en niet doet, komt in Nederland het gaan stemmen trouwens ook maar zelden spontaan als idee op (Dekker en De Hart 2002). Nederlanders denken vooral aan een sociale instelling (hulpvaardig zijn, verantwoordelijkheid nemen voor de medemens, aanpassen aan de omgeving) en nauwelijks aan politieke betrokkenheid. In de Verenigde Staten zit het gaan stemmen wel aan de rand van een dominant 'liberaal' begrip van minimaal burgerschap waar het zich houden aan de wet en het respecteren van rechten van anderen de kern van vormen (Conover et al. 1993). Niet-electorale politieke participatie wordt dan naast vrijwilligerswerk en burenhulp geplaatst als blijk van bijzondere

- deugdzaamheid (waaraan nu eenmaal niet iedere burger kan voldoen).
- 14 Of zoals Schuessler (2000: 61) het sociale karakter van de preferenties verwoordt: 'First, who else is (seen or assumed to be) participating in that activity will determine what it means for the individual to be participating in that activity also, and second, how many others are (seen or assumed to be) participating in the activity will determine what such participation means.' (Schuessler 2000: 61).
  - 15 Kortom: Nederland voor de ontzuiling en individualisering, maar een en ander is ook te ontleen aan de Amerikaanse ervaringen zoals beschreven door Schudson (1994, 1998, 2000).
  - 16 Daar wezen Almond en Verba (1963: 135) al op: '... the danger of overselling the norms of political democracy in the schools. When the myth of democracy comes into serious conflict with the realities of politics, the results are cynicism.' Stemmen in een massademocratie vergt enige aanvaarding van de eigen nietigheid.
  - 17 Desgevraagd vindt ongeveer eenderde van de respondenten van dit onderzoek 'het een goede zaak ... als in Nederland (weer) een plicht om te gaan stemmen wordt ingevoerd'; gezien de selectie van respondenten zal het werkelijke percentage in de bevolking lager liggen.
  - 18 De passage gaat verder: 'For the majority of Americans for whom voting is neither duty nor ritual, a more fundamental evolution must take place if voting is to be used as an indicator of the legitimacy of a thriving democracy. The voice of the nonvoting majority, with its competing strains of alienation and complacency, political awareness and obliviousness, futility and indifference, speaks of no heroes or icons in the political landscape. Nonvoters exhibit little trust in the responsiveness of the political process, not even those who believe it is working. ... It may take decades for nonvoters to change their attitudes and beliefs, to find heroes in the political world and meaning in government actions or responses. Certainly, it will take years for nonvoters to receive information from the political process with more than passing curiosity or hostile cynicism, much less to act on it by voting. The disconnect is enormous, the conviction to snub the polling place ingrained.' (Doppelt en Shearer 1999: 219-220)
  - 19 Tegenover het doorgeschoten ideaal van de competente individuele kiezer stelt Schudson de opwaardering van de verkiezingen als sociale evenementen: 'Personally, I'd like to see some of the 19th century's fun at the polls restored. Maybe the Girl Scouts could sell cookies, the PTA (soort ouderraad -pd) sell raffle tickets, and musical groups provide entertainment.'
  - 20 Hier bedoelen we slechts dat het boeiender is; aanhangers van de 'rational choice'-benadering zullen het eerder opvatten als een vergrote kans dat de eigen stem beslissend is voor de verkiezingsuitkomst of voor een zetel verschil zorgt, en dat hij daarmee bevorderlijk is voor een rationele keuze om te gaan stemmen. Zie voor een welwillende doch kritische behandeling van deze benadering Blais (2000). Volgens deze auteur suggereert beschikbaar onderzoek overigens hoogstens een zwak effect van de (gepercipieerde) kans op het stemgedrag (Blais 2000: 55-62).
  - 21 In onze focusgroepen waren de reacties op politieke controverses en conflicten verschillend. Sommigen vonden het 'politieke gekissebis' vervelend, anderen vonden een conflict juist wel 'geinig'.
  - 22 Afgaande op issues die kiesgerechtigden met partijen associëren. Bij (de lijst) Pim Fortuyn denkt 74% aan 'asielzoekers en vreemdelingen', een bijzonder hoog percentage waar andere partijen met geen enkel thema van de lijst van 16 onderwerpen in de buurt komen (bij de PvdA is 'sociale voorzieningen' met 50% het meestgenoemde issue, bij het CDA 'het gezin' met 38%, bij de VVD 'de overheids-

financiën'. Tweede issue bij Fortuyn is 'criminaliteit en onveiligheid' met 32% (Kleinnijenhuis et al. 2002, onderzoeksverslag 1).

- 23 Hopelijk ten overvloede (zie voorwoord en inleidend hoofdstuk): tot de nieuwe vormen van informatievergaring over niet-stemmers werd besloten (ver) voor Mark Kranenburg in *NRC Handelsblad* van 29 maart 2002 bedacht dat het '[m]isschien helpt ... als de Haagse politiek eens wat minder gaat vertrouwen op een planbureau en in plaats daarvan een *observatiebureau* inschakelt.'

Summary

Non-voters

This study has a twofold character. On the one hand it presents a survey of non-voters in the light of concerns about declining turnout at elections. On the other hand it is an exploration of the possibilities of supplementing questionnaire-based studies of political involvement with information from other sources, in this case interviews and focus groups. The emphasis is on acquiring more knowledge about non-voters.

Chapter 1 draws a distinction between different types of concerns about falling turnout. Some of these concerns relate to the political and administrative consequences, such as lessened representativeness of those elected and reduced legitimacy of political bodies and elected politicians. In practice, these consequences are probably not excessively serious. More serious are the concerns that the declining turnout is a symptom or consequence of growing political dissatisfaction or disinterest, or of a reducing level of social involvement. These concerns assume that negative feelings (cynicism, apathy, powerlessness) and motivations underlie a person's decision not to vote and a lower level of social and political involvement across the board on the part of non-voters, or else a concentration of non-voters in population groups which are less socially integrated. In this study, therefore, most attention is devoted to the participation of non-voters and to their motives and arguments for not voting. It is argued that it is a good idea to supplement research carried out using population surveys with extensive interviews and focus groups.

The empirical research focuses on four question complexes:

- 1 What are the social and political characteristics of non-voters compared with voters? In which groups do non-voters commonly occur? Jeroen Boelhouwer looks for answers to these kinds of questions in chapter 2 with the help of a very large body of survey data from Statistics Netherlands (CBS).
- 2 To what extent do non-voters fit the stereotype of politically cynical and apathetic citizens situated on the margins or at the lower end of the community? Can groups be identified for whom these characteristics apply to a high degree or, conversely, for whom they do not apply at all? Paul Dekker looks for answers to these questions in chapter 3 in a combination of opinion surveys carried out by SCP.
- 3 How is non-voting behaviour embedded in the living situation and the non-voter's view of life and society? What reasons do non-voters themselves give for not voting? These questions formed the background for the extensive interviews on which Peter de Greef reports in chapter 4.
- 4 In what terms is voting/not voting and the political system to which that voting relates talked about? Which arguments do voters and non-voters use against each other and to try and convince each other? These questions formed the background for the focus groups on which Judith van Male reports in chapter 5.

One striking finding in chapter 2 is that, in addition to the usual socio-demographic and political variables, having (or not having) an active lifestyle also appears to play a role. People who play an active part in community life, not only by performing voluntary work but also through a varied social life, are more likely to vote than people who are less active. This correlation could confirm the 'social participation hypothesis', though it may be that this is a case not so much of causality but rather of going out and going to vote as different manifestations of a personal need to take part in events. Specific combinations of characteristics bring to light sometimes surprising differences in chapter 2. For example, 8% of people who are (very) dissatisfied with the government do not turn out to vote, compared with 41% of those who are disinterested. 3% of people with a lower education level who are not interested in politics and are satisfied with the government, do not vote. This percentage rises to 40% for people with a lower education level who are not interested in politics, have a neutral attitude to the government and also rarely or never go to church. The percentage of non-voters amongst those with the highest education level ranges from 1% (satisfied with the government and interested in politics) to 19% (non-churchgoing, not interested in politics and having a neutral opinion about the government).

Chapter 3 uses cluster analysis to separate four groups of non-voters:

- 1 Older political cynics (31% of the surveyed non-voters in the 1990s): characterised by relatively little political involvement, low activity level and dissatisfied, but little inclination to protest; this group contains no young people and virtually no people with a higher education background.
- 2 Younger political cynics (26%): in terms of low political involvement and activity and a negative opinion of politics, this group does not differ from the first group; however, they are much more inclined to protest; this group contains no older people and virtually no people with a higher education background.
- 3 Politically unconcerned (26%): the most positive, or at any rate least cynical about politics, but hardly if at all more involved than the first two groups; there are however fewer people with a lower education level; older people are virtually absent from this group.
- 4 Politically involved (16%): this group, which is small in both survey years, proves to be clearly the most politically involved and active across the board; the inclination to protest is just as great as in group 2, and negative views about politics are hardly less widespread; men, the middle-aged and people with a higher education background are overrepresented.

The 'cynics' in the first two groups fit most closely the stereotype of the dissatisfied and passive non-voter. Together, these groups form the majority of the non-voters, but it is not an overwhelming majority. The other two groups are substantial in terms of size and content: they are less dissatisfied, respectively politically and socially more involved than the average voter.

The convinced non-voters are probably overrepresented in the interviews in chapter 4. In spite of this, their accounts are very different. Almost without exception, political interest is something which people acquire from their background. Older people often reject politics as a result of negative experiences; among young people there is more likely to be disinterest in 'the collective', or at any rate in the way in which politics is approached. In contrast to the interviewees who used to vote in the past, young people have no guilt feelings about not voting. Many people have difficulty drawing a genuine distinction between the parties, but older people can still fall back on their memories of party political differences in the old days of the 'pillarised' Dutch society.

The main dividing line in the interviews may lie between people who are disappointed in politics and people for whom politics is unimportant or totally irrelevant on a personal level. Disappointed citizens undergo a transition from blaming politics for great personal suffering, via anger about the lack of integrity of the public administration, to total dissatisfaction with present-day politics and politicians. A few young people exhibit no disappointment at all, but rather complete disinterest and ignorance. Then there are people who because of their personal circumstances do not have time for politics, and 'outsiders' who because they come from another country, or for religious reasons, believe they cannot exercise their franchise, or have absolutely no wish to do so because they look outside the Netherlands for their individual and collective well-being.

Careful reading and comparison of these accounts causes the initial impression of mass cynicism to be qualified. This term quickly proves too crude when it comes to the consequences of disappointing experiences, and too serious where politics evidently has no relevance at all for the person in question and no more than a basic attitude is being expressed. The accounts are probably open to further subtleties of interpretation, but reading them does not produce a clear division into types of non-voter or basic motivations.

A first conclusion from the five focus groups in chapter 5 is that the relationship between voting intention and attitude to politics is a diffuse one. Broadly speaking, three types of citizen can be distinguished as regards attitude to politics: cynical citizens (negative/critical about politics), low-involvement citizens (little interest in politics), and a minority whose attitude can best be described as 'critical/positive'. In general, politics today is regarded as less interesting than a few decades ago. Many people no longer see any differences between the parties, (consequently) feel that politics is a highly complex affair and focus less on programmes and standpoints than on individuals. It is then mainly political scandals which attract attention in politics in The Hague. It is often difficult to talk about politics. What politicians and the media refer to as political issues are seen by many citizens not in a political context but as individual problems which ought to be solvable with a modicum of effort and good will. In this way, citizens simplify politics and show little understanding for politicians who fail to produce solutions. The regularly voiced preference for referenda will also have something to do with this interest in specific issues (and disinterest in 'politics').

Cynicism appears to be infectious in the focus groups, at least among older participants. In the groups with a relatively high proportion of cynical participants, the degree of cynicism increases during the discussion and there is less and less room for nuances. People appear to be open to the simplification of the problem and the accompanying indignation. This indignation does not however lead to a reduced inclination to vote; there still appears to be an overwhelming consensus on the desirability of voting. The majority of non-voters and doubters therefore do not broadcast the fact that they do not vote or have doubts. Those with a low involvement level sound almost ashamed when they give their reasons for this. Almost all doubters and non-voters say at the end of the discussion that they will reconsider their stance on whether or not to vote. It is also striking that in all groups there is a high degree of tolerance towards the non-voters. Although the non-voters often go 'to the bone' in the discussion, it is generally commented that ultimately everyone must of course decide for themselves whether or not they vote.

After summarising the findings, chapter 6 discusses the methods used and explores ways of promoting turnout at elections. As regards the methods, it is observed that the focus groups offer an easier way of supplementing survey data than extensive individual interviews. It was not possible for this study to select those subjected to extensive interviews from the respondents to earlier questionnaire surveys. If such a link could have been made, the combination of questionnaire surveys and extensive interviews would probably have been more successful. As regards the promotion of turnout at elections, a sceptical view is taken on looking for ways of making voting easier. The risk of such an approach is that voting will be placed even more firmly in an individual/rationalist perspective, whereas the need appears to be precisely for a strengthening of elections as a social event. The focus groups show that people are more inclined to vote if they do not see politics merely as something in the media but are able to experience it as a subject of common concern, about which they can talk fruitfully with other, equally 'inexpert' citizens.

Bijlagen

B1 (bij hoofdstuk 1) Ontwikkelingen

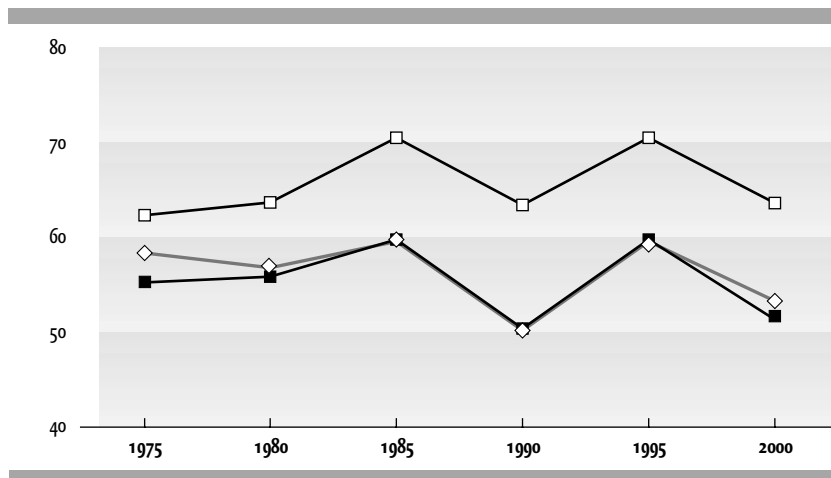
In deze studie ligt empirisch de nadruk op onderzoeken van de huidige stemgeneigdheid en politieke betrokkenheid van de bevolking. Bij gebrek aan geschikte nieuwe gegevens en niet uit belangstelling voor ontwikkelingen worden data uit de tweede helft van de jaren negentig gebruikt. In deze bijlage komen wel ontwikkelingen in de afgelopen decennia aan de orde. Na een korte beschouwing over negatieve houdingen tegenover de politiek sinds 1975 (B1.1) wordt uitvoeriger ingegaan op ontwikkelingen in de politieke interesse en opkomstgeneigdheid sinds 1970 (B1.2).

B1.1 Negatieve houdingen tegenover de politiek 1975-2000

Figuur B1.1 toont ontwikkelingen van de instemming met drie negatieve uitspraken over politiek. De eerste uitspraak getuigt van politiek wantrouwen of cynisme, de andere twee getuigen van een pessimistische visie op de ontvankelijkheid van politici voor de opvattingen van gewone burgers en op de eigen invloed op de politiek. Ze worden in de empirische politicologie vaak beschreven als blijken van een gebrek aan 'politiek zelfvertrouwen'. De instemming met de uitspraken gaat heen en weer, maar toont over de periode van 25 jaar zeker geen stijgende trend.

Op zoek naar de 'toenemende kloof tussen burgers en politiek' werd in een eerdere SCP-publicatie (SCP 1996: 531-535) een uitvoeriger analyse gerapporteerd van ontwikkelingen in de periode 1975-1995 van negatieve opvattingen over de politiek en indicatoren voor politieke betrokkenheid. Daarbij konden twee aspecten van afkeer van de politiek worden onderscheiden: politieke onvrede (een negatieve waardering van het politieke bedrijf die gepaard kan gaan met de wens de politiek te veranderen) en politieke onverschilligheid (het ontbreken van politieke betrokkenheid die niet gepaard hoeft te gaan met negatieve oordelen over politiek en politici). Voor de hele bevolking wees niets op een toenemende kloof: de politieke onvrede lag in 1995 op hetzelfde niveau als twintig jaar daarvoor en de politieke onverschilligheid was niet toe- maar juist afgenomen. Bij de ouderen (55-74-jarigen) was er echter wel een opvallende toename van de politieke onvrede te bespeuren (gecompenseerd dus door enige daling bij de omvangrijkere rest van de bevolking) en de politieke onverschilligheid was het minst gedaald bij jongeren (18-34-jarigen).

Figuur B1-1 Instemming met drie uitspraken over politiek in procenten, 18-74-jarigen

Weergegeven is het percentage respondenten dat het eens in plaats van oneens is met:

- 'Kamerleden letten teveel op het belang van enkele machtige groepen, in plaats van op het algemeen belang'
- 'Ik denk niet dat Kamerleden en ministers veel geven om wat mensen als ik denken'
- ◇— 'Mensen als ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'

Bron: Culturele veranderingen in Nederland (SCP; 1975-2000)

B1.2 Opkomstgeneidheid en politieke interesse 1970-2000

Tabel B1.1 toont ontwikkelingen in het voornemen te gaan stemmen en in de politieke interesse van 1970 tot 2000. De opkomstgeneidheid bij verkiezingen is in kaart gebracht aan de hand van de antwoorden op de vraag wat men zou doen als er 'nu' Kamerverkiezingen zouden zijn. De reactie dat men dan zeker zou gaan stemmen, vertoont schommelingen; anders dan de feitelijke opkomst vertoont ze echter geen neerwaartse trend. De opkomst in 2000 is wel een stuk lager dan in 1995, maar dat verschil is onvoldoende om van een trendbreuk te spreken.¹ De politieke interesse is in de jaren negentig en ook in 2000 groter dan in het midden van de jaren zeventig.

Het is goed mogelijk dat van de ontwikkeling in betrokkenheid een te rooskleurig beeld wordt gegeven vanwege een proces van zelfselectie in het onderzoek. Mensen verschillen niet alleen in hun politieke houdingen en gedragingen, ze verschillen ook in de mededelingen die ze daarover aan een enquêteur zullen doen. Gedrag kan veranderen, maar ook de manier waarop daarover wordt gesproken: de normen van goed gedrag veranderen en daarmee de vertekeningen ten gevolge van 'sociaal wenselijk antwoorden'. Zo zijn er diverse bedreigingen van geldigheid van identieke vragen in enquêteonderzoek in de tijd. Een grote bron van zorgen is de afnemende medewerking van de bevolking aan enquêteonderzoek. Deze kwestie kreeg enkele jaren geleden naar aanleiding van een sceptische publicatie van Visscher (1995) over het Nationaal

Kiezersonderzoek aandacht in bredere kring. Het feit dat politici, journalisten en andere mensen die de publieke opinie 'in het wild' waarnemen een toenemende afkeer van de politiek in de bevolking bespeuren en enquêteonderzoekers steevast met geruststellende bevindingen van een minstens gelijkblijvende en waarschijnlijk stijgende betrokkenheid komen, zou vooral te danken zijn aan een steeds sterkere zelfselectie van politiek geïnteresseerden onder de respondenten van enquêtes, met name bij het kiezersonderzoek. De politiek ongeïnteresseerden zijn ook niet geïnteresseerd in een onderzoek naar politiek en werken daar ook steeds minder aan mee. Om meer zicht te krijgen op deze plausibele selectiviteit, vergeleken we eerder trends in politieke interesse volgens enquêtes die in verschillende mate over politiek gingen. Daarin was wel enige steun te vinden voor de veronderstelde toename van de selectieve non-response. In het onderzoek dat nauwelijks opvattingen over de politiek en maatschappij bevatte, bleef de politieke interesse stabiel, maar zowel in het kiezersonderzoek als in het hier gebruikte onderzoek naar culturele veranderingen was er een stijging. Het laatste duidt erop dat het waarschijnlijk niet zozeer om een specifieke politieke interesse gaat, maar meer om een algemenere betrokkenheid bij wat er speelt in de maatschappij (en een geneigdheid om daar met anderen over te spreken).² Voor het hier gebruikte onderzoek is het waarschijnlijk dat enquêtemoedigheid onder de bevolking vooral heeft toegeslagen bij de politiek minder geïnteresseerden. Als zij in sterkere mate zijn gaan weigeren om aan enquêtes mee te werken, dan is een vertekening van de onderzoeksresultaten in de richting van een toenemende betrokkenheid het gevolg. Gezien de resultaten van ander steekproefonderzoek, waarin deze zelfselectie onwaarschijnlijk is (SCP 1996: 535-537), zal de vertekening niet zo ver gaan dat een feitelijke afname van de politieke betrokkenheid wordt verhuld.

Behalve dat het beeld kan zijn vertekend doordat ongeïnteresseerden minder zijn gaan meewerken aan de enquêtes, kan ook de vraagstelling tot vertekeningen aanleiding hebben gegeven. De vraag naar de politieke interesse is erg subjectief en vraagt in zekere zin om een vergelijking met andere mensen. Als de respondent – mede op basis van berichten over afnemende politieke interesse? – meent dat zijn of haar medeburgers politiek niet zo geïnteresseerd meer zijn, dan hoeft hij of zij zelf ook niet erg geïnteresseerd te zijn om zich minstens een 'normale' politieke interesse toe te schrijven.

De opkomstgeneigdheid kan om diverse redenen hoger zijn dan de feitelijke opkomst. Op het moment van ondervraging zijn echte verkiezingen pas over maanden of jaren te verwachten. Meer dan een waarschijnlijkheid of goed voornemen kan er dan ook niet tot uitdrukking worden gebracht. Onbelemmerd door praktische bezwaren kan men zich ook makkelijk mooier voordoen dan men zou kunnen weten dat men is. Dat zich beter willen voordoen of 'sociaal wenselijk' antwoorden wordt vaak genoemd als oorzaak van het bekende verschijnsel van 'overreporting' van opkomst in enquêtes (zie o.a. Kleinhenz 1995: 73-91).³ De term 'overreporting' kan beter worden gereserveerd voor gerapporteerde opkomst (heeft men gestemd bij vorige verkiezingen?) dan voor

opkomstgeneigdheid. In beide gevallen zal het eerder aangestipte probleem van een selectieve non-respons een factor van betekenis zijn. Waarschijnlijk is het een steeds belangrijker factor. Zowel Nederlandse en Amerikaanse cijferreeksen van de gerapporteerde opkomst in enquêtes van nationale kiezersonderzoeken direct na verkiezingen laten over de afgelopen decennia een groeiende afstand tot de werkelijke opkomstcijfers zien (Burden 1999, Van der Kolk 2001). Een toenemende ondervertegenwoordiging van niet-stemmers in de steekproef is hiervoor een veel waarschijnlijker verklaring dan een toenemende (toegeeflijkheid aan) druk om opkomst te rapporteren.⁴

Afgezien van toevallige factoren zou de betrekkelijk stabiele opkomstgeneigdheid tussen 1970 en 1995 in tabel B1.1 wel eens de resultante kunnen zijn van elkaar compenserende trends van een afnemende sociale druk om te zeggen dat je gaat stemmen en een toenemende selectiviteit van de responsgroep. Te bewijzen valt er met het beschikbare materiaal niets, maar de redelijkheid van deze overwegingen moge voldoende zijn om de cijfers met enige reserve te bezien.

Mannen rapporteren in de hele periode een grotere politieke interesse, maar ze tonen zich niet of nauwelijks meer opkomstgeneigd. Ouderen en hoger opgeleiden zijn voortdurend meer opkomstgeneigd en politiek geïnteresseerder dan jongeren respectievelijk lager opgeleiden. Afgaande op de antwoorden van respondenten van de nationale kiezersonderzoeken na de Kamerverkiezingen van 1971 tot en met 1998, gaan ouderen en hoger opgeleiden ook werkelijk vaker stemmen. Vrouwen gingen in enkele jaren vaker dan mannen naar de stembus. Opmerkelijk is dat in de kiezersonderzoeken het opleidingsniveau in combinatie met politieke kenmerken veel van zijn invloed verliest, terwijl het sekseverschil zich weet te handhaven (Aarts 2000: 68-70).

Figuur B1.2 toont de opkomstgeneigdheid van de generatie die de opkomstplicht tot 1970 nog wel persoonlijk heeft meegemaakt en van de generatie waarvoor dat niet meer het geval was, dat wil zeggen voor mensen die in 1967 nog geen 21 waren en daarom bij de laatste verkiezingen met opkomstplicht niet stemgerechtigd waren. In 1970 was de generatie van na de opkomstplicht 21 (de stemgerechtigde leeftijd in 1970) tot en met 23. In latere jaren zijn de leden van deze generatie minimaal 18 jaar (de stemgerechtigde leeftijd vanaf 1972) en loopt de maximale leeftijd op van 28 in 1975 tot 53 in 2000. Het grote verschil in opkomstgeneigdheid van het begin van de jaren zeventig – toen uitsluitend jongeren de ‘postopkomstplicht generatie’ vormden – is in 1980 verdwenen. Als het verschil tussen de generaties alleen door hun verschillende leeftijds-samenstelling zou worden veroorzaakt, zou het na 1980 verder hebben moeten afnemen (de opkomstgeneratie komt meer en meer in de leeftijd waarin de opkomst weer gaat dalen en in de generatie van na de opkomstplicht wordt het aandeel jongeren steeds kleiner). Van een voortdurend kleiner wordend verschil is echter geen sprake; in 2000 is het gat tussen de beide generaties zelfs groter dan in 1995.

**Tabel B1.1 Stemvoornemen en politieke interesse, 1970-2000, bevolking van 18 jaar en ouder^a
(in procenten)**

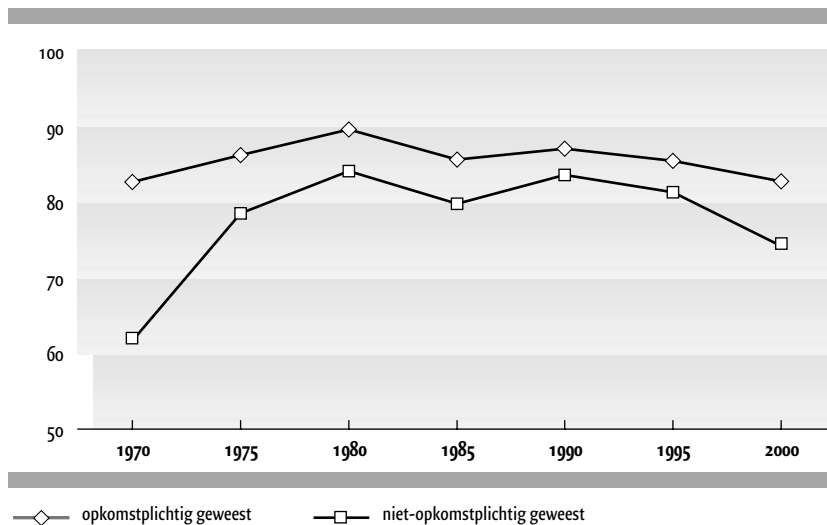
	1970	1975	1980	1985	1990	1995	2000
Zou, als er nu Tweede-Kamerverkiezingen gehouden zouden worden							
gaan stemmen	80	84	88	83	85	83	77
misschien gaan stemmen	6	5	6	6	2	6	9
niet gaan stemmen	14	11	7	11	12	11	14
Zou van zichzelf zeggen dat hij of zij .... is geïnteresseerd in politiek							
sterk	9	7	9	11	12	11	10
gewoon	26	25	30	32	32	32	34
matig	26	30	32	29	27	29	25
weinig	16	20	17	15	15	15	19
praktisch helemaal niet	23	19	12	13	16	13	13
(n)	(1525)	(1786)	(1817)	(1836)	(3614)	(1836)	(1578)
'Zou zeker gaan stemmen':							
mannen	81	86	88	84	85	84	78
vrouwen	80	83	88	81	85	81	76
18-34-jarigen	74	80	84	79	82	79	69
35-54-jarigen	82	86	89	85	87	85	78
55-jarigen en ouderen	89	88	91	86	87	86	83
lager opgeleiden (t/m lbo)	76	81	86	78	81	78	69
middelbaar opgeleiden (mavo-havo)	81	85	89	83	85	83	75
hoger opgeleiden (vwo en hoger)	89	92	89	89	91	89	87
Vindt de eigen politieke interesse 'sterk' of 'gewoon':							
mannen	45	41	46	49	51	49	51
vrouwen	26	24	34	38	37	38	37
18-34-jarigen	37	33	40	40	41	40	34
35-54-jarigen	34	32	39	46	44	46	46
55-jarigen en ouderen	35	29	40	44	45	44	50
lager opgeleiden (t/m lbo)	24	21	30	32	31	32	32
middelbaar opgeleiden (mavo-havo)	39	37	42	43	42	43	42
hoger opgeleiden (vwo en hoger)	55	54	54	60	60	60	58

a In 1970 is de minimale leeftijd 21 (stemgerechtigde leeftijd) en de maximale leeftijd 70, van 1975 tot en met 1985 is de maximale leeftijd 74 jaar. Het jaar 1990 is een gewogen combinatie van de gegevens van 1989 en 1991; in 2000 zijn, evenals in eerdere jaren, alleen mondeling geënquêteerden opgenomen.

Bron: Progressiviteit en conservatisme (1970) en Culturele veranderingen in Nederland (SCP; 1975-2000); respondenten met geldige antwoorden op alle gebruikte vragen.

Waarschijnlijk is er dus wel sprake van enig generationeel verschil in opkomstgeneigdheid. Er lijkt echter weinig reden om uitsluitend aan de al of niet ondervonden opkomstplicht invloed toe te kennen. In tabel B1.1 zagen we bij de 18-34-jarigen de grootste daling in opkomstgeneigdheid tussen 1995 en 2000. Wat de na Kamerverkiezingen meegedeelde opkomst aangaat, constateert Aarts (2000: 68) op basis van de nationale kiezersonderzoeken een daling bij personen die na 1981 kiesgerechtigd werden.

Figuur B1-2 Opkomstgeneigdheid in de generaties van voor en na de opkomstplicht: 'gaan stemmen als er Kamerverkiezingen zouden zijn', in procenten

Bron: Culturele veranderingen in Nederland (SCP; 1975-2000)

Op diverse terreinen blijken jongeren het sterkst te reageren op maatschappelijke veranderingen en manifesteren zij het sterkst de tijdgeest (de jeugd als 'seismograaf'). Als de politiek als saai wordt ervaren en stemmen onbelangrijk wordt gevonden, zullen zij bij verkiezingen gemakkelijker, ongehinderd door de macht der gewoonte, thuisblijven. Het niet gaan stemmen kan vervolgens een gewoonte en dus een generatiekenmerk worden.⁵

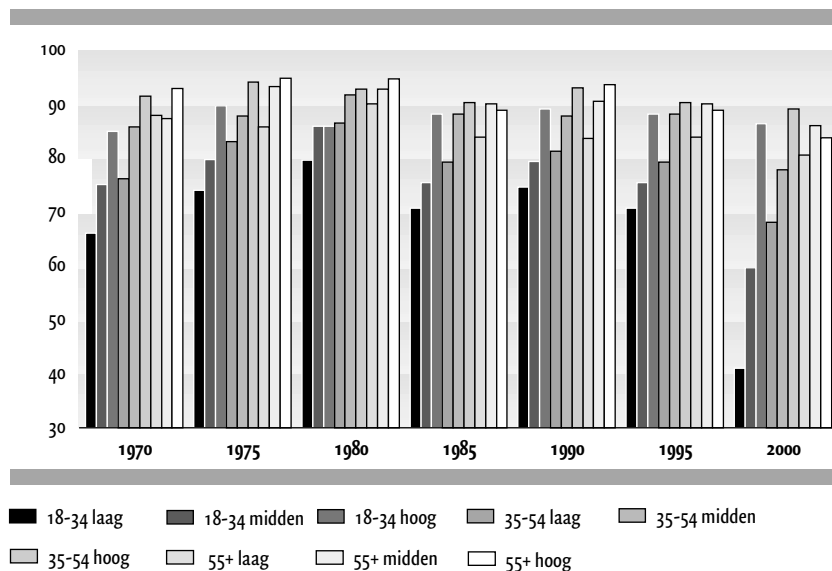
In tabel B1.1 bleek een hoger opleidingsniveau gepaard te gaan met een grotere opkomstgeneigdheid. Jongeren zijn tegenwoordig hoger opgeleid dan dertig jaar geleden en dat maakt de aanzienlijk lagere opkomst van de jongste leeftijdsgroep in 2000 nog opmerkelijker. In de enquête van 1970 was 40% van de 18-34-jarigen laag en 26% hoog opgeleid; in de enquête van 2000 was 20% laag opgeleid en 48% hoog opgeleid. Door deze verandering had de opkomstgeneigdheid sterk kunnen stijgen, maar ze is gedaald. Wat is er gebeurd? Figuur B1.3 en B1.4 tonen voor gecombineerde

opleidings- en leeftijdscategorieën de ontwikkelingen in opkomstgeneigdheid en politieke interesse tussen 1970 en 2000.

De algemene regel dat men vaker gaat stemmen naarmate het opleidingsniveau hoger is, blijkt alleen in de jongste leeftijdsgroep voortdurend op te gaan; in de middengroep zijn er soms nauwelijks verschillen te zien en de oudsten vormen, althans in de steekproef, meer dan eens een uitzondering op de regel. Verschillen gerelateerd aan het op jongere leeftijd gevolgde onderwijs worden bij de ouderen wellicht vaker uitgewist door andere invloeden, of omgekeerd: bij de jongeren worden opleidingsverschillen minder gedempt door via andere buitenschoolse instituties en tradities doorgegeven participatienormen. Ook in Duitsland vindt men bij jongeren in opkomst(voornemen) grotere opleidingsverschillen dan bij ouderen (Hoffmann-Lange 2000). Opvallend in figuur B1.3 zijn de veranderingen in de jongste groep tussen 1995 en 2000. De opkomstgeneigdheid op het hoogste opleidingsniveau blijft op peil, maar ze daalt substantieel op het middelbare opleidingsniveau (van 75 naar 60%) en dramatisch op het laagste opleidingsniveau (van 71 naar 41%). Een dergelijke grote verandering zal niet uitsluitend voortkomen uit een massale verandering in stemvoornemens, maar ook uit een 'cultuuromslag': het is niet gek meer om te zeggen dat men niet gaat stemmen.⁶

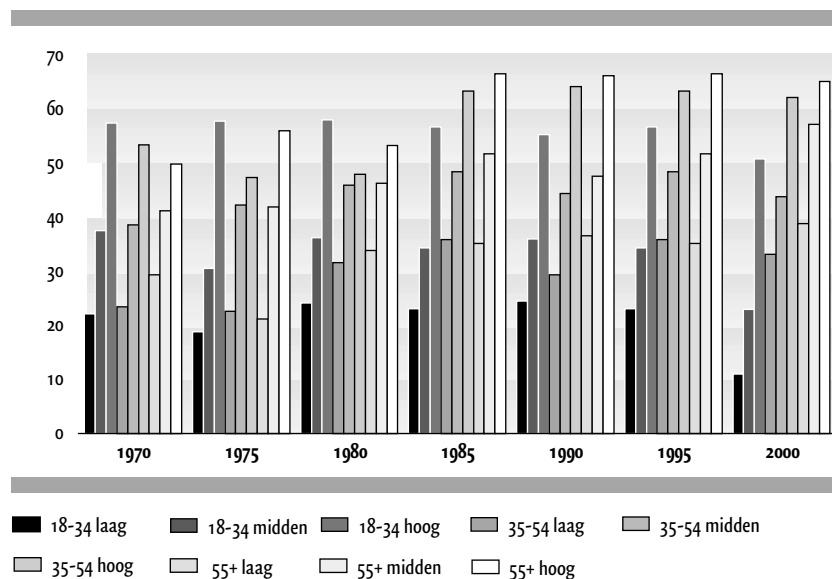
Wat de politieke interesse betreft (figuur B1.4), doet de regelmaat van verschillen in opleidingsniveau zich wel voortdurend in alle leeftijdsgroepen voor. Bij de hogeropgeleiden toont de jongste leeftijdsgroep vanaf 1985 minder belangstelling dan de andere leeftijdsgroepen. Bij de lageropgeleiden was de jongste groep altijd al het minst geïnteresseerd en treedt tussen 1995 en 2000 nog een verdere daling op.

Figuur B1-3 Opkomstgeneigdheid in opleiding-leeftijdcombinaties

Bron: Culturele veranderingen in Nederland (SCP; 1975-2000)

Figuur B1-4 ('Sterke' en 'gewone') politieke interesse in opleiding-leeftijdcombinaties

Bron: Culturele veranderingen in Nederland (SCP; 1975-2000)

B2 (bij hoofdstuk 2) Niet-stemmers, non-respondenten en stedelijkheid

In hoofdstuk 2 bleek dat het percentage niet-stemmers in de door ons gebruikte data niet overeenkomt met het werkelijke percentage mensen dat niet aan de verkiezingen van mei 1998 heeft deelgenomen (in plaats van de 27% die in werkelijkheid niet gaat stemmen is dat in onze data slechts 10%). Wanneer deze ondervertegenwoordiging zich in alle geledingen en op alle kenmerken in dezelfde mate zou voordoen, zou dit op zichzelf geen probleem zijn. Hier gaat de interesse immers uit naar relaties tussen niet-opkomstgeneidheid en andere kenmerken. Wanneer echter bij een bepaalde groep de ondervertegenwoordiging groter is dan in werkelijkheid, en bovendien groter dan bij andere groepen, zou een scheef en verkeerd beeld kunnen ontstaan van deze relaties als gevolg van de selectieve non-respons.

Verder bleek dat er nauwelijks onderscheid wordt gevonden naar stedelijkheid als het gaat om percentages niet-stemmers. Dit is op zijn minst verassend omdat die verschillen er wel zijn als gekeken wordt naar de echte verkiezingsuitslagen. Dan blijkt in de grote steden de opkomst veel lager te zijn dan op het platteland.

Dit is zorgwekkend omdat het een indicatie kan zijn dat de door ons gebruikte data niet voor opkomstonderzoek te gebruiken zijn. Als verschillen die er in werkelijkheid wél zijn niet gevonden worden, is er een probleem. Eén oorzaak van het feit dat geen verschillen in opkomstintentie gevonden wordt tussen de stedelijkheidsklassen zou kunnen zijn dat niet-stemmers vaker deelname aan de enquête hebben geweigerd dan stemmers en bovendien vaker in stedelijke gebieden wonen (selectieve non-respons). Daarnaast zijn er nog twee andere; de volgende (mogelijke) oorzaken worden behandeld voor het niet vinden van verschillen naar stedelijkheid:

- 1 De gebruikte opkomstindicator deugt niet.
- 2 De indeling naar stedelijkheidsklassen is niet geschikt voor dit onderzoek.
- 3 Non-respons is de oorzaak

In de volgende paragrafen zullen de mogelijkheden één voor één worden behandeld.

B2.1 Is de opkomstindicator niet goed?

Dat er geen verschillen zijn in opkomstintentie tussen de stedelijkheidsklassen kan te maken hebben met de vraag die gebruikt wordt om niet-stemmers te definiëren. Een gebruikelijke vraag om dit te doen is: 'Als er nu verkiezingen zouden zijn, zou u dan gaan stemmen?', eventueel gevolgd door 'Op welke partij zou u dan stemmen?' In dit onderzoek zijn beide vragen echter gecombineerd tot een enkele vraag: 'Stel dat er nu verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden worden gehouden. Op welke partij zou u dan stemmen?'.

In plaats van één vraag die vrij duidelijk opkomstintentie meet, lijkt de door ons gebruikte vraag zich meer te richten op partijvoorkeur: 'u gaat natuurlijk stemmen, maar op welke partij?'. Het kan zijn dat vaker een 'sociaal wenselijk' antwoord wordt gegeven, doordat de vraag impliceert dat de respondent gaat stemmen. Een dergelijk 'intervieweffect' (mensen zeggen dat ze zullen gaan stemmen / gestemd hebben,

terwijl ze dat in werkelijkheid niet hebben gedaan) is niet ongebruikelijk in onderzoek naar opkomst en stemgedrag (Van der Kolk 2001).

Dit kan een verklaring zijn voor het algemeen lagere percentage niet-stemmers dat in dit onderzoek wordt gevonden, vergeleken met het werkelijke percentage niet-stemmers. Het geeft echter geen verklaring voor het niet vinden van verschillen naar stedelijkheid. Er zijn immers geen aanwijzingen dat in grote steden meer sociaal wenselijke antwoorden worden gegeven dan in kleine dorpen (of omgekeerd).

Bovendien is het percentage niet-stemmers in de door ons gebruikte data hoger dan bijvoorbeeld in het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) het geval was voor 1998. In dat jaar zijn voor het NKO de respondenten in twee fases ondervraagd. De eerste 'golf' vond plaats in de twee maanden voor de verkiezingen, de tweede in de twee maanden erna. Bij de eerste golf werd gevraagd naar de stemintentie en bij de tweede naar het stemgedrag.

In beide gevallen werd een duidelijk onderscheid gemaakt tussen opkomst en partijvoorkeur; of mensen zouden gaan stemmen, dan wel daadwerkelijk hebben gestemd, ging vooraf aan de vraag op welke partij dat zou zijn (geweest is).

In beide gevallen is het percentage niet-stemmers volgens tabel B2.1 voor de verschillende stedelijkheidsklassen nagenoeg gelijk. Het niveau van het werkelijke stemgedrag ligt bij het NKO iets hoger dan van de stemintentie, maar dat komt waarschijnlijk vooral doordat het eerste geen hypothetische vraag is, maar een vraag gericht op werkelijk gedrag. Overigens komt het (gerapporteerde) opkomstgedrag van bijna 90% van de respondenten overeen met hun intentie.⁷

Tabel B2.1 Niet-stemmers volgens diverse bronnen (ongewogen gegevens)

	NKO stemintentie	NKO stemgedrag	CV stemintentie	POLS stemintentie	werkelijk % niet-stemmers
zeer sterk stedelijk	7,8	10,6	10,1	10,9	33
sterk stedelijk	7,8	10,6	11,2	10,7	29
matig stedelijk	7,2	7,9	8,6	10,1	26
weinig stedelijk	6,6	9,3	13,4	10,5	23
niet stedelijk	7,6	7,5	8,4	9,8	21
allen	7,4	9,2	10,5	10,4	27

Bron: SKON (NKO 1998), SCP (Culturele Veranderingen 1998, 18 jaar of ouder), CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Ook in een andere enquête van het SCP (Culturele Veranderingen - CV) zijn de vragen naar opkomst en partijkeuze gescheiden. Hier is weliswaar onderscheid te zien in opkomstintentie tussen de stedelijkheidsklassen, maar de verschillen zijn anders dan op basis van de werkelijke opkomst zou worden verwacht: in dat onderzoek is het percentage niet-stemmers in de weinig stedelijke gebieden het grootst (zie tabel B2.1).

Het is met de beschikbare gegevens lastig te achterhalen welke invloed de vraagstelling heeft en of de gebruikte vraag een goede is. Er is echter geen aanleiding te veronderstellen dat met een andere vraag wél verschillen tussen stedelijkheidsklassen gevonden zouden worden. Twee enquêtes waar de opkomstintentie los wordt gekoppeld van de partijkeuze, het NKO en Culturele Veranderingen, laten eveneens nauwelijks onderscheid naar stedelijkheid zien.

Dit brengt ons bij de vraag of de gebruikte indeling van gemeenten in stedelijkheidsklassen wel een goede indeling is.

B2.2 Is de indeling naar stedelijkheidsklassen niet geschikt?

Een andere mogelijkheid is dat de indeling naar stedelijkheid niet geschikt is om grote verschillen tussen regio's of typen gemeenten te laten zien. De CBS-indeling naar stedelijkheidsklassen is gebaseerd op de adressendichtheid van de omgeving. Er worden 5 klassen onderscheiden:

1	zeer sterk stedelijk	omgevingsadressendichtheid van 2.500 adressen per km ²
2	sterk stedelijk	1.500 – 2.500 adressen
3	matig stedelijk	1.000 – 1.500 adressen
4	weinig stedelijk	500 – 1.000 adressen
5	niet stedelijk	minder dan 500 adressen

Een gemiddelde stedelijkheid voor een gemeente is niet per definitie geldig voor alle wijken van die gemeente. Zo kan een landelijk gebied aan de rand van een grote stad 'niet stedelijk' zijn, terwijl de stad als geheel 'zeer sterk stedelijk' is. Het omgekeerde kan opgaan voor wijken van dorpen die tegen een grote stad aan liggen. Met andere woorden: sterk stedelijke gebieden bevinden zich niet altijd in de grote steden, net zo min als weinig stedelijke gebieden zich per definitie op het platteland bevinden. Bovendien bestaat de klasse 'zeer sterk stedelijk' niet uitsluitend uit de vier grote Nederlandse gemeenten. Misschien is het dan ook beter te kijken naar de gemeentegrootte (afgemeten aan het aantal inwoners per gemeente).

Volgens de CBS gemeentestatistiek waren er in 1998 in totaal 529 gemeenten. Onder de 12 zeer sterk stedelijke gemeenten bevinden zich de drie grootste gemeenten (met meer dan 250.000 inwoners), maar ook een aantal kleinere gemeenten: twee hebben 20.000 - 50.000 inwoners (zie tabel B2.2). Steden van de laatste omvang zijn in alle stedelijkheidsklassen terug te vinden. Een afnemend percentage niet-stemmers met het kleiner worden van de gemeente, zal met een uitsplitsing naar stedelijkheid dus niet per definitie worden weergegeven.

De vraag is of de gemeentegrootte beter de verschillen in opkomstintentie weergeeft. Uit de CBS gemeentestatistiek zijn ook de werkelijke aantallen stemmers per gemeente te halen bij de Tweede Kamer verkiezingen van 1998.⁸ Volgens deze gegevens is 73% gaan stemmen.

Tabel B2.2 Verdeling van twee stedelijkheids klassen naar gemeentegrootte (1998)

	zeer sterk stedelijk	sterk stedelijk	matig stedelijk	weinig stedelijk	niet stedelijk
<5000 inwoners	0	0	0	2	18
5.000-10.000	0	0	1	37	68
10.000-20.000	0	1	16	82	89
20.000-50.000	2	18	57	60	20
50.000-100.000	3	18	11	1	0
100.000-150.000	2	9	3	1	0
150.000-250.000	2	4	1	0	0
>250.000 inwoners	3	0	0	0	0
totaal aantal gemeenten	12	50	89	183	195

Bron: CBS gemeentestatistiek 2000 (SCP-bewerking)

In tabel B2.3 staat de relatie tussen het werkelijk aantal niet-stemmers op basis van de gemeentestatistiek en het percentage niet-stemmers dat gevonden wordt in de hier gebruikte databestanden. Bij de verkiezingen in 1998 was er in werkelijkheid een verschil van 12 procentpunt tussen de zeer sterk en de niet stedelijke gemeenten.

Tabel B2.3 Niet-stemmers in werkelijkheid en volgens de gebruikte enquêtes

	werkelijk percentage niet-stemmers	percentage niet- stemmers in POLS
gemeentegrootte		
<5000	15	8
5 – 10	21	10
10 – 20	22	10
20 – 50	25	11
50 – 100	28	12
100 – 150	29	11
150 – 250	30	11
>250.000	37	13
stedelijkheid van de gemeente		
zeer sterk stedelijk	33	12
sterk stedelijk	29	11
matig stedelijk	26	10
weinig stedelijk	23	11
niet stedelijk	21	10
gemiddelde voor Nederland	27	11

Bron: CBS gemeentestatistiek 2000 en POLS 1997, 1998, 1999 (SCP-bewerking)

In het hier gebruikte databestand is dit verschil slechts 2 procentpunt. Anders gezegd: het percentage niet-stemmers in zeer sterk stedelijke gebieden is in werkelijkheid 1,6 keer zo hoog als in niet stedelijke gebieden, terwijl dat in de hier gebruikte data slechts 1,2 keer zo hoog is.

Bekeken naar gemeentegrootte, is het verschil tussen de grootste en kleinste gemeenten in werkelijkheid 22 procentpunt, terwijl dat in de hier gebruikte bestanden slechts 5 procentpunt is. In werkelijkheid is het percentage niet-stemmers dus 2,5 keer hoger in grote gemeenten dan in kleine, wat in de door ons gebruikte data slechts 1,6 keer is. Hoewel het percentage niet-stemmers uitgesplitst naar gemeentegrootte iets beter de werkelijke verhoudingen weerspiegelt, zijn ook hier de verschillen verhoudingsgewijs niet gelijk. Bovendien doet het probleem zich sterker voor in de grotere gemeenten: de verhouding is daar schever dan in kleinere gemeenten.

Dit bij elkaar kan er op wijzen dat niet-stemmers vaker niet deelgenomen hebben aan de door ons gebruikte enquête en dat dit in grote steden vaker het geval is dan elders. Of de non-respons een oorzaak kan zijn, dat zich bovendien sterker voordoet in grote steden, komt in de volgende paragraaf aan de orde.

B2.3 Is non-respons de oorzaak?

Non-respons in relatie tot opkomst is vooral naar aanleiding van discussies over het Nationaal Kiezersonderzoek de laatste jaren een onderwerp geworden dat in bredere kring aandacht heeft gekregen. Het zou gaan om selectieve non-respons veroorzaakt door het feit dat politiek ongeïnteresseerden minder vaak zouden meedoen aan onderzoek dat zich richt op politieke onderwerpen (Visscher 1995). Uit non-respons onderzoek op het Nationaal Kiezersonderzoek (NKO) blijkt dat 'de opkomstintentie daalt naarmate een respondent minder bereid is mee te doen met het gehele onderzoek' (Van der Kolk 2001: 159) en dat de uitval inderdaad "selectief is" (Van der Kolk 2000: 231). Non-respons beperkt zich niet alleen tot kiezersonderzoek: nagenoeg al het onderzoek, en niet alleen in Nederland, heeft te maken met een teruglopend aantal mensen dat bereid is deel te nemen. Het hier gebruikte onderzoek is geen kiezersonderzoek, maar er is wel sprake van non-respons.⁹

Non-respons is een vorm van ontbrekende data, en kan betrekking hebben op één of meerdere vragen (item non-respons) of op een gehele vragenlijst die niet is ingevuld (unit non-respons). Er zijn verschillende soorten te onderscheiden. Ten eerste kan het zijn dat er sprake is van een ontbrekend antwoord dat 'missing complete at random' wordt genoemd. Op één vraag heeft iemand niet geantwoord, wat willekeurig is gebeurd en geen relatie heeft met antwoorden op andere vragen of met kenmerken die niet opgenomen zijn. Daarnaast kan er sprake zijn van 'missing at random': of een vraag door de respondent niet is beantwoord kan samenhangen met antwoorden op andere vragen, maar niet met 'onbekende kenmerken'. Hier is bijvoorbeeld sprake van als de kans dat je een vraag beantwoord afhankelijk is van leeftijd of opleiding. Deze vorm

van ontbrekende data wordt ook wel *ignorable nonresponse* genoemd. In dit geval kan de non-respons verklaard worden door andere kenmerken in een onderzoek en kun je met behulp van een statistisch model de non-respons negeren (bijvoorbeeld door te wegen). Ten slotte is er de *nonignorable nonresponse*. Hierbij hangt de kans op een antwoord af van kenmerken die onbekend zijn, en/of niet in het onderzoek zitten. Bijvoorbeeld: mensen met de hoogste inkomens weigeren vaak hun inkomen te geven. Hierdoor is de kans op een antwoord op de inkomensvraag afhankelijk van het antwoord (ic het inkomen), en ontbreekt het voor de hoogste inkomens.

Op zichzelf hoeft het geen probleem te zijn als (veel) mensen niet deelnemen aan enquêtes. Als in alle bevolkingsgroepen een even groot percentage mensen deelname weigert, zijn de gegevens nog steeds representatief en kunnen uitspraken worden gedaan over kenmerken die zij hebben en over relaties tussen die kenmerken. Het wordt een ander verhaal als specifieke groepen niet deelnemen. Als bijvoorbeeld mannen vaker deelname weigeren dan vrouwen, ontstaat een ondervertegenwoordiging van mannen. Ook dit is nog geen probleem als de mannen die wel deelnemen lijken op de mannen die niet deelnemen. In dat geval kunnen de gegevens gewogen worden. Omdat de werkelijke verhouding tussen mannen en vrouwen in Nederland bekend is, krijgen in bovenstaand voorbeeld de mannen die wel aan de enquête hebben deelgenomen een groter gewicht dan vrouwen, waarna hun verhouding in de enquête overeenkomt met de werkelijkheid. Zo kan een steekproef representatief worden gemaakt op dat kenmerk. De hoop is dat zo ook de representativiteit van andere kenmerken toeneemt en bevindingen beter generaliseerbaar zijn.

Als de mannen die niet aan de enquête deelnemen echter afwijken van de mannen die wel deelnemen, is er een probleem. De mannen die in de data voorkomen, en waarmee de analyses worden gedaan, zijn dan niet representatief voor alle mannen.

Dat in POLS geen verschillen gevonden worden in opkomstpercentage tussen stedelijkheidsklassen, kan te maken hebben met een dergelijke selectieve non-respons. In dat geval is onder de niet-respondenten in de stedelijke gebieden het percentage niet-stemmers groter dan onder de mensen die wel aan de enquête deelnamen. Vooral in de stedelijke gebieden worden immers minder niet-stemmers gevonden dan op basis van de werkelijke percentages verwacht zou worden. In deze paragraaf wordt de mogelijkheid verkend van selectieve non-respons in stedelijke gebieden.

Er kunnen twee redenen zijn waarom iemand de vragenlijst niet heeft ingevuld: hij was onbereikbaar (de enquêteur heeft geen contact kunnen leggen) of hij weigerde aan het onderzoek mee te doen. In het eerste geval gaat het vooral om mensen die vaak niet thuis zijn, bijvoorbeeld omdat ze werken, 's avonds uit gaan, etc. Uit analyses van non-respons bij het AVO, dat momenteel door het SCP wordt uitgevoerd, blijkt dat "bewoners van (grote) steden, flatbewoners, 18-34 jarigen, alleenstaanden of kinderloze paren, hoog opgeleiden en werkenden" vaker niet thuis zijn (Stoop 2001).

In het tweede geval gaat het om mensen waarmee wel contact is geweest, maar die niet aan het onderzoek deel willen nemen. Uit het SCP-non-respons onderzoek blijkt: ‘stadsbewoners, flatbewoners en ouderen weigerden relatief vaak mee te doen’ (idem). Bovendien ‘scoren ze ook minder hoog op de batterij vragen naar sportdeelname. [...] De weigeraars hebben minder vaak een PC, lezen minder vaak boeken en gaan minder vaak naar concerten’ (idem). De conclusie is dan: ‘uit deze eerste inspectie lijkt een voorzichtig beeld te rollen van weigeraars die iets minder participeren dan de rest van de bevolking’ (idem). Het lijkt dus vooral te gaan om geïsoleerde mensen, wat ook uit non-respons literatuur naar voren komt: ‘Multiple indicators of social integration (or isolation) share strong marginal effects on cooperation.’ (Groves en Couper, p. 152).

Er zijn een paar overeenkomsten tussen echte weigeraars en mensen met wie de enquêteur geen contact kreeg: zij komen relatief vaak voor in grote steden en wonen vaak in een flat.

Uit non-respons gegevens van het CBS blijkt inderdaad dat in de meest stedelijke gebieden de non-respons hoger is dan in andere gebieden (zie tabel B2.4). Het responspercentage in zeer sterk stedelijke gebieden is met minder dan 50% respons lager dan in niet stedelijke gebieden, waar bijna 70% aan de enquête deelnam.¹⁰

Door middel van weging wordt er voor gezorgd dat dit verschil in de data verdwijnt: mensen uit zeer sterk stedelijke gebieden krijgen een groter gewicht dan mensen in niet stedelijke gebieden.¹¹ Desondanks worden geen verschillen gevonden naar opkomstintentie tussen de stedelijkheidsklassen. Dit komt doordat de weging hierop geen effect heeft: er wordt immers niet naar opkomst gewogen, zodat de gevonden verschillen tussen de stedelijkheidsklassen niet veranderen.¹² Er blijven dus minder niet-stemmers in de grote steden dan verwacht zou worden op basis van de werkelijke opkomstcijfers.

Tabel B2.4 Non-respons per stedelijkheidsklassen

	respons	weigering	geen contact	taalbarrière	verhuisd
zeer sterk stedelijk	48,4	21,9	19,2	2,4	3,4
sterk stedelijk	59,6	22,2	10,2	1,3	2,1
matig stedelijk	63,5	21,6	7,6	0,9	1,9
weinig stedelijk	66,0	21,6	6,8	0,4	1,2
niet stedelijk	68,0	21,4	5,5	0,3	1,0
Nederland totaal	61,4	21,7	9,6	1,0	1,9

Bron: POLS 1997 en 1998 (CBS-notitie)

Uit de tabel blijkt verder dat de verschillen in non-respons niet zozeer voortvloeien uit de weigering van benaderde personen (dat percentage is nagenoeg gelijk bij verschillende stedelijkheidsklassen), maar dat ze zijn ontstaan doordat de enquêteur geen contact kreeg. Gelet op de eerder genoemde kenmerken van dergelijke non-respondenten, zou dit impliceren dat het vooral gaat om werkzame mensen met veel uithuizige activiteiten. In hoofdstuk 2 bleek echter dat deze mensen juist vaker *wel* gaan stemmen. In de grote steden zouden we dan niet te maken hebben met een oververtegenwoordiging van de stemmers, maar van de niet-stemmers.

Aan de andere kant lijkt de groep non-respondenten waarmee geen contact is geweest over het algemeen op de groep die wel aan de enquête deelnam. Dit in tegenstelling tot de weigeraars, die over het algemeen afwijken van de respondenten.¹³ Zo blijkt uit het non-responsonderzoek bij het NKO dat er verschillen zijn als het gaat om politieke interesse en opkomstgeneigdheid (zie tabel B2.5).

Tabel B2. Een vergelijking tussen verschillende groepen (non)respondenten bij het NKO (in percentages)

	volledige deelname	geen contact	weigeraars
interesse (zeer en tamelijk)	75,8	62,2	49,9
opkomst GR verkiezingen (wel)	73,8	67,5	64,0
opkomstintentie TK verkiezingen (wel)	93,6	90,4	84,8

Bron: Van der Kolk (2000: 230)

Bovendien bleek in hoofdstuk 2 dat de opkomstverschillen tussen mensen die wel of geen uitgaansactiviteiten ontplooiën en wel of niet werken niet bijzonder groot zijn (na correctie voor andere kenmerken zoals opleiding en tevredenheid), terwijl de verschillen naar politieke interesse wel groot zijn. Als de politieke interesse onder weigeraars dus laag is en zij vaker niet gaan stemmen, ligt het voor de hand dat dit een te laag percentage niet-stemmers in het onderzoek tot gevolg heeft.

De volgende vraag is of dit proces in stedelijke gebieden sterker speelt dan elders. Omdat geen gedetailleerde gegevens beschikbaar zijn over de non-respondenten in het hier gebruikte onderzoek, kunnen hierover niet met zekerheid uitspraken worden gedaan. Toch kan er met de beschikbare gegevens wel iets over worden gezegd.

Zo blijkt uit gegevens van het CBS dat er verschillen zijn naar achtergrondkenmerk en naar stedelijkheid tussen non-respondenten in het door ons gebruikte onderzoek: 'Geslacht, leeftijd, burgerlijke staat en stedelijkheid zijn dus in enige mate bepalend voor de kans op respons. De laagste respons zien we bij de gescheiden mannen in de grote steden (38,7%), de hoogste respons bij de getrouwde vrouwen in de niet-stedelijke gebieden (68%).' (ongepubliceerde CBS notitie).

Voor het jaar 1999 is het mogelijk om nader onderzoek te doen naar kenmerken van buurten waar non-respondenten wonen.¹⁴ Daarbij wordt gebruik gemaakt van een index voor de sociaal-economische status van de buurt, waarin inkomen, opleiding en arbeidsmarktpositie opgenomen worden. De index is ingedeeld in drie groepen: buurten met een lage, een gemiddelde en een hoge sociaal-economische status.¹⁵ Zoals uit tabel B2.6 blijkt, is de non-respons het hoogst in zeer sterk stedelijke buurten met een lage sociaal-economische status. Bovendien springen de zeer sterk stedelijke gebieden er in alle gevallen ongunstig uit; zelfs in zeer sterk stedelijke gebieden met een hoge status is het percentage non-respondenten 15 procentpunt hoger dan in niet stedelijke gebieden met een lage status.

Tabel B2.6 Percentage non-respons naar stedelijkheid en sociaal-economische achterstand van de wijk

	Nederland geheel	stedelijkheid				
		zeer sterk stedelijk	sterk stedelijk	matig stedelijk	weinig stedelijk	niet stedelijk
lage sociaal-economische status	54	61	51	48	50	40
gemiddelde sociaal-economische status	43	54	47	43	40	38
hoge sociaal-economische status	41	55	43	39	39	41
gemiddeld percentage non-respons	44	56	47	42	40	38

Bron: CBS (POLS 1999) (SCP-bewerking)

Daarnaast kan iets gezegd worden over sociaal-demografische en fysieke buurtkenmerken. In tabel B2.7 blijkt dat non-respondenten vooral wonen in buurten met een tamelijk lage sociaal-economische status, waar veel flats staan. Bovendien zijn deze buurten overwegend in de (zeer) sterk stedelijke gebieden te vinden.¹⁶

Als de veronderstelling klopt dat er buurten zijn waar mensen zowel minder aan enquêtes deelnemen, als minder gaan stemmen, zouden de buurten waar in dit onderzoek veel niet-stemmers gevonden worden overeen moeten komen met bovenstaande buurten. Op het eerste gezicht lijkt dit wellicht vreemd. Want als de veronderstelling inderdaad klopt, zijn er in het meest extreme geval geen gegevens bekend over buurten met niet-stemmers; zij hebben immers niet aan de enquête deelgenomen. Dit is uiteraard zeer onwaarschijnlijk; niet alle niet-stemmers zijn non-respondenten (zoals ook omgekeerd niet alle non-respondenten niet-stemmers zijn).¹⁷ Als overeenkomende buurtkenmerken gevonden worden betekent dat, dat er in die buurten sprake is van een onderschatting van het percentage niet-stemmers.

Tabel B2.7 Percentage non-respondenten naar enkele sociaal-demografische- en woningkenmerken van de buurt.

	0%	1-10%	11-20%	21-30%	31-40%	41-50%	51-60%
% flats met minder dan 5 verdiepingen	38	43	49	53	52	55	66
% flats met meer dan 4 verdiepingen	41	48	47	49	48	54	58
% gezinnen met kinderen jonger dan 10	x	49	47	43	41	43	x
% tweeverdieners	44	49	46	41	42	37	35
% mensen zonder betaalde baan	42	43	56	70	x	x	x
% mensen van buitenlandse afkomst	38	44	55	64	68	x	x
		zeer weinig	weinig	minder dan gemiddeld	gemiddeld	meer dan gemiddeld	veel
% laag opgeleiden		43	44	44	43	45	46
		alles huur	grootste deel huur	evenveel als koop	grootste deel koop	alles koop	
woningen		60	52	44	39	39	
	<500	500-600	600-700	700-800	800-900	900-999	>1000
huurprijzen	52	45	42	42	43	43	48
	minder dan 100.000	100-150	150-200	200-250	250-300	300-350	meer dan 350.000
kooprijzen	55	54	50	43	41	42	47

X = minder dan vijftien buurten. Leesvoorbeeld: in buurten waar geen flats met minder dan 5 verdiepingen staan is het percentage non-respondenten 38; in buurten waar 1-10% van de woningen een dergelijke flat is dat 43%.

Bron: WMD 1998; CBS (POLS 1999) (SCP-bewerking)

Eerder was al te zien welke kenmerken buurten hebben waar veel non-respondenten wonen. Door koppeling van de enquêtegegevens aan de buurtgegevens kan bekeken worden in welk soort buurten niet-stemmers wonen.

Samengevat kan gesteld worden dat niet-stemmers wonen in buurten die een lage sociaal-economische status hebben, waar veel flats staan met een lage huur of koopprijs (zie tabel B2.8). Dit beeld wordt bevestigd door een recent onderzoek naar opkomst in Rotterdam, waarbij een relatie werd gelegd met de welstand van een buurt (Van Rhee, 2002). Daaruit komt eveneens naar voren dat inwoners van lage welstandswijken minder vaak gaan stemmen dan inwoners van hoge welstandswijken.¹⁸ Hoewel dit onderzoek gemeenteraadsverkiezingen betreft (die van maart 2002), is het interessant omdat hier geen gebruik is gemaakt van survey-gegevens, maar van stembureau-administraties. Deze zijn gekoppeld aan de gemeentelijke basisadministratie. Hierdoor ontstaat een beeld van individuele en geografische kenmerken van werkelijke (niet-)stemmers.

Tabel B2.8 percentage niet-stemmers naar enkele sociaal-demografische- en woningkenmerken van de buurt.

	0%	1-10%	11-20%	21-30%	31-40%	41-50%	51-60%
% flats met minder dan 5 verdiepingen	11	10	12	12	14	13	15
% flats met meer dan 4 verdiepingen	11	11	11	11	12	11	13
% gezinnen met kinderen jonger dan 10	x	8	11	11	10	10	x
% tweeverdieners	x	13	12	10	9	9	15
% mensen zonder betaalde baan	6	11	15	18	x	x	x
% mensen van buitenlandse afkomst	10	11	14	18	14	17	x

	zeer weinig	weinig	minder dan gemiddeld	gemiddeld	meer dan gemiddeld	veel	
% laag opgeleiden		8	9	10	11	13	16

	alles huur	grootste deel huur	even als koop	veel koop	grootste deel koop	alles koop
woningen		15	13	11	10	8

	<500	500-600	600-700	700-800	800-900	900-999	>1000
huurprijzen	13	11	11	10	9	9	5

	minder dan						meer dan
	100.000	100-150	150-200	200-250	250-300	300-350	350.000
kooprijzen	17	15	13	11	10	8	6

X= minder dan vijftien buurten. Leesvoorbeeld: in buurten waar geen flats met minder dan 5 verdiepingen staan, gaat 11% niet stemmen; in buurten waar 1-10% van de woningen een dergelijke flat is, gaat 10% niet stemmen.

Bron: WMD 1998; CBS (POLS 1997-1999) (SCP-bewerking)

Het blijkt dat de kenmerken van buurten waar niet-stemmers wonen sterk lijken op kenmerken van buurten waar non-respondenten wonen. Anders gezegd: voor een belangrijk deel wonen niet-stemmers, die wel responderen, in buurten waar ook veel mensen wonen die niet responderen. Aangezien op basis van het percentage non-respondenten per stedelijkheidsklasse de conclusie is dat veel niet-stemmers niet responderen (wat ook al uit het NKO non-respons onderzoek bleek), is de implicatie dat in deze buurten in werkelijkheid een groter aandeel mensen niet gaat stemmen dan in ons onderzoek gevonden wordt. Bovendien bevinden deze buurten zich vooral in (zeer) sterk stedelijke gebieden; juist waar op basis van de werkelijke opkomst een hoger percentage niet-stemmers verwacht werd.

In dergelijke buurten spelen, naast individuele kenmerken, ook omgevingskenmerken een rol. Zo gaat bijvoorbeeld van de hoog opgeleiden gemiddeld 4% niet stemmen. Van de hoog opgeleiden die in een koopwoning wonen gaat 3% niet stemmen; als zij

in een huurwoning wonen gaat gemiddeld 5% niet stemmen. Woont een hoog opgeleide echter in een buurt die alleen uit huurwoningen bestaat, dan gaat gemiddeld 7% van hen niet stemmen; bestaat de buurt alleen uit koopwoningen dan is dat 3%. Met andere woorden: ook hoog opgeleiden die wonen in de hierboven beschreven buurten gaan minder vaak stemmen dan hoog opgeleiden in andere buurten.

B2.4 Samenvattend

In deze bijlage keken we naar mogelijke oorzaken voor het niet vinden van onderscheid tussen stedelijkheidsklassen in het opkomstpercentage. Aan het begin van dit hoofdstuk werden drie mogelijke oorzaken genoemd voor het ontbreken van verschillen in percentages niet-stemmers tussen stedelijkheidsklassen:

- 1 De gebruikte opkomstindicator deugt niet.
- 2 De indeling naar stedelijkheidsklassen is niet geschikt voor dit onderzoek.
- 3 Non-respons is de oorzaak

De conclusie is dat de gebruikte indicator wellicht niet de meest ideale is om opkomst te meten, maar dat er geen aanwijzingen zijn dat hij niet voldoet. In enquêtes waar een op het oog meer geëigende vraagstelling wordt gebruikt zijn de verschillen tussen stedelijkheidsklassen eveneens niet in overeenstemming met de werkelijkheid.

Het kiezen van een andere indeling van gemeenten, bijvoorbeeld naar gemeentegrootte, levert evenmin opkomstpercentages op die meer met de werkelijkheid in overeenstemming zijn.

De beste verklaring voor het ontbreken van opkomstverschillen tussen stedelijkheidsklassen is de non-respons. Het non-responspercentage ligt in (zeer) sterk stedelijke gebieden beduidend hoger dan elders. Bovendien bevinden zich in die gebieden meer wijken waar de kans om non-respondenten te vinden groter is dan elders. Wellicht is er in deze wijken sprake van een zekere cultuur om niet te gaan stemmen en om niet aan enquêtes deel te nemen. Het gaat dan om sociaal-economische achterstandswijken waar een geringe mate van maatschappelijke betrokkenheid is.

De conclusie is dat het ontbreken van opkomstverschillen tussen stedelijkheidsklassen het gevolg is van een selectieve non-respons: vooral in de stedelijke gebieden bevinden zich onder de non-respondenten veel niet-stemmers.

B3 (bij hoofdstuk 3) Een alternatieve indeling van niet-stemmers

Tabellen B3.1 en B3.2 tonen de resultaten van een afzonderlijke clustering van niet-stemmers in vijf groepen in de periode 1994-97 en in 2000. De groepen in de twee eerste kolommen komen goed overeen in beide perioden. In de eerste kolom vinden we een omvangrijke groep laag opgeleiden die negatief gestemd zijn over de politiek en daar ook weinig in geïnteresseerd zijn. De tweede kolom toont voor beide perioden een veel kleinere, relatief hoog opgeleide groep, die niet minder kritisch gestemd is over de politiek maar daarin wel vaak geïnteresseerd is en die maatschappelijk en politiek ook veel actiever is. Komen de eerste twee groepen goed overeen, vanaf de derde kolom vallen eerder de verschillen op. De derde kolom in 1994-97 toont een groep die zich vooral door een hoger opleidingsniveau van de groep in de eerste kolom onderscheidt. De vierde kolom herbergt uitsluitend ouderen. Ze zijn vaak lager opgeleid en even kritisch over de politiek als de eerste drie groepen, maar minder geneigd tot protest. De vijfde groep heeft helemaal geen kritische opvattingen over politiek en politici. In 2000 tonen de derde en vierde kolom groepen die geen hoge dunk hebben van de eigen politieke interesse, maar die zich onderscheiden door het wel of niet in de vriendenkring praten over politiek. De groep die dat wel doet is iets hoger opgeleid en is iets minder kritisch over de politiek. De vijfde kolom bevat een zeer kleine groep met relatief hoog opgeleiden, die politieke interesse en een gunstig beeld van de eigen politieke invloed paart aan een hoge mate van inactiviteit en een geringe protestgeneigdheid.

In hoeverre komen de indelingen in vijf groepen in deze bijlage overeen met de gekozen vierdeling in tabel 3.3 in hoofdstuk 3? Als de clusters een reële differentiatie representeren, zou er een flinke overlap moeten zijn. Hoeveel procent van de respondenten uit een cluster in tabel B3.1 en B3.2 blijft bij elkaar, als zo gunstig mogelijk twee van de vijf clusters worden samengevoegd tot één van de vier clusters in tabel 3.3? Dat percentage bedraagt 70 in de periode 1994-97 en 62 in 2000.¹⁹ Bij een willekeurige verdeling van respondenten over vier en vijf groepen van gelijke omvang, zou dit slechts 25% zijn geweest. We hebben dus wel een reële ordening in de verscheidenheid aangebracht, maar het zal duidelijk zijn dat dat iets anders is dan het slechts openbaren van een dominante onderscheiding van groepen in de werkelijkheid. De gekozen vierdeling lijkt goed genoeg om op de diversiteit van niet-stemmers in te gaan, maar met een andere indeling had dat ook gekund.

Tabel B3.1 Vijfdeling van niet-stemmers in 1994-1997

	1	2	3	4	5
vrouw	57	30	66	54	62
leeftijd					
jong (18-34)	38	10	59	0	59
midden (35-59)	62	62	41	0	39
oud (60 e.o.)	0	28	0	100	2
opleiding					
laag (-lbo en onbekend)	100	18	0	78	38
midden (mavo - vwo)	0	53	86	20	50
hoog (havo+hbo - universiteit)	0	29	14	2	12
politieke interesse	7	78	7	13	10
lezen over politiek	6	77	5	10	8
lokaal nieuws lezen	41	59	30	39	29
praten over politiek	39	85	54	38	55
verricht vrijwilligerswerk	14	29	19	9	16
meegedaan aan (inter)nationale actie	4	17	8	1	6
meegedaan aan (sub)lokale actie	14	34	14	8	11
meegedaan aan inspraak	2	24	2	2	3
geneigd tot protest	34	51	34	16	37
mensen als ik hebben geen invloed	88	71	79	83	0
Kamerleden verwaarlozen algemeen belang	84	83	82	82	0
(% van n= 1416)	(27)	(13)	(27)	(17)	(16)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 1994-1997 (gewogen)

Tabel B3.2 Vijfdeling van niet-stemmers in 2000

	1	2	3	4	5
vrouw	54	34	54	58	36
leeftijd					
jong (18-34)	11	0	57	65	36
midden (35-59)	61	63	37	31	57
oud (60 e.o.)	28	37	6	4	7
opleiding					
laag (-lbo en onbekend)	91	17	16	37	43
midden (mavo - vwo)	9	56	72	56	28
hoog (havo+hbo - universiteit)	0	27	12	7	29
politieke interesse	2	83	2	1	93
lezen over politiek	7	93	7	0	86
lokaal nieuws lezen	54	66	24	28	21
praten over politiek	52	95	100	0	86
verricht vrijwilligerswerk	18	44	13	13	0
meegedaan aan (inter)nationale actie	2	5	6	4	0
meegedaan aan (sub)lokale actie	13	32	17	10	7
meegedaan aan inspraak	3	34	6	4	7
geneigd tot protest	40	66	34	22	21
mensen als ik hebben geen invloed	89	93	46	61	14
Kamerleden verwaarlozen algemeen belang	90	85	42	57	86
(% van n= 366)	(31)	(11)	(23)	(31)	(4)

Bron: Culturele veranderingen in Nederland 2000

B4 (bij hoofdstuk 4) Enquêtegegevens geïnterviewden

Tabel B4 De enquêteantwoorden van de 26 geïnterviewden

paragraaf 4.2. ..	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	13	16	17	18	18	19	20	21
leeftijd	85	82	66	63	57	55	47	47	45	42	38	37	37	36	30	26	22	20	20	18	17
bereidheid: 1=laag, 5= hoog	3	3	4	4	2	3	1	1	3	1	5	2	1	4	3	2	4	4	2	1	1
spraakzaamheid: 1= laag, 5= hoog	3	4	4	2	4	4	3	2	3	5	5	3	1	5	4	4	4	4	4	1	1
seks: man – vrouw	v	m	m	v	v	v	m	m	m	m	v	m	v	m	v	m	m	m	m	v	m
opleiding: laag – midden – hoog	l	l	l	l	l	m	.	m	m	m	m	m	l	l	h	h	h	m	m	m	l
politieke interesse			x			x	.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
lezen over politiek			x				.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
lokaal nieuws lezen	x		x	x	x		.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
praten over politiek			x	x	x	x	.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
verricht vrijwilligerswerk							.	.													x
meegedaan aan (inter)nationale actie			x				.	.													
meegedaan aan (sub)lokale actie			x				.	.													
meegedaan aan inspraak			x				.	.													
geneigd tot protest			x				.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
mensen als ik hebben geen invloed			x				.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
kamerleden verwaarlozen alg. belang			x				.	.	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	x	
indeling groepen*	1	1	4	1	1	3	3	4	4	4	3	4	3	4	3	4	2	3	3	3	2

* Groepen: 1 = oudere cynici; 2 = jongere cynici; 3 = onbekommerden; 4 = betrokkenen.

B5 (bij hoofdstuk 5) Enquêtegegevens focusgroepen

Tabel B5 De enquêteantwoorden in de vijf focusgroepen (absolute aantallen)

	Zwolle groep 1	Zwolle groep 2	A'dam 50+	A'dam jong opl+	A'dam jong opl-
vrouw	4	5	5	5	5
leeftijd					
jong (18-34)	1	3	0	8	8
midden (35-59)	7	5	5	0	0
oud (60 e.o.)	0	0	4	0	0
opleiding laag (-lbo en onbekend)	0	0	2	0	0
midden (mavo - vwo)	4	3	7	3	8
hoog (havo+hbo - universiteit)	4	5	0	5	0
politieke interesse	5	2	5	2	1
lezen over politiek	2	2	5	1	3
lokaal nieuws lezen	7	4	6	2	6
praten over politiek	7	6	7	6	7
verricht vrijwilligerswerk	3	2	5	0	2
meegedaan aan (inter)nationale actie	1	1	2	1	0
meegedaan aan (sub)lokale actie	3	2	6	1	0
meegedaan aan inspraak	0	0	3	1	0
geneigd tot protest	3	4	5	4	2
mensen als ik hebben geen invloed	1	4	7	3	5
Kamerleden verwaarlozen algemeen belang	2	5	8	3	6
Indeling groepen:					
1 = oudere cynici	2	2	0	0	
2 = jongere cynici	0	2	0	1	4
3 = onbekommerden	2	2	1	7	3
4 = betrokkenen	5	2	6	0	1
Zou, als er nu verkiezingen voor de Tweede Kamer zouden zijn:					
wel gaan stemmen	6	4	5	3	2
misschien gaan stemmen	1	1	2	4	1
niet gaan stemmen	1	3	2	1	5
N	8	8	9	8	8

B6 De gebruikte databestanden

Culturele Veranderingen in Nederland (CV)

Het doel van het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland is het systematisch peilen van meningen onder de Nederlandse bevolking om inzicht te krijgen in de culturele veranderingen. Het onderzoek is gebaseerd op enquêtevragen uit een aantal onderzoeken die vóór 1975 zijn gehouden en wordt in principe jaarlijks herhaald. Het steekproefaantal wordt zodanig gekozen dat de netto respons rond de 2.000 personen ligt.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking vanaf 16 jaar
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	voor de adressensteekproef: postcodebestand
Steekproefmethode	gestratificeerde drietrapssteekproef: gemeenten, adressen, personen
Verzamelmethode	mondellinge en vanaf 1988 ook schriftelijke vragenlijst; vanaf 1998 wordt de mondelinge vragenlijst met behulp van de computer afgenomen (CAPI)
Opdrachtgever	Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder veldwerk	Nederlands Instituut voor de Publieke Opinie en het Marktonderzoek (NIPO)
Frequentie	1975, jaarlijks herhaald vanaf 1979, m.u.v. 1982, 1984 en 1990; na 1999 tweejaarlijks
Weging	geen
CV'75	
Veldwerkperiode	november 1975 - december 1975
Respons	2.424 personen
CV'80	
Veldwerkperiode	november 1980 - januari 1981
Respons	2.007 personen
CV'85	
Veldwerkperiode	januari 1985 - februari 1985
Respons	1.966 personen
CV'89	
Veldwerkperiode	augustus 1989 - november 1989
Respons	2.008 personen

CV'91
Veldwerkperiode september 1991 - december 1991
Respons 1.926 personen

CV'94
Veldwerkperiode oktober 1994 - januari 1995
Respons 2.066 personen

CV'95
Veldwerkperiode oktober 1995 - januari 1996
Respons 2.177 personen

CV'96
Veldwerkperiode oktober 1996 - januari 1997
Respons 2.418 personen

CV'97
Veldwerkperiode oktober 1997 - januari 1998
Respons 2.267 personen

CV2000
Veldwerkperiode september 2000 - december 2000
Respons 2.299 personen

Nationaal Kiezersonderzoek (NKO)

Het Nationaal Kiezersonderzoek is in 1971 ontstaan als een gezamenlijk project van alle leerstoelhouders Politicologie in Nederland. De kern van het NKO bestaat uit een survey-onderzoek rond de verkiezingen voor de Tweede Kamer onder een representatieve steekproef uit de kiesgerechtigde bevolking van Nederland. In de vraagg gesprekken wordt een groot aantal politieke opvattingen en prioriteiten, percepties van politieke verschijnselen, politieke gedragingen (waaronder uiteraard stemgedrag) en andere kenmerken van de respondenten vastgesteld, waardoor het mogelijk wordt om de ontwikkelingen in opvattingen, prioriteiten, percepties en gedragingen van het Nederlandse electoraat te bestuderen en onderzoek te verrichten naar (veranderingen in) verkiezingsuitslagen en kiesgedrag.

Doelpopulatie kiesgerechtigden bij Tweede-Kamerverkiezingen
Soort onderzoek enquête
Steekproefeenheid tot 1981 persoon; van 1981 tot 1998 adres; 1998 persoon
Entiteiten personen
Steekproefkader tot 1981 gemeentelijke kiesregisters; van 1981 tot 1998 geografisch basisregister / postafgiftepuntenbestand; in 1998 gemeentelijke bevolkingsregisters

Steekproefmethode	tot 1981 tweetrapssteekproef: gemeenten en personen, met stratificatie naar gemeentegrootte; van 1981 tot 1998 drietrapssteekproef: gemeenten, adressen, personen (eerstjarige kiezersgerechtigde); vanaf 1998 tweetrapssteekproef: gemeenten en personen, met stratificatie naar regio en urbanisatiegraad; er zijn in principe twee golven: vóór en na de verkiezingen; in 1981 waren er drie golven, in 1982 was er één golf
Verzamelmethode	computer ondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI); in 1998 ook een schriftelijke vragenlijst
Opdrachtgever	Stichting Kiezersonderzoek Nederland (SKON), tot 1989: Werkgroep Kiezersonderzoek
Frequentie	vanaf 1971 in principe vierjaarlijks: voor en na Tweede Kamerverkiezingen
Berichtgevers	proxi-interview niet toegestaan
NKO'98	Tweede Kamerverkiezingen 6 mei 1998
Uitvoerder veldwerk	Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen (ITS)
Veldwerkperiode	30 maart - 5 mei 1998 en 11 mei - 4 juli 1998
Steekproefomvang	4.207 personen
Respons	1e golf: 2.101 personen (50 %); 2e golf: 1.814 personen (86 % van respons 1e golf); 1.199 personen hebben de schriftelijke vragenlijst ingevuld (66% van respons 2e golf)

Progressiviteit en Conservatisme 1970

Het onderzoek *Progressiviteit en Conservatisme* bevat vragen over meningen en attitudes ten aanzien van verschillende maatschappelijke onderwerpen. Een aantal vragen uit dit onderzoek is opgenomen in het onderzoek *Culturele Veranderingen in Nederland*.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 17 jaar en ouder
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefmethode	enkelvoudige aselecte adressensteekproef
Verzamelmethode	mondelinge vragenlijst
Opdrachtgever	C.P. Middendorp
Uitvoerder veldwerk	Makrotest bv
Frequentie	eenmalig
Veldwerkperiode	1970-1971
Respons	1.919 personen

Permanent Onderzoek naar de Leefsituatie (POLS)

POLS is een groot, continu onderzoek van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) naar verschillende onderwerpen betreffende de leefsituatie, zoals gezondheid, arbeidsomstandigheden, rechtsbescherming, veiligheid, tijdsbesteding en wonen. Deze informatie komt beschikbaar over allerlei groepen in de bevolking. POLS bestaat uit verschillende modules. Alle respondenten krijgen een basisvragenlijst voorgelegd. De vragenlijsten voor de verschillende modules worden aan een deel van de respondenten voorgelegd. In POLS zijn verschillende oudere onderzoeken geïntegreerd: het DLO (Doorlopend Leefsituatie Onderzoek), de ERV (Enquête Rechtsbescherming en Veiligheid), de Gezondheidsenquête (GEZ) en het Woningbehoefte Onderzoek (WBO).

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 0 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Soort onderzoek	enquête
Steekproefeenheid	persoon
Entiteiten	personen
Steekproefkader	gemeentelijke basisadministratie (GBA)
Steekproefmethode	tweetrapssteekproef: gemeenten, personen; stratificatie naar gemeente; maandelijks deelsteekproeven
Opdrachtgever	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Uitvoerder veldwerk	Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS)
Frequentie	continu, vanaf 1997
Berichtgever	bij kinderen jonger dan 12 jaar is het interview afgenomen met een ouder of verzorger; de vragen voor de hoofdkostwinner over de inkomenssituatie van het huishouden kunnen door iemand anders zijn beantwoord

Basisvragenlijst

De basisvragenlijst van POLS bevat vragen naar achtergrondkenmerken en naar algemene leefsituatiekenmerken.

Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPI) en computerondersteunde telefonische enquête (CATI)
Weging	naar leeftijd en geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, COROP-gebied, huishoudgrootte
Steekproefomvang	1997: 55.675 personen 1998: 151.680 personen 1999: 76.054 personen 2000: 63.470 personen
Respons	1997: 34.439 personen (62%) 1998: 80.789 personen (53%) 1999: 42.605 personen (56%)

Participatie

Het onderdeel participatie van POLS bevat gegevens over onveiligheid, preventie en politiehulp en over maatschappelijke participatie van respondenten van de module Recht en Participatie. In 1997 is een selectie van Participatie opgenomen in het bestand Vrijwilligerswerk.

Doelpopulatie	Nederlandse bevolking van 12 jaar en ouder in particuliere huishoudens
Verzamelmethode	computerondersteunde mondelinge vragenlijst (CAPT)
Weging	naar leeftijd en geslacht, burgerlijke staat, stedelijkheidsgraad, COROP-gebied, huishoudgrootte
Steekproefomvang	1997: 6.671 personen 1998: 8.704 personen 1999: 8.827 personen
Respons	1997: 3.777 personen (57%); 2.905 personen in het bestand Vrijwilligerswerk 1998: 4.794 personen (55%) 1999: 4.767 personen (54%)

Woonmilieudatabase (WMD)

De woonmilieudatabase is opgezet om op een uniforme en integrale wijze de beschikking te hebben over gegevens op wijk- en buurniveau. Er wordt naar gestreefd per gebiedseenheid informatie bijeen te brengen over de thema's bevolking, wonen, werk, gebouwen, mobiliteit, voorzieningen, bodemgebruik en bereikbaarheid. De woonmilieudatabase van 1998 bevat ook gegevens over verhuizingen naar nationaliteit, geboorteland en postcode, en over de vestigingsplaats van winkels.

Doelpopulatie	wijken en buurten in Nederland
Entiteiten	viereijferige postcodegebieden
Opdrachtgever	Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieu (VROM); Rijks Planologische Dienst (RPD) in samenwerking met het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP)
Uitvoerder	AB Onderzoek (1991) AB Onderzoek (1995) ABF Onderzoek (1998)
Frequentie	vierjaarlijks
Verzamelmethode	compilatie van gegevens van derden, onder meer van PTT, CBS, RPD, Geo-Marktprofiel bv, ministeries, provincies en gemeenten.
Aantal	4.506 postcodegebieden (1998)

Noten

- 1 Metingen tussen 1995 en 2000 suggereren geen afname: in 1996 en 1997 was de opkomstgeneigdheid iets lager dan in 1995, maar in 1998 (evenals in de andere jaren aan het einde van het jaar, dus ruim na de verkiezingen) was ze minstens even hoog; in 1999 werd geen onderzoek gehouden.
- 2 Een complicerende factor is dat de mate van zelfselectie op basis van interesse zal verschillen tussen bevolkingsgroepen. Zo kan men zich voorstellen dat ongeïnteresseerde jongeren eerder de medewerking aan onderzoek weigeren dan ongeïnteresseerde ouderen, waardoor er niet alleen vertekeningen in de algemene trend, maar ook vertekeningen in de verschillen tussen bevolkingsgroepen optreden.
- 3 Het ten onrechte melden van opkomst vanuit overwegingen van sociale wenselijkheid kan een simpele leugen zijn van mensen die eigenlijk nooit wilden gaan stemmen, maar waarschijnlijk ligt het vaak wat ingewikkelder. Zoals Kin en Gleicher (1950: 408) al stelden in een analyse van de Amerikaanse '1948 Elmira election study': '... perhaps a more psychologically convincing interpretation is that these individuals had been genuinely interested in the election, and had every intention to vote, but that something kept them from registering or from going to the polls and that they were ashamed to admit it – with the result that they said they voted, when in fact they did not.'
- 4 Een derde factor, naast selectieve nonresponse en onjuiste rapportage vanwege onder andere sociale wenselijkheid, is het ('Hawthorne'-)effect van een voorafgaande enquête, die de belangstelling voor politiek heeft gewekt en daarmee de opkomstwaarschijnlijkheid heeft verhoogd. Een dergelijk effect is niet mogelijk voor de enkelvoudige enquêtes waarover Burden (1999) bericht, maar waarschijnlijk voor het Nederlandse nationale kiezersonderzoek, waar een enquêteronde aan de verkiezingen vooraf gaat. Volgens schattingen van Van der Kolk en Aarts (2001) is dit intervieweffect in het kiezersonderzoek van 1998 aanzienlijk groter dan de andere effecten (van de 17 %-punten overschatting van de opkomst 2 door onjuiste rapportage, 4 door nonresponse en 11 door de stimulans van het voorafgaande interview). Hun conclusie: "If the election survey with a pre- and a post interview exactly mirrors the outcome of the elections, something may have terribly gone wrong." (Van der Kolk en Aarts 2001: 19).
- 5 Green en Sharach (2000) vinden empirische aanwijzingen voor gewoontevorming: onder diverse statistische aannames en controles vergroot het gaan stemmen de kans dat men bij de volgende verkiezingen weer gaat stemmen. De auteurs overwegen drie achterliggende mechanismen: 1) stemmers krijgen meer aandacht van partijen en kandidaten, ze worden gemobiliseerd (tegenargument: de gewoontevorming blijkt een statistische controle op 'campagnecontacten' te doorstaan); 2) door het stemmen ontwikkelt men politiek zelfvertrouwen, partijbinding en plichtsbesef, en die kenmerken vergroten de kans op opkomst (tegenargument: de gewoontevorming overleeft ook een statistische controle op deze politieke houdingen); en 3) de stemmer ontwikkelt een vertrouwdheid met het stemmen, c.q. de niet-stemmer durft steeds minder te gaan, uit onzekerheid over de bejegening door het stembureau, uit angst om fouten te maken met de stemmachine etc. De auteurs houden het voorlopig op het laatste mechanisme, niet alleen omdat hun enquêtemateriaal geen variabelen bevatte om deze verklaring statistisch in twijfel te trekken, maar ook omdat uit ander onderzoek bleek dat niet-stemmers zich bij het idee te gaan stemmen vaker ongemakkelijk en onhandig voelen.

- 6 Enige reserve bij de enorme omvang van de daling is ook op zijn plaats gezien de onwaarschijnlijk grote verschuivingen in opleidingsniveaus in de jongste leeftijds-categorie tussen 1995 en 2000: het percentage lager opgeleiden daalt van 28 naar 20% (en naar n=90 respondenten) en het percentage hoger opgeleiden stijgt van 37 naar 48%.
- 7 97% van de mensen met de intentie te gaan stemmen deed dat ook (ongewogen gegevens). 78% van de mensen die zeiden niet te zullen gaan stemmen deed dat daadwerkelijk niet. Interessant is bovendien dat 70% van de mensen die vóór de verkiezingen zeiden nog niet te weten of ze zouden gaan stemmen dat uiteindelijk wel deed.
- 8 Hier zijn percentages van gemaakt aan de hand van het totaal aantal kiesgerechtigden en het totaal aantal uitgebrachte stemmen (geldig en ongeldig zijn daarbij opgeteld).
- 9 De respons van het basis-gedeelte van POLS was in 1997: 61,9%, in 1998: 53,3% en in 1999: 56,0%.
- 10 Het gaat hier om (non)-respons op de basisvragenlijst voor POLS 1997 en 1998, waarbij alleen die modules die in beide jaren onderdeel van POLS waren zijn meegenomen (REM, REP, GEZO en OIN). Bovendien zijn alleen cijfers over de 'veldwerk non-respons' meegenomen; administratieve non-respons (bv door capaciteitsgebrek) is buiten beschouwing gelaten. De hier gepresenteerde cijfers kunnen daarom afwijken van andere non-respons cijfers voor POLS.
- 11 De gemiddelde weegfactor in zeer sterk stedelijke gebieden is 1,15, aflopend via 0,87; 0,82; en 0,81 tot 0,75 voor personen uit niet stedelijke gebieden. Andere kenmerken waarnaar gewogen wordt zijn geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, 'provincie-plus' (4 grote steden elk aparte categorie), huishoudensgrootte, landsdeel en enquêtemaand.
- 12 De gemiddelde weegfactor van de hier gebruikte opkomstvariabele is voor de drie categorieën nagenoeg gelijk: gaat stemmen 0,86; weet niet 0,85; gaat niet stemmen 0,88. Dat dit voor alle drie de categorieën kleiner is dan 1 komt doordat in de oorspronkelijke dataset, waarop de gewichten zijn gebaseerd, personen jonger dan 18 jaar een groot gewicht krijgen (en in onze analyses niet zijn meegenomen omdat zij niet kiesgerechtigd zijn).
- 13 Zie Van der Kolk (2000) en Stoop (2001). Bij Van der Kolk gaat het vooral om verschillen in opkomstgeneigdheid en politieke interesse, bij Stoop om inkomen, opleiding, sportactiviteiten en concertbezoek. Overigens wijst Stoop er op dat het beeld niet eenduidig is en dat de meeste (andere) verschillen klein zijn.
- 14 Voor de buurtkenmerken wordt gebruik gemaakt van de gegevens uit de Woon-MilieuDatabase 1998 (WMD), dat eveneens gegevens op postcodeniveau bevat. De data zijn afkomstig van verschillende leveranciers en bevat ook registraties.
- 15 Om de sociaal-economische status van buurten te berekenen is gebruik gemaakt van factoranalyse. Uit de drie variabelen komt 1 factor, die 60% van de variantie verklaart. De samenhang met inkomen, opleiding en arbeidsmarktpositie is respectievelijk 0,87; 0,68 en 0,77. Deze driedeling is gebaseerd op de standaardafwijking. De standaardafwijking is 1, bij een gemiddelde van 0. Buurten met een score lager dan -1 worden zo buurten met een lage sociaal-economische status, buurten met een score tussen -1 en 1 worden gemiddelde buurten en buurten met een score die hoger is dan 1 worden goede status buurten.
- 16 Zo is het percentage non-respondenten in zeer sterk stedelijke buurten waar overwegend huurwoningen staan 61%, in sterk stedelijke buurten 56%, in matig stedelijke buurten 51%. In minder stedelijke gebieden zijn nauwelijks buurten met overwegend huurwoningen.

- 17 Een veronderstelling die Van der Kolk weerlegt in zijn non-respons onderzoek op het NKO: 'Toch is ook duidelijk dat de veronderstelling dat alle weigeraars niet in politiek zijn geïnteresseerd, onjuist is: het percentage van 50% wijkt substantieel af van nul.' (Van der Kolk, 2000, p230)
- 18 De welstand is bepaald aan de hand van onder meer onderwijsniveau, bijstand, buitenlanders, werkloosheid en inkomen.
- 19 Sommige clustercombinaties overlappen zeer sterk: 90% van het eerste cluster in tabel B3.1 en 62% van het eerste cluster in tabel B3.2 belandt in het eerste cluster van tabel 3.3; 99% van het tweede cluster van tabel B3.1 en 100% van het tweede cluster en alle respondenten op één na van het kleinste cluster van tabel B3.2 komen terecht in het vierde cluster van tabel 3.3. Waarschijnlijk vormen de politiek betrokken en actieve niet-stemmers in de laatstgenoemde clusters het meest duidelijk een aparte groep, die zich betrekkelijk onafhankelijk van de techniek zal manifesteren.

Literatuur

- Aarts, C.W.A.M. (1999). *Opkomst bij verkiezingen*. Enschede: Faculteit bestuurskunde van de Universiteit Twente (rapport voor het Ministerie van BZK).
- Aarts, K. (2000). *Opkomst*. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: Sdu.
- Adams, J., J. Dow en S. Merrill (2001). The political consequences of abstention due to alienation and abstention due to indifference. *Paper voor de Annual Meeting of the American Political Science Association*, San Francisco.
- Armingeon, K. (1994). Gründe und Folgen geringer Wahlbeteiligung. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie* 46: 43-64.
- Barber, B.R. (1995). *Jihad vs. McWorld*. New York: Random House.
- Barbour, S., en J. Kittinger (red., 1999). *Developing focus group research*. Londen: Sage.
- Bennett, S.E., en D. Resnick (1990). The implications of nonvoting for democracy in the United States. *American Journal of Political Science* 34: 771-802.
- Beus, J. de (2001) *Een primaat van politiek*. Amsterdam: Vossiuspers UvA (oratie).
- Biggs, D., B. de Ville en E. Suen (1991). A method of choosing multiway partitions for classification and decision trees. *Journal of Applied Statistics* 18/1: 49-62.
- Blais, A. (2000). *To vote or not to vote?* Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Boelhouwer, J. (2000). *Tussenrapportage van de secundaire analyses van opkomst-geneigdheid in het Permanent Onderzoek Leefsituatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (niet gepubliceerd).
- Brunner, R.D. (1986). Case-wise policy information systems. *Policy Sciences* 19: 201-223.
- Brunner, R.D. (1987). The principle of proximal similarity. *Knowledge* 9: 145-160.
- Burden, B.C. (1999). Measuring voter turnout in the National Election Studies. *Paper voor de 1999 Meeting of the American Political Science Association*, Atlanta.
- Burhenne, W., en J. van de Leest (1997). *Respons en non-respons in het Aanvullend Voorzieningengebruik Onderzoek*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (Werkdocument 42).
- Cappella, J.N., en K.H. Jamieson (1997). *Spiral of cynicism*. New York: Oxford University Press.
- Carlson, N. (1999). The rationality of political culture; voter turnout and social capital. *Paper voor de 1999 Meeting of the American Political Science Association*, Atlanta.
- Cassel, C.A. (1999). Voluntary associations, churches, and social participation theories of turnout. *Social Science Quarterly* 80: 504-517.
- CBS (diverse jaren). *Documentatie behorende bij POLS*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Conover, P.J., S.T. Leonard en D.D. Searing (1993). Duty is a four-letter word: democratic citizenship in the liberal polity. In: G.E. Marcus en R.L. Hanson (red.), *Reconsidering the democratic public*. University Park (PA): Pennsylvania State University Press.
- Dalton, R.J., en M.P. Wattenberg (1993). The not so simple act of voting. In: A.W. Finifter (red.), *Political science: the state of the discipline II*. Washington: apsa.
- Dekker, P. (2000a). *Politieke participatie*. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.), *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: Sdu.
- Dekker, P. (2000b). *Opkomstplicht?* In: *Oud & nieuw 1999-2000*. Den Haag: SCP.
- Dekker, P. (2002). *Sterkere democraten, zwakkere democratie? Ontwikkelingen in politieke participatie en betrokkenheid 1970-2000. Beleid & Maatschappij (te verschijnen)*.

- Dekker, P., en J. de Hart (2002). Burgers over burgerschap. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), *Modern burgerschap* (Het sociaal debat deel 6). Den Haag: Elsevier.
- Delli Carpini, M.X., en B. Williams (1994). The method is the message. In: M.X. Delli Carpini, L. Huddy en R.Y. Shapiro (red.), *Research in micropolitics*. Greenwich: JAI Press.
- Denters, S.A.H. (1995). Voter turnout in Dutch politics. In: J. Font en R. Virós (red.), *Electoral abstention in Europe*. Barcelona: Institut de Ciències Politiques i Socials.
- Doppelt, J.C., en E. Shearer (1999). *Nonvoters; America's no-shows*. Thousand Oaks (CA): Sage.
- Egmond, M. van, N.D. de Graaf en C. van der Eijk (1998). Electoral participation in the Netherlands: individual and contextual influences. *European Journal of Political Research* 34: 281-300.
- Elchardus, M. (1994). *Op de ruïnes van de waarheid*. Leuven: Kritak.
- Eliasoph, N. (1998). *Avoiding politics*. Cambridge (GB): Cambridge University Press.
- Elster, J. (1998). A plea for mechanisms. In: P. Hedstrøm en R. Swedberg (red.), *Social mechanisms*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Feist, U. (1992). Niedrige Wahlbeteiligung – Normalisierung oder Krisensymptom der demokratie in Deutschland? In: K. Starzacher et al. (red.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*. Keulen: Bund-Verlag.
- Fishkin, J.S. (1995). *The voice of the people*. New Haven: Yale University Press.
- Franklin, M.N. (2001). The dynamics of electoral participation. In: L. Leduc, R. Niemi en P. Norris (red.), *Comparing democracies II: Elections and voting in global perspective*. Thousand Oaks (CA): Sage.
- Gamson, W.A. (1992). *Talking politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gray, M., en M. Caul (2000). Declining voter turnout in advanced democracies, 1950 to 1997. *Comparative Political Studies* 33: 1091-1122.
- Greef, P. de (1999). *Politieke versierstoer*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (werkdokument).
- Green, D.P., en R. Shachar (2000). Habit formation and political behaviour. *British Journal of Political Science* 30: 561-573.
- Groves, R.M., en M.P. Couper (1998). *Nonresponse in household interview surveys*. New York: Wiley.
- Gunsteren, H. van, en R. Andeweg (1994). *Het grote ongenoegen*. Haarlem: Aramith.
- Hays, C.E. (1998). Alienation, engagement, and the college student. In: J.J. Johnson, C.E. Hays en S.P. Hays (red.), *Engaging the public*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Hoffmann-Lange, U. (2000). Bildungsexpansion, politisches Interesse und politisches Engagement in den alten Bundesländern. In: O. Niedermayer en B. Westle (red.), *Demokratie und Partizipation*. Wiesbaden: Westdeutscher Verlag.
- Holsteyn, J.J.M. van (1994). *Het woord is aan de kiezer*. Leiden: DSWO Press, Rijksuniversiteit Leiden.
- IDEA-website: www.idea.int/voter_turnout (1.4.2002).
- Janssen, J.I.H., E.J.L. Verdellen, A.F.A. Korsten, en B.J.M. van Essen (1998). *Limburg kom op!* Maastricht: Universiteit Maastricht.
- Karp, J.A., en S.A. Banduch (2001). Absentee voting, mobilization, and participation. *American Politics Research* 29: 183-195.
- Kitt, A.S., en D.B. Gleicher (1950). Determinants of voting behavior. *Public Opinion Quarterly* 14: 393-412.
- Kleinhenz, Th. (1995). *Die Nichtwähler; Ursachen der sinkenden Wahlbeteiligung in Deutschland*. Opladen: Westdeutscher Verlag.

- Kleinnijenhuis, J. et al. (2002). *Kiezers en media (onderzoeksverslagen)*. Amsterdam: Vrije Universiteit – Blauw Research.
- Kolk, H. van der (2000). Bijlage: Nationaal kiezersonderzoek 1971-1998. In: J. Thomassen, K. Aarts en H. van der Kolk (red.). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: Sdu.
- Kolk, H. van der (2001). Meten wat we allemaal al weten. In: A.E. Bronner et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek – MOA-jaarboek 2001*. Haarlem: Vrieseborch.
- Kolk, H. van der, en K. Aarts (2001). Explaining turnout bias. Paper voor de Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco.
- Krueger, R.A. (1998). *Analyzing & reporting focus group results*. Thousand Oaks (CA): Sage.
- Lane, R.E. (2000). *The loss of happiness in market democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Leggewie, C. (1987). Die Zwerge am rechten Rand. *Politische Vierteljahresschrift* 28/4: 361-383.
- Leijenaar, M., en K. Niemöller (1999). Motivatie tot maatschappelijke participatie: kwalitatief of kwantitatief? In: P. Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lijphart, A. (1997). Unequal participation: democracy's unresolved dilemma. *American Political Science Review* 91: 1-14.
- Maier, J. (2000). *Politikerverdrossenheit in der Bundesrepublik Deutschland*. Opladen: Leske + Budrich.
- Merriam, C.E., en H.F.D. Gosnell (1924). *Non-voting*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nie, N.H., J. Junn en K. Stehlik-Barry (1996). *Education and democratic citizenship in America*. Chicago: University of Chicago Press.
- Nieuwenhuizen, G-J. van den (2000). Niet-stemmers, wie en waarom? Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (niet gepubliceerd).
- Norris, P. (2000). *A virtuous circle; political communication in postindustrial societies*. Cambridge (UK): Cambridge University Press.
- Olsen, M.E. (1972). Social participation and voting turnout. *American Sociological Review* 37/3: 317-333.
- Pinkleton, B.E., en E.W. Austin (1998). Media and participation: breaking the spiral of disaffection. In: J.J. Johnson, C.E. Hays en S.P. Hays (red.), *Engaging the public*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Piven, F.F., en R.A. Cloward (1988). *Why Americans don't vote*. New York: Pantheon Books.
- Popkin, S.L., en M.A. Dimock (1999). Political knowledge and citizen competence. In: S.L. Elkin en K.E. Soltan (red.), *Citizen competence and democratic institutions*. University Park (PA): Pennsylvania State University Press.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon and Schuster.
- Ragin, Ch.C. (1987). *The comparative method*. Berkeley: University of California Press.
- Ragin, Ch.C. (2000). *Fuzzy social science*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ragsdale, L., en J.G. Rusk (1993). Who are nonvoters? Profiles from the 1990 Senate Election. *American Journal of Political Science* 37: 721-746.
- Rahn, W.M., J. Brehm en N. Carlson (1999). National elections as institutions for generating social capital. In: Th. Skocpol en M.P. Fiorina (red.), *Civic engagement in American democracy*. Washington (DC): Brookings.
- Rattinger, H., en J. Krämer (1995). Wahlnorm und Wahlbeteiligung in der Bundesrepublik Deutschland. *Politische Vierteljahresschrift* 36/2: 267-285.

- Rhee, M. van (2002). *Analyse van de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam op 6 maart 2002*. Rotterdam: Centrum voor Onderzoek en Statistiek van de gemeente Rotterdam.
- Rosenberg, M. (1954). Some determinants of political apathy. *The Public Opinion Quarterly* 18: 350-366.
- Roth, D. (1992). Sinkende Wahlbeteiligung – eher Normalisierung als Krisensymptom. In: K. Starzacher et al. (red.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*. Keulen: Bund-Verlag.
- Schuessler, A.A. (2000). *A logic of expressive choice*. Princeton: Princeton University Press.
- Schudson, M. (1994). Voting rites: Why we need a new concept of citizenship. *The American Prospect* 19 (Fall) [www.prospect.org/archives/; 1.4.2002].
- Schudson, M. (1998). *The good citizen*. New York: The Free Press.
- Schudson, M. (2000). Overcoming voter isolation: citizenship beyond the polls. *The Responsive Community* 10/2: 38-44.
- SCP (1984). *Sociaal en cultureel rapport 1984*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (1996). *Sociaal en cultureel rapport 1996*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (1999). *Sociale en culturele verkenningen 1999*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2001). *Sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sigel, R.S. (1996). *Ambition and accommodation; how women view gender relations*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Smeenk, W., N.D. de Graaf en W. Ultee (1995). Thuisblijven bij verkiezingen in Nederland en de Verenigde Staten. *Mens en Maatschappij* 70: 220-242.
- Smeets, I. (1994). Opkomst bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer. In: J.J.M. van Holsteyn en B. Niemöller (red.), *De Nederlandse kiezer 1994*. Leiden: DSWO Press.
- Smithson, J. (2000). Using and analyzing focus groups: limitations and possibilities. *International Journal of Social Research Methodology* 3/2: 103-119.
- SPSS (1999). *Data mining with confidence*. Chicago: SPSS.
- Stegeren, Th. van (2002). Journalist moet eigen isolement doorbreken. *NRC Handelsblad* 23 maart 2002: 6.
- Stoop, I. (2002). Wie doen niet mee? Een analyse van non-respons bij een onderzoek naar voorzieningengebruik. In: A.E. Bronner et al. (red.), *Ontwikkelingen in het marktonderzoek – MOA-jaarboek 2002*. Haarlem: Vrieseborch.
- Teixeira, R.A. (1992). *The disappearing American voter*. Washington, D.C.: Brookings Institute.
- Thomassen, J., K. Aarts en H. van der Kolk (red.; 2000). *Politieke veranderingen in Nederland 1971-1998*. Den Haag: Sdu.
- TK (1999). Brief van 1 september 1999 van de Minister van BZK en de nota 'Ontwikkelingen in het Kiesrecht'. Tweede Kamer, vergaderjaar 1998-1999, 26 200 VII, nr.61.
- Topf, R. (1995). Electoral participation. In: H. Klingemann en D. Fuchs (red.), *Citizens and the state*. Oxford: Oxford University Press.
- Ueltzhöffer, J., en C. Ascheberg (1991). *Bestimmungsgründe der Wahlenthaltung*. Mannheim / Heidelberg: Sigma (ongepubliceerde studie).
- Veenhoven, R. (1984). *Conditions of happiness*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Verba, S., K. Lehman Schlozman en H.E. Brady (1995). *Voice and equality*. Cambridge (MA): Harvard University Press.
- Visscher, G. (1995). *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*. Den Haag: Sdu.
- Wells, S.D. (2001). Engaging the non-engaged in politics. Paper voor de Annual Meeting of the American Political Science Association, San Francisco.
- Wilkinson, S. (1998). Focus group methodology. *International Journal of Social Research Methodology* 1: 181-203.
- Wolfinger, R.E., en S.R. Rosenstone (1980). *Who votes?* New Haven: Yale University Press.

Publicaties Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. ISBN 90-377-0097-7 (EUR 10)

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel (prijswijzigingen voorbehouden). Een complete lijst is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1 (EUR 41)

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2 (EUR 34)

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001) (\$ 99.50)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

Een kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8 (EUR 11)

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 years of social change in the Netherlands; Key data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x (EUR 11)

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4 (EUR 13,40).

SCP-publicaties 2001

2001/1 *Gewenste groei. Bevolkingsgroei en sociaal-ruimtelijke ontwikkelingen in ex-groei-kernen (2001).* ISBN 90-377-0031-4 (EUR 15,90).

2001/2 *Noch markt, noch staat. De Nederlandse non-profitsector in vergelijkend perspectief (2001).* ISBN 90-377-0027-6 (EUR 27,30).

2001/3 *Onderwijs in allochtone levende talen. Een verkenning in zeven gemeenten (2001).* ISBN 90-377-0050-0 (EUR 13,60).

- 2001/4 Verstandig verzorgd. Een empirisch onderzoek naar de efficiëntie van de intramurale zorg voor verstandelijk gehandicapten (2001). ISBN 90-377-0051-9 (EUR 11,35).
- 2001/5 Trends in de tijd. Een schets van recente ontwikkelingen in tijdsbesteding en tijds- ordening (2001). ISBN 90-377-0068-3 (EUR 15,90)
- 2001/6 Vrij om te helpen. Verkenning betaald langdurig zorgverlof (2001). ISBN 90-377-0053-5 (EUR 18,20).
- 2001/8 Zo gewoon mogelijk. Een onderzoek naar draagvlak en draagkracht voor de vermaatschappelijk in de geestelijke gezondheidszorg (2001). ISBN 90-377-0071-3 (EUR 30)
- 2001/10 Over werken in de postindustriële samenleving (2001). ISBN 90-377-0057-8 (EUR 34,10).
- 2001/11 Rapportage ouderen 2001. Veranderingen in de leefsituatie (2001). ISBN 90-377-0059-4 (EUR 29,55).
- 2001/13 De stad in de omtrek (2001). ISBN 90 377 0060 8, (EUR 18,20).
- 2001/14 De sociale staat van Nederland 2001. ISBN 90-377-0067-5 (EUR 36,15.)
- 2001/17a Rapportage minderheden 2001. Deel 1 Vorderingen op school. ISBN 90-377-0075-6 (EUR 22,50).
- 2001/17b Rapportage minderheden 2001. Deel 2 Meer werk. ISBN 90-377-0077-2 (EUR 14,80).
- 2001/17 Deel 1 en 2 Rapportage minderheden 2001. ISBN 90-377-0078-0 (EUR 32,95).
- 2001/18 Armoedemonitor 2001 (2001) ISBN 09-377-0069-1 (EUR 20,42)

SCP Publicaties 2002

- 2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6 (EUR 19)
- 2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1 (EUR 29,90)
- 2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijzen (2002) ISBN 90-377-0095-0 (EUR 24,50)
- 2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5 (EUR 19,90)

Onderzoeksrapporten 2001

- 2001/7 Geleidelijk digitaal (2001). ISBN 90-377-0083-7 (EUR 12)
- 2001/9 Het beeld van de wetenschap (2001). ISBN 90-377-0056-x (EUR 13,60)
- 2001/15 Een model voor strafrechtelijke keten (2001). ISBN 90-377-0066-7 (EUR 18,20)
- 2001/16 Efficiency of Homes for the Mentally Disabled in the Netherlands (2001). ISBN 90-377-0064-0 (EUR 11,35)
- 2001/21 De leefsituatie van allochtone ouderen in Nederland (2001). ISBN 90-377-0080-2 (EUR 12,90)

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x (EUR 12)

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 67 De vraag naar kinderopvang (2001) (EUR 6,80).
- 68 Trends en determinanten in de sport (2000) (EUR 6,80).
- 69 De toekomst van de AWBZ (2001) (EUR 6,80).
- 70 The nonprofit sector in the Netherlands (2001) (EUR 6,80).
- 71 Oudkomers in beeld (2001) (EUR 6,80).
- 72 Het nieuwe consumeren (2001) (EUR 6,80).
- 73 Voorstudie onderzoek 0-12-jarigen (2001) (EUR 6,80).
- 74 Maten voor gemeenten (2001) (EUR 6,80).
- 75 Ontwikkelingen in reïntegratie van uitkeringsontvangers (2001) (EUR 13,60).
- 76 Tussenrapport Onderwijs in Allochtone Leven Talen (2001) (EUR 6,80)
- 77 Ruime kavel of compacte stad? (2001) (EUR 6,80)
- 78 Verslaglegging van de modellering van de ouderenzorg ten behoeve van het ramingsmodel zorg (EUR 6,80)
- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (EUR 6,80)

Overige publicaties

On Worlds of Welfare. Institutions and their effects in eleven welfare states. ISBN 90-377-0049-7 (\$ 19.95/EUR 22). (Integrale vertaling van De maat van de verzorgingsstaat.)

Report on the Elderly 2001. ISBN 90-377-0082-9 (EUR 34) (integrale vertaling van Rapportage ouderen 2001).

Essay Waarom blijven boeren? (2001). ISBN 90-377-0084-5 (EUR 4,5)

Doelmatigheid in de publieke sector in perspectief (2001). ISBN 90-377-0081-0 (EUR 7)

Particulier initiatief en publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1 (EUR 19,90)